

**A. Sopyýew, M. Altyýew,
G. Durdyýew, K. Sopyýew**

YKDYSADY NAZARYÝET

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

**Aşgabat
Türkmen döwlet nesirýat gullugy
2010**

A. Sopyýew we başg.

S 60 Ykdysady nazaryýet. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.

Şu okuw gollanmasy ykdysady gatnaşyklary, olaryň nazary esaslaryny öwrenmäge niýetlenendir. Onda bazar ykdysadyýeti, onuň kada-kanunlary, nusgalary, dürli ýurtlaryň bazar ykdysadyýetiniň aýratynlyklary beýan edilýär. Gollanmada Türkmenistan döwletiniň ykdysadyýetiniň aýratynlyklary, ykdysady ösüşiň türkmen milli ýoly açylp görkezilýär.

Okuw gollanmasy ykdysadyýeti öwrenýän talyplar, mugallymlar we ykdysatçy hünärmenler üçin niýetlenýär.

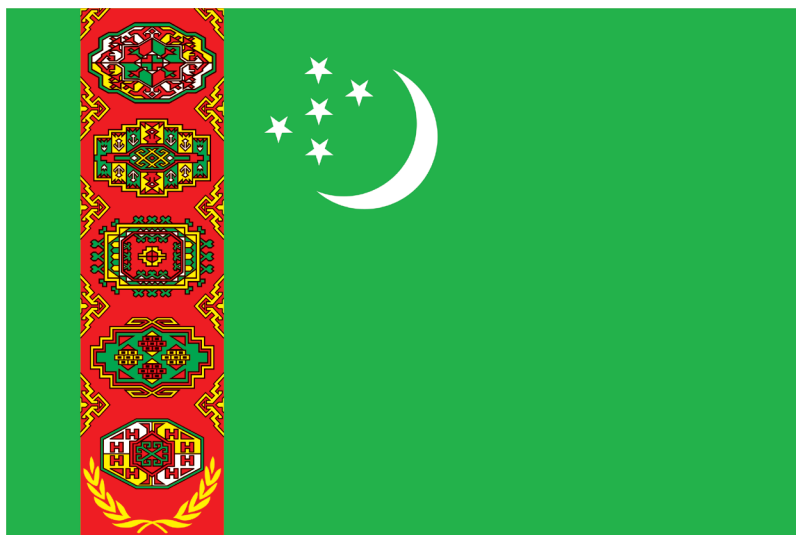

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAYDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garassyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

I BÖLÜM

YKDYSADY NAZARYÝET DERSINE GIRIŞ.

ESASY DÜŞÜNJELER

YKDYSADY NAZARYÝET YLYM HÖKMÜNDE

1. Ykdysadyýet barada düşünje

Adamzadyň häzirkizaman durmuşynda ykdysadyýet diýen söze örän köp duş gelýäris we oňa uly ähmiýet berýäris.

Ykdysadyýet diýen söz nämäni aňladýar? Ykdysadyýet – grekçe "*oýkonomiks*" ýagny "*öý hojalygyny alyp barmagyň sungaty*" diýmekdir. Ol islendik jemgyýetde adamlaryň arasynda emele gelýän önümçilik gatnaşyklary aňladýar. Ykdysadyýet adamzat jemgyýetiniň durmuşynyň düýp mazmunyny kesgitleýär. Diýmek, ýurtda bar bolan önümçilik gatnaşyklarynyň jemine ykdysadyýet diýilýär. Olaryň hili we häsiýeti näçe ýokary bolsa, ýurduň ykdysady ösüşi hem şonça ýokary depgine eýe bolýar.

Jemgyýetde alnyp barylýan syýasat ykdysadyýet bilen arabaglanysykda bolýar. Adatça, syýasat ykdysadyýetiň jemlenen, ýetilen sepgidiň aňladylmasydyr. Ykdysadyýet ýurtda alnyp barylýan syýasatyň esasy, ýagny özenini düzýär. Başgaça aýdylanda, ol jemgyýetiň ykdysady gurluşyny emele getirýär. Islendik

jemgyýetiň, döwletiň kesgitli bir döwür üçin ykdysady syýasaty işlenip düzülýär we durmuşa geçirilýär. Me-selem, Garassyzlygymyzy alanymyzdan soň, "Türkmenistany syýasy, ykdysady we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli Baş ugry" Milli maksatnamasy kabul edildi. 2006-njy ýylyň 25-nji oktyabrynda Türkmenistanyň nebit-gaz ulgamyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli Milli maksatnamasy hem kabul edildi. Häzirki wagtda ýokarda görkezilen maksatnamalar iş ýüzünde üstünlikli amala aşyrylýar.

Mundan başga-da 2030-njy ýyla çenli ýurdumyzyň durmuş-ykdysady ösüşiniň ýörelgeleri, ykdysady, maliýe we durmuş syýasatynyň esasy ugurlary işlenip taýýarlanylýar. Ykdysadyýet bu gün uly ösüslere eýe bolup, adamzat jemgyýetiniň durmuşynda möhüm orny eýeleýär.

Garassyz we Bitarap Türkmenistanda ykdysadyýet hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda ýokary depginler bilen ösdürilýär. 2007-nji ýylda ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň 16 göterim bolmagy muňa şaýatlyk edýär. Beýik Galkynyşlar we özgertmeler zamanasynda Türkmenistanda ykdysadyýeti ösdürmegiň esasy maksady – halkymyzyň esretli durmuşda ýaşamaklygyna sert döretmekden ybaratdyr.

Türkmenistanyň ykdysadyýeti häzirki döwürde çig mal we onuň bilen baglanyşykly gaýtadan işleýän, daşarky bazara haryt çykaryp bilýän pudaklardan durýar. Olara, esasan, nebitgaz, himiýa, dokma pudaklary we oba hojalygy degişlidir. Ýurdumyzda gurlan kärhanalar, edaralar, dokma toplumyna degişli fabrikler, zawodlar onuň ykdysady ösüşiniň subutnamasydyr.

Islendik jemgyýetiň durmuşynda bolup geçýän ykdysady hadysalary, hereket edýän ykdysady kanunlary

we olaryň arabaglanysyklaryny öwrenmek ykdysady nazaryýet ylmy bilen amala aşyrylýar.

Ykdysady nazaryýet in gadymy ylymlaryň biridir. Ol elmydama alymlaryň we sowatly adamlaryň ünsini özüne çekipdir. Öz wagtynda patyşa Nikolaý I A.S. Puškine ýaşlary terbiýelemeginiň ýörelgeleri barada pikirlenmegi tabsyranda, ol ilkinji nobatda öwrenmeli ylymlaryň hatarynda syýasy ykdysadyýeti (ykdysady nazaryýeti) göz önünde tutupdyr.

Görnükli amerikan alymy Pol Antoni Samuelson ykdysady nazaryýet ylmyny ylymlaryň patysasy hasaplapdyr. Ol özüniň “Ekonomiks” diýen okuw kitabynda ykdysadyýeti yzygiderli öwrenmedik adamy saz esere baha berjek bolýan ker adama meňzedipdir. Şol okuw kitaby üçin ol 1970-nji ýylda Nobel baýragyna mynasyp bolupdyr.

Häzirki zamanda sowatly adamlaryň ykdysady nazaryýet ylmyna bolan höwesini gitdigiçe artýar. Bu ýagdaý ýer ýüzünde, şol sanda Türkmenistanda hem bolup geýän global üýtgeşmeler bilen düşündirilýär. Nobel baýragynyň eýesi N. Fridmeniň ýazmagyna görä ykdysadyýet ylmy şeýle bir özüne çekiji bolup, onuň düýpli ýörelgeleri örän ýönekeýdir, ony bir sahypa kagyzyň ýüzünde ýazyp bolardy, ýöne oňa az sandaky adamlar düşüňärler. Bu ylmyň düşüňmesiniň kyn bolmagyny ykdysady taglymatlaryň taryhy boýunça dünýä belli alym A. Heýlbronneriň aýtmagyna görä, bu ylmyň okaýjydan “iner malynyň çydamlylygyny” we “keramatly adamyň sabyrlylygyny” talap edýändigini bilen düşündirse bolar.

Ýokary okuw mekdebini tamamlayan talyplar häzirkizaman şertlerinde giň ykdysady meselelerden

baş çykaryp bilýän bolmalydyrlar. Olar jemgyýetçilik ösüşiniň meýillerine baha bermekligi başarmalydyrlar. Bularyň hemmesi olara jemgyýetde bolup geçýän öz-gertmelerde öz ornuny kesgitlemekde gerek bolar. Bu meseleleri çözmeklikde beýleki jemgyýetçilik ylmalary bilen bir hatarda ykdysady nazaryýet ylmyna hem uly orun degişlidir.

2. Ykdysady nazaryýet dersi

Zähmet prosesiniň ýönekeý sertleri. Adamzadyň durmuşy örän çylsyrmyly bolup, ol halk hojalygynyň dürli pudaklarynda ýerine ýetirilýän köp görnüşli işlerden ybaratdyr. Muňa önüm öndürmek, dürli hyzmatlary etmek, ylmy işleri alyp barmak, aňyýet we syýasat bilen baglanysykly ýüze çykýan köp sanly işleri ýerine ýetirmek mysal bolup biler.

Şularyň içinde adamlaryň maddy nygmatlary öndürmek bilen baglanysykly işlerine aýratyn orun degişlidir. Sebäbi önüm öndürmek jemgyýetiň ykdysady esasyňy düzýär. Jemgyýetçilik önümçiliginiň yzygiderli ösmegi adamlaryň maddy hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagyna alyp barýar. Bu adamzadyň ýaşaýsynyň esasy sertidir. Çünki adamlaryň syýasat ýa-da sungat bilen meşgul bolmagynyň esasynda olaryň iýip-içmegi, geýinmegi, ýaşaýş jaýynyň bolmagy ýaly durmuş zerurlyklar durýar. Şundan ugur alynsa, maddy nygmatlary öndürmek jemgyýetiň agzalarynyň ýaşaýsynyň maddy esasydygy aýdyňlaşýar. Munuň şeýledigini Garassyz we baky Bitarap Türkmenistanyň mysalynda görmek bolýar. Ilatyň ýaşaýş derejesini ýokarlandyr-

mak maksady bilen ýurdumyzyň ykdysadyýeti ýokary depginde ösdürilýär.

Maddy nygmatlary öndürmek üçin adamlaryň zähmet çekmegi hökmany şert bolup durýar. Başgaça aýdylanda, zähmet prosesi durmuşyň şerti hökmünde ýola goýulmalydyr. Zähmet prosesi ozaly bilen adamlaryň we tebigatyň arasyndaky özara sazlaşygy aňladýar. Adamlar tebigata täsir etmek bilen öz isleglerini kanagatlandyrmak üçin zerur önümleri öndürýärler.

Zähmet prosesi islendik jemgyýetde zähmetiň özüni, zähmet predmetlerini we zähmet serişdelerini öz içine alýar. Olar hemişe özara baglanysykly, berk utgaşykly prosesi emele getirýärler.

1-nji tablisa

Zähmet prosesiniň ýönekeý pursatlary

Zähmet	Zähmet predmetleri	Zähmet serişdeleri
Adamyň maksadalaýyk işi	Adamyň zähmet prosesinde täsir edýän zatlary	Adamyň zähmet predmetine täsir etmek üçin peýdalanýan zatlary
	önümçilik serişdeleri	

Zähmet näme? Zähmet – munuň özi adamyň maksada laýyk edýän işidir. Başgaça aýdylanda, zähmet işçi güýjüniň sarp edilmesidir. İşçi güýji – bu adamyň fiziki we akyl güýjüniň jemidir, onuň zähmete bolan ukyplylygydyr. İşçi güýjüniň sarp edilmegi, ýagny onuň herekete getirilmegi jemgyýetçilik önümçiliginiň amala aşyrylmagynyň zerur şertidir.

Zähmet prosesinde adam özüniň işi arkaly tebigatyň zatlaryny üýtgedýär we olary öz islegini kanagatlandyrmak üçin peýdalanýar. Zähmete bolan ukyplylyk, akyly-paýhasly zähmet çekmek diňe adama mahsusdyr.

Zähmet diňe bir tebigaty üýtgetmän, adamyň özüni hem üýtgedýär. Zähmet çekmek bilen her bir adam özüniň tejribesini, hünärini ýokarlandyrýar. Şu nukdaýnazardan seredilende, zähmet adamyň akyly-paýhasynyň kämilleşmeginde esasy şert bolup hyzmat edipdir diýlip, ykrar edilýär.

Önümçiligiň ýa-da zähmet prosesiniň amala asmagy üçin diňe bir zähmetiň bolmagy ýeterlik däldir. Onuň üçin zähmet predmetiniň we serişdeleriniň bolmagy hem hökmandyr.

Adam zähmetiniň gönükdirilen zatlaryna zähmet predmeti diýilýär. Olar öndüriljek önümleriň maddy esasyny düzýär. Zähmet predmeti iki bölekden durýar. Olaryň bir bölegi tebigatyň hut öz zatlaryndan ybaratdyr. Muňa daşkömür, gazylyp alynýan magdanlar, tokaý giňişlikleri mysal bolup biler. Zähmet predmetleriniň beýleki bir bölegine, ýagny öňki zähmetiň önümüne çig mal diýilýär. Mysal üçin, çörek zawodynda peýdalanylýan un, gurluşykda sement, dokma fabriginde ýüplük çig mal hasaplanylýar.

Zähmet predmetlerine täsir etmek üçin zähmet serişdeleriniň bolmagy hökmandyr. Adamlaryň zähmet predmetlerine täsir etmek üçin ulanýan zatlaryna zähmet serişdeleri diýilýär. Maşynlar, enjamlar, geçiriji apparatlar, gurallar we ş.m. zähmet serişdeleriniň düzüminde esasy orun tutýar. Bulardan başgada, olaryň hataryna önümçilik jaýlary, desgalar, demir we gara ýollary, kanallar we ş.m. girýärler. Ýer bolsa

ählumumy zähmet serişdesi hökmünde çykys edýär. Oba hojalygynda bolsa, ol zähmet serişdesi we zähmet predmeti bolup hyzmat edýär.

Zähmet serişdeleri bilen zähmet predmetleriniň jemine *önümçilik serişdeleri* diýilýär. Bu düşünje ykdysady nazaryýetiň esasy kategoriýalarynyň biridir.

Öndüriji güýçler we önümçilik gatnasyklary. Önümçilik serişdeleri we olary özüniň zähmeti bilen herekete getirýän adamlar, jemgyýetiň öndüriji güýçlerini düzýär. Zähmetkeş adamlar jemgyýetiň esasy öndüriji güýjüdir. Sebäbi zähmet serişdelerini we predmetlerini olaryň hut özleri döredýärler we herekete getirip, maddy nygmatlary öndürýärler.

Jemgyýetiň öndüriji güýçleriniň ösmegi tebigy güýçleriň we hadysalaryň adamlar tarapyndan has köp ele alynandygyny aňladýar. Olaryň ösüş derejesi islendik jemgyýetiň baýlygynyň umumy görkezijisi bolup hyzmat edýär. Öndüriji güýçleriň ösmegi we kämilleşmegi ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ýokary depginler bilen ösmegine mümkinçilik döredýär. Muňa Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriniň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin baş ýörelgesiniň Milli maksatnamasy güwä geçýär.

Adamlar maddy nygmatlary ýekelikde däl-de, diňe bilelikde, özara täsir edişip, biri-biri bilen gatnasyyp öndürýärler. Başgaça aýdylanda, olar önümçilik prosesinde ýeke bir tebigat bilen gatnasykda bolman, eýsem biri-biri bilen hem ýakyn gatnasykda bolýarlar. Şeýlelik bilen, adamlar jemgyýetçilik gatnasyklaryna girişýärler. Maddy nygmatlary öndürmek, paýlamak, alyş-çalyş we sarp etmek boýunça adamlaryň arasynda emele gelýän gatnasyklar ykdysady gatnasyklaryň ulgamyny düzýär. Bu ulgam bolsa jemgyýetiň ykdysady

gurluşyny aňladýar. Önümçilik gatnaşyklary diýip nämä düşünmeli? Önümçilik gatnaşyklary — munuň özi ýurtda bar bolan öndüriji güýçleriň ösüşiniň kesgitli jemgyýetçilik görnüşidir.

Islendik jemgyýetde emele gelýän guramacylyk-ykdysady we durmuş-ykdysady gatnaşyklary biri-birinden tapawutlandyrmak zerurdyr. *Guramacylyk-ykdysady gatnaşyklara* önümçiligi guramak we dolandyrmak boýunça emele gelýän gatnaşyklar degişlidir. Olar önümçiligiň ýagdaýyny, durmuş-ykdysady görnüşine garamazdan, gös-göni häsiýetlendirýärler. Bu gatnaşyklar önümçiligiň faktorlarynyň ösüşindäki kesgitli döwürleriň aýratynlyklaryny görkezýärler. Guramacylyk-ykdysady gatnaşyklar dürli durmuş şertlerinde birmeňzes bolup geçýär.

Önümçiligiň jemgyýetçilik görnüşini durmuş-ykdysady gatnaşyklar düzýär. Bu gatnaşyklaryň esasynda önümçilik serişdelerine we onuň netijesine bolan eýeçilik gatnaşyklary ýatýar.

Öndüriji güýçler bilen önümçilik gatnaşyklarynyň dialektiki bitewiligine we özara täsirliligine önümçilik usuly diýilýär. Onuň iki tarapy bolýar. *Birinji tarapy* – öndüriji güýçlerinden, *ikinji tarapy* bolsa önümçilik gatnaşyklaryndan ybaratdyr. Bu taraplar biri-biri bilen özara täsirde bolýar. Bu bolsa jemgyýetçilik önümçiliginiň ösüşiniň içerki çeşmesi bolup hyzmat edýär.

Öndüriji güýçleriň ösüp ýeten kesgitli derejesi we häsiýeti önümçilik gatnaşyklaryň ol ýa-da beýleki görnüşiniň bolmagyny şertlendirýär. Olar hem öz gezeginde öndüriji güýçleriň ösüşiniň jemgyýetçilik görnüşini emele getirýär.

Ykdysady nazaryýetiň käbir möhüm düşüňjeleriniň üstünde durulyp geçilmegi we olaryň öwrenilmegi bu kursuň dersini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Ozaly bilen bu ylym jemgyýetiň ykdysady durmuşynda bolup geçýän hadysalaryň manysyna düşünmäge, olaryň hereketlendiriji güýçlerini we kanunlaryny ýüze çykarmaga esas döredýär.

2-nji tablisa

Önümçilik usuly	
Öndüriji güýçler	Önümçilik gatnasyklary
1. Işçi güýji 2. Önümçilik serişdeleri	1. Guramacylyk-ykdysady gatnasyklar 2. Eýeçilik gatnasyklary

Ykdysady nazaryýet dürli önümçilik usullarynda maddy nygmatlary öndürmek, paýlamak, alyş-çalyş we sarp etmek bilen baglanysykly adamlaryň arasynda ýüze çykýan ykdysady gatnasyklary öwrenýär hem-de jemgyýetiň ykdysady ösüşini dolandyrýan kanunlary aýdyňlaşdyrýar. Bu ylym önümçilik gatnasyklaryny öndüriji güýçler bilen özara baglanysykda, bitewilikde öwrenýär. Ykdysady nazaryýet önümçilik usulynyň ösüşiniň, onuň bir ýagdaýdan başga bir ýagdaýa geçişiniň kanunalaýyklyklaryny ylmy taýdan derňeýän ylmydyr.

3. Ykdysady kanunlar we kategoriýalar

Önümçilik gatnasyklary jemgyýetde hereket edýän ykdysady kanunlaryň talaplaryna laýyklykda adamlaryň arasynda emele gelýär. Diýmek, olar ykdysady kanunlaryň hereketinde öz beýanyny tapýar. Ykdysady

nazaryýet ylym hökmünde şol kanunlary ýüze çykaryp, olary öwrenýär we tejribede peýdalanmagyň ýollaryny görkezýär. Ykdysady kanunlar diýmek näme? *Ykdysady kanunlar* — önümçilik gatnaşyklaryndaky umumylaşan, mydama gaýtalanyp durýan has düýpli, durnukly içerki sebäp-netije baglanysyklary aňladýar. Olar obýektiw kanunlardyr. Olaryň döremegine, hereket etmegine we gerek bolmagyna, aýrylyp gitmegine, edil Günüň dogup ýasysy ýaly, adam täsir edip bilmeýär. Ykdysady kanunlar örän köp sanly bolup, ylmyň ösmegi bilen täzededen-täze görnüşleri ýüze çykýarlar. Ýurdumyzda ylmyň we bilimiň ösmegine uly üns bermegi ykdysadyýetimiziň täze kanunlarynyň üsti açylyp, geljekde adamlaryň durmuşynyň has-da oňatlaşmagy üçin örän ähmiýetlidir. Adam ykdysady kanunlary öz islegine we meýline görä döredip, üýtgedip ýa-da ýatyryp bilmeýär. Diýmek, olar adamlaryň aňyna we erk-islegine bagly bolmazdan hereket edýärler. Başgaça aýdylanda, *ykdysady kanunlar* adamlaryň islegine, meýline bagly bolmadyk hadysalaryň özara gatnaşyklaryny aňladýar. Ol kanunlarykdysady şertlere görä ýüze çykýarlar we hereket edýärler. Şertleriň üýtgemegi bilen ykdysady kanunlaryň hereketi hem üýtgeýär. Olar maddy nygmatlary öndürmegi, paýlamagy, alyş-çalyş we sarp etmegi dolandyryjy kanunlardyr. Olar adamzat jemgyýetiniň ösüş kanunlarydyr. Şoňa görä-de, adamlar ykdysady kanunlary öwrenip, akyl ýetirip, olaryň talaplaryny göz önünde tutmak bilen tejribe işlerinde öz bähbitleri üçin peýdalanmalydyrlar.

Tebigatyň obýektiw kanunlaryndan tapawutlylykda, ykdysadyýetiň kanunlary adamlaryň diňe önümçi-

lik işiniň üsti bilen ýüze çykýar we olaryň önümçilik işine bagly bolýar.

Ykdysady hadysalar her dürli bolýarlar, olaryň dur-nuklysy we durnuksyzy bardyr. Şoňa görä-de, olaryň özara gatnaşyklaryny aňladýan ykdysady kanunlar hem dürli-dürlidir.

Ýeke bir jemgyýetçilik önümçilik usulynyň çäginde hereket edýän ýöriteleşen kanunlar bolýar. Olar belli bir önümçilik usulynyň ösýän döwründe progressiw häsiýetde bolýarlar, tersine şol usulyň dargaýan döw-ründe, olar progressiw ähmiýetini ýitirýärler hem-de jemgyýetiň ykdysady ösüşine böwet bolýarlar. Mese-lem, feodal renta kanuny ilki feodalizm jemgyýetinde öndüriji güýçleriň ösmegine oňaýly täsir etdi. Soňra bolsa kapitalizmiň ösmegi bilen ol kanun jemgyýetçi-lik önümçiliginiň ösmegine päsgel berip başlady we özüniň öňki progressiw ähmiýetini ýitirdi.

Jemgyýetçilik önümçilik usullarynyň hemmesine mahsus bolan umumy kanunlar hem bolýar. Olar jem-gyýetçilik önümçiliginiň we onuň netijeliliginiň ös-meginiň esasy ýollaryny görkezip, öndüriji güýçler bilen önümçilik gatnaşyklarynyň özara täsiriniň dia-lektikasyny aňladýar. Bularyň hataryna ozaly bilen, önümçilik gatnaşyklarynyň öndüriji güýçleriň dere-jesine we häsiýetine laýyk gelme kanuny, jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň kanuny, islegleriň artma kanuny, wagty tygşytlama kanuny we başgalar girýärler.

Jemgyýetçilik önümçilik usullarynyň hemmesine däl-de, olaryň birnäçesine mahsus bolan aýratyn ykdy-sady kanunlar hem bolýar. Olaryň hataryna haryt-pul gatnaşyklaryny aňladýan gymmat kanuny, pul dolany-şygynyň kanuny, intensiw esasyda ykdysady ösüşiň ka-

nunlary girýär. Adamzat jemgyýetiniň durmuşynda hic bir ykdysady kanun ýekelikde hereket etmeýär. Olar özara baglanyşykda bolýarlar. Meselem, zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagy jemi içerki önümiň artmagyna getirýär. Bu bolsa öz gezeginde toplaýys we zähmete görä paýlama ýaly ykdysady kanunlaryň hereketi üçin maddy esas bolup durýar.

Elbetde, ykdysady kanunlary ýeke bir nazaryýet taýdan öwrenmek entäk ýeterlik däldir. Olary çuňňur öwrenip, özleşdirip, öz jemgyýetimiziň milli bähbitlerine gönükdirmek zerurlyk bolup durýar. Sebäbi bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe adamlaryň hojalyk alyp barmakdaky başarjaňlygy, galyberse-de, ýurduň öndüriji güýçleriniň we önümçilik gatnaşyklarynyň ösmegi we kämillesmegi ykdysady kanunlaryň talaplarynyň kabul edilýän meýilnamalarynda we maksatnamalarynda hasaba alnyp ornasdyrylysyna bagly bolýar.

Ýurdumyzy uzak döwür üçin durmuş-ykdysady taýdan özgertmegiň baş ugry işlenip düzülende ykdysady kanunlarynyň talaplary göz önünde tutulyp, olardan ugur alynmalydyr. Şeýle bolanda kabul edilýän maksatnamalaryň ylmy taýdan esaslandyrylysynyň ýokary derejesini gazanmak bolýar. Soňra olary iş ýüzünde durmuşa geçirmek we ýerine ýetirmek döwlete ykdysady nukdaýnazardan arzan düşýär. Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan özgertmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry Milli maksatnamasy bilen tanyş bolanyňda, onuň ylmy taýdan esaslandyrylysynyň derejesiniň örän ýokarydygyna göz ýetirse bolýar.

Bazar gatnaşyklaryna geçiş şertlerinde hödürleme we hyrydarlyk, gymmat we pul dolanyşygynyň kanun-

larynyň ähmiýeti we roly has-da artýar. Iş ýüzünde olaryň talaplarynyň doly hasaba alynmagy bazar ykdysadyýetine geçmäge amatly şertleri döredýär. Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan işlenip taýýarlanylýan kanunlaryň kämil bolmagy, olarda ykdysady kanunlaryň talaplarynyň hasaba alynşyna bagly bolýar. Olaryň esasynda hem ykdysady kanunlaryň talaplary durýar. Şeýle bolan-da döwlet tarapyndan tassyklanyp, kabul edilýän ýuridiki kanunlaryň hem obýektiwlilik, adalatlylyk derejesi beýik bolýar.

Önümçilik gatnasyklarynyň nazaryýet taýdan aňladylmagy ykdysady kategoriýalaryň üsti bilen amala aşyrylýar. Olar özara baglanyşykda bolýarlar. Her bir ykdysady kategoriýa jemgyýetde bar bolan önümçilik gatnasyklarynyň belli bir kesgitli tarapyny aňladýar. Olar islendik jemgyýetiň ösüş kanunlaryna düşünmäge, olary iş ýüzünde ulanmaga, ykdysady hadysalary umumylaşdyrmaga we netije çykarmaga ýardam edýärler.

Jemgyýetçilik zähmet bölünişigi, haryt, gymmat, pul, kapital, goşmaça önüm, milli girdeji, iş haky, baha, maliýe, salgyt, milli baýlyk, işçi güýji, peýda, üznüksiz önümçilik, zähmet öndürijiligi, düşewüntlilik, jemi içerki önüm, hyrydarlyk, hödürleme, bäsleşik, monopoliýa, karz we başgalar ykdysady kategoriýalardyr.

4. Durmuş-ykdysady hadysalary öwrenmegiň usullary

Ykdysady nazaryýet hem beýleki ylymlar ýaly hakykaty öwrenmekde birnäçe usullary peýdalanýar. Bu ylym hakykaty ylmy taýdan öwrenmegiň ählumumy usuly bolan dialektiki usuly giňden we yzygiderli peý-

dalanýar. Dialektiki usul jemgyýetde bolup geçýän ykdysady hadysalary özara baglanysykda, üznüksiz ösüş ýagdaýynda öwrenilmegini talap edýär. Şeýle hem bu usul garsylyklaryň birligini hem-de göreşini ykdysady ösüşiň çeşmesi diýip hasap edýär.

Ykdysady nazaryýet üçin ylmy abstragirlme usulynyň möhüm ähmiýeti bardyr. Abstragirlme usuly ylmy taýdan derňelýän ykdysady hadysalaryň seýrek, ýek-tük tötänden bolup geçýänlerinden ünsüni sowmagy, hasaba almazlygy göz önünde tutýar. Mysal üçin, harydyň düýp manysyna düşünmek üçin, onuň ysyndan, reňkiden ünsüni sowmak bolar. Emma onuň zähmetiň netijesi bolmagyndan weli, ünsi sowup geçip bolmaz. Ýa-da kapitalizmiň manysyny bilmek üçin ýönekeý haryt önümçiliginden ünsüni sowmak bolar. Emma ösen haryt-pul gatnaşyklaryndan, esasan hem, işçi güýjüniň haryda öwrülmeginden ünsi sowmak bolmaz. Şeýle ýol bilen ykdysady hadysalaryň manysyna akyl ýetirip bolýar, olary dolandyrmagyň degişli kanunlaryny we kategoriýalaryny kesgitläp bolýar.

Ykdysady hadysalara akyl ýetirmek prosesinde analiz we sintez usullaryna möhüm ähmiýet berilýär. Islendik jemgyýetde ykdysady gatnaşyklaryň cylsyrymly ulgamy emele gelýär. Ol ulgamy ylmy taýdan derňemek üçin, ony aýry-aýry böleklere bölmek zerurlygy ýüze çykýar. Muny bolsa analiz usulynyň kömegi bilen ýerine ýetirip bolýar. Analiz munuň özi ylmy taýdan barlanylýan obýekti birnäçe böleklere we taraplara bölmekdir. Analiziň kömegi bilen her bir bölegiň ähmiýeti we roly kesgitlenilýär. Olaryň özara içki sebäp-netije we zerur baglanysyklary bolsa sintez usulynyň kömegi arkaly barlanylýar. Şeýle ýol bilen jemgyýet-

däki ykdysady hadysalaryň ösüşiniň kesgitli ugurlary ylmy taýdan esaslandyrylýar.

Hakykata akyl ýetirmek maksady bilen bu ylym tapyryndan başga-da birnäçe usullar işlenilip taýýarlanylýdy. Olaryň hataryna ykdysady hadysalary modelleşdirmek, statistiki gözegçilik etmek, eksperiment geçirmek we ş.m. usullar girýär.

Derňelip taýýarlanylýan teoretiki netijäniň hakykata nähili derejede laýykdygy bolsa tejribede barlanylýar.

5. Ykdysady nazaryýetiň wezipeleri

Ykdysady nazaryýet birnäçe wezipeleri ýerine ýetirýär. Bu ylym ozaly bilen akylýetirij wezipesini ýerine ýetirýär. Jemgyýetdäki bolup geýän ykdysady hadysalar ýönekeý, ýüzleý däl-de, düýpli we çuňňur öwrenilmelidir hem-de ykdysadyýeti dolandyrmagyň kanunlary ýüze çykarylmalýdyr. Bu ylym ykdysady kanunlary ulanmagyň ýollaryny hem görkezmelidir.

Işlenip taýýarlanylýan netijäni tejribede jemgyýeti özgertmek üçin peýdalanmak – bu ylmyň nobatdaky wezipesidir. Eger ykdysady hadysalar nazaryýet taýdan çuňňur öwrenilen bolsa, onda ýüze çykarylan kanunlary tejribede ulanmak hem kyn bolmaýar.

Ykdysady nazaryýet aňyýet hyzmatyny hem ýerine ýetirip gelyär. Onuň halk köpçüliginiň, ylaýtada ýaşlaryň ykdysady taýdan düşünjesiniň, ylmy dünýä garaýşynyň emele gelmeginde möhüm ähmiýeti bardyr. Bu ylym şeýle hyzmaty ýerine ýetirende, häzirkizaman ykdysady pikirlenmeleri işläp taýýarlamalydyr. Ol hakykaty näçe dogry we düýpli görkezip bilse, sonça-da

onuň aňyýet täsirlilikigi ýokary bolýar. Hakykata real baha bermegi, öňde duran möhüm meseleleri çözmegiň ýollaryny esaslandyrmagy başarsa, şonda bu ylym özüniň aňyýet hyzmatyny ýerine ýetirýär diýip aýdyp bolar.

Ykdysady nazaryýet usulyýet wezipäni hem ýerine ýetirýär. Ol beýleki ykdysady ylymlaryň hemmesi üçin nazaryýet taýdan esas bolup hyzmat edýär. Bazar gatnaşyklaryna häzirkizaman geçiş şertlerinde bu ylym has möhüm ähmiýete eýe bolýar. Bazar ykdysadyýetine geçmegi tizleşdirmekde, eýeçilik, haryt-pul gatnaşyklaryny kämilleşdirmekde, hojalygy alyp barmanyň täze görnüşlerini döretmekde ykdysady nazaryýeti döredijilikli ösdürmegiň zerurlygy has aýdyň duýulýar. Şoňa görä-de ykdysady nazaryýeti örän çuňňur we düýpli öwrenmek ykdysady hünärmenleri şu günki günüň ykdysady pikirleniş ýagdaýyna laýyklykda terbiýelemegiň möhüm şerti bolup durýar.

6. Ykdysady nazaryýetiň döremeginiň we ösmeginiň esasy döwürleri

Ykdysady ylym iň gadymy ylymlaryň biridir. Bu ylymyň ösüşiniň taryhyny aşakdaky döwürlere bölmek bolar:

I. Bazar ykdysadyýetinden öňki döwrüň ykdysady taglymatlary.

II. Kadalaşdyrylmaýan bazar ykdysadyýetiniň ykdysady taglymatlary.

III. Kadalaşdyrylýan bazar ykdysadyýetiniň ykdysady taglymatlary.

Birinji döwür gadym dünýäni we orta asyry öz içine alýar. Bu döwürde natural hojalygy agdyklyk edipdir, esasanam, ekstensiw üznüksiz önümçilik alnyp barlypdyr. Şol döwürde akyldarlaryň ykdysady garaýyşlaryny we oýlanmalaryny belli bir ulgama salmaklyga ilkinji synansyklar edilen hem bolsa, ykdysadyýet entäk gutarnykly özbaşdak ylym hökmünde ýüze çykmadyr. Ykdysady pikirlenmeleri we oýlanamalary beýan ediljiler bolsa filosoflar we diniň görnükli wekilleri bolupdyr.

Ykdysadyýet diýen düşüňjäni ilkinji bolup gul eýeçilik jemgyýetiniň şertlerinde hojalygy guramak we alyp barmak prosesinde ulanyp başlapdyrlar. Ony ilkinji bolup öwrenmäge başlan grek akyldary *Aristotel* bolupdyr (b.e.ç. 384-322 ýyllar). Bu düşünje iki sany gadymy grek sözünüň esasynda emele gelipdir. Ol termin "oýkes" - öý, hojalyk we "nomos" - kanun sözleriniň jeminden ybaratdyr.

Ykdysady nazaryýet özbaşdak ylym hökmünde, esasan, kapitalistik jemgyýetiň, milli bazaryň döremegi bilen ýüze çykýar. Şol döwürde bu ylmyň esasy mazmuny döwletiň baýlygynyň çeşmesini aýdyňlaşdyrmak bolupdyr. Kapitalistik gatnasyklar ozaly bilen söwdada emele gelip başlaýar. Sonuň üçin hem ykdysady nazaryýetiň ilkinji teoretiki mekdebiniň adyna „Merkantilizm“ diýilýär. Ol natural hojalygynyň jümmüsünde dörän bazar gatnasyklarynyň ilkinji teoretiki ugrydyr. Merkantilizm mekdebiniň öwreidişine görä, jemgyýetiň baýlygynyň esasy çeşmesi söwda, esasanam, köp girdejili daşary söwda bolupdyr. Olar ýurtda söwdany giňeltmegi we gyzyt toplamagy maslahat beripdirler.

Ykdysady taglymatlaryň taryhy döwürleri		
I döwür	II döwür	III döwür
Bazar ykdysadyýetinden öňki döwürüň ykdysady taglymatlary: a) gadymy dünýä we orta asyr; b) merkantilizm.	Kadalaşdyrylýan bazar ykdysadyýetiň ykdysady taglymatlary: a) fiziokratlar; b) "klassyk mekdep"; c) liberalizm; d) marksizm; e) maržinalizm; ä) neoklassikler.	Kadalaşdyrylýan bazar ykdysadyýetiniň ykdysady taglymatlary: a) ykdysadyýete jemgyýetiň durmuş taýdan gözegçilik etmegi baradaky nazaryýet; b) monopoliýa we kämilleşmedik bäsleşigiň nazaryýeti; c) keýnsiýançylyk; d) neoliberalizm; e) monetarizm; ä) Türkmenistanyň Garassyzlyk eýýamynyň ykdysady taglymatlary.

Merkantilistler ýurduň baýlygy altyn we kümüş pullaryň jemidir, onuň çeşmesi bolsa daşary söwdadyr diýip düşünişdirler. Bu mekdebiň emele gelmegine we ösmegine iň köp goşant goşanlar Angliýanyň ykdysatçylarydyr. Merkantilistler ýurduň ykdysady ösüşiniň esasy çeşmesi we şerti pul bolçulygyny döretmek diýip düşünişdirler. Olar önümçilige ýeterlik derejede üns bermändirler.

Merkantilistleriň tankytçylary bolsa alyş-çalys wagtynda hiç hili baýlygyň döredilmeýändigini, bu

ýerde diňe puluň haryda, harydyň bolsa pula alsýlyp-çalsýlýandygyny adalatly belläpdirler. Söwda sferasynda diňe nyrhларыň aratapawudynyň hasabyna baýlyk, dogrydanam, taraplaryň haýsam bolsa biriniň haýryna täzededen paýlanylýar. Emma alys-çalyş deň bahada amala aşyrylýan ýagdaýynda bolsa taraplaryň hiç birem baýlaşyp bilmezler.

Merkantilizm – kapitalizmiň ösüşinde söwda kapitalynyň agdyklyk edýän, senagat kapitalynyň bolsa ýaňy ösüp başlan döwrüne laýyk gelyän buržuaz ykdysady taglymatdyr. Basgaça aýdylanda, merkantilizm – klassyk buržuaz syýasy ykdysadyň ýüze çykmagynyň önüsyrasydyr.

Ykdysady taglymatlaryň taryhynyň ikinji döwri XX asyryň 30-njy ýyllaryna çenli ykdysadyýetiň erkin bäsleşik diýilýän döwrüni öz içine alýar. Bu döwürde bolup geçen senagat öwrülişigi we önümçiligiň intensifikasiýalaşmagy, kärhana eýeleriniň işiniň özakymlylygy ykdysady çökgünlik bilen utgaşýar. Agzalan döwür fiziokratlaryň nazary taglymatynyň ýüze çykmagy bilen başlanýar. Fiziokratlaryň mekdebini esaslandyryjy *Fransua Kene* bolupdyr. Olar jemgyýetiň baýlygynyň esasy çeşmesi dolanyşyk sferasynda däl-de, önümçilikdedir diýip, dogry belläpdirler. Dogrydanam, her dürli maddy nygmatlar önümçilikde döredilýär. Ýöne olar önüm öndürilýän sfera hökmünde diňe oba hojalygyny hasap edipdirler.

Fiziokratlar jemgyýetiň baýlygynyň çeşmesi diňe ýeriň mesligine, hasyllylygyna bagly diýip düşünpdirler. Şoňa esaslanyp, önümçiligi diňe oba hojalyk pudagy bilen çäklendiripdirler. Şonuň üçinem bu akymyň wekilleri fiziokratlar ady bilen bellidir. „Fiziokratiýa“ grekçe tebigatyň gudraty diýmekdir.

Garalýan meselä ylmy taýdan has esaslandyrylan jogap klassyk buržuaz mekdebiniň wekilleri tarapyndan berlipdir. *Uilyam Petti* özüniň "Salgytlar we ýygymlar hakynda traktat" (1662) diýen işinde ykdysady taglymatlaryň taryhynda ilkinji bolup gymmatyň zähmet nazaryýetini beýan etdi. Zähmet – baýlygynyň atasy, ýer bolsa onuň enesidir diýip, ol belläpdir. *U.Petti* klassyk buržuaz ykdysady taglymaty esaslandyryjydyr diýip aýtmak bolar. Ol ykdysady ylmyň atasy we statistikany oýlap tapyjy hasaplanýlar. Inlis klassyk ykdysatçylary *U. Petti, Adam Smit we Dawid Rikardo* bu mekdebiň görnükli wekilleridirler. Olar jemgyýetiň baýlygynyň maddy önümçiligiň hemme pudaklarynda döredilýändigini subut etdiler. Fiziokratlardan tapawutlylykda, gymmatyň zähmet nazaryýetiniň wekilleri bolan bu akyldarlar tutuş önümçilik sferasyny – baýlygynyň çeşmesi hasaplapdyrlar. Olaryň pikirine görä, jemgyýetiň baýlygynyň ählumumy görnüşi hökmünde maddy önümçilik pudaklarynda döredilen gymmat çykyş edýär.

Klassyk buržuaz ykdysatçylary diňe bir zat gatnaşyklaryna seretmek bilen çäklenmän, eýsem paýlamak prosesinde adamlaryň arasynda emele gelýän önümçilik gatnaşyklaryny hem öwrenipdirler. Bu bolsa *A. Smite* we *D.Rikardo* kapitalistik jemgyýetiň baýlygynyň emele gelşiniň we onuň möçberiniň artmagynyň gizlin syrlyryna aralaşmaga mümkinçilik beripdir. Olar kapitalistik peýda bilen hakyna tutma işçileriň zähmetiniň tölenmedik böleginiň arasyndaky baglanysyk bar diýip hasap edipdirler. Başgaça aýdylanda, peýdanyň möçberi işçileriň zähmetiniň tölenen we tölenmedik bölekleriniň arasyndaky mydama gaýtalanyp durýan gatnaşyga bagly diýip düşünişdirler. Bu gatnaşyga

göra iş haky (zähmetiň tölenen bölegi) näçe azalsa ýa-da köpelse, sonça-da peýda (zähmetiň tölenmedik bölegi) tersine köpelyär ýa-da azalýar. Şeýle gatnasygy aňladýan ykdysady kanunyň ýokarda agzalan akyl-darlar tarapyndan açylmagy, jemgyýetiň baýlygynyň artmagynyň hakyky çeşmesini tapmak ýolunda täze bir ädim boldy. Bu açys bolsa ykdysady nazaryýetiň hakyky ylym hökmünde çykyş etmegine ýardam berdi.

Karl Marks klassyk buržuaz ykdysatçylaryň başlan gymmatyň zähmet nazaryýeti baradaky ylmy işlerini döredijilikli dowam etdirip, ykdysady nazaryýet ylmynyň ösmegine düýpli goşant goşdy. Ol kapitalistik jemgyýetiň baýlygynyň esasy çeşmesi bolan goşmaça gymmat hakynda ylym döretdi.

XVII asyryň başynda ykdysady nazaryýet ylmyna ilkinji bolup Fransiýaly *Antuan Monkretýen* (1575-1621-nji ýyllar) tarapyndan "Syýasy ykdysat" ady berildi. Ol jemgyýetde höküm sürýän synpyň ideýa ýaragy hökmünde çykyş edip, onuň bähbitlerini gorady we hemme zada synpy many bermäge çalyşdy. Syýasy ykdysat dürli synplaryň ykdysady bähbitleriniň göresini aňlatmak bilen özüniň syýasy ylymdygyny hem gutarnykly subut etdi.

XIX asyryň ahrynda inlis ykdysatçysy *A. Marşallyň* (1842-1924-nji ýyllar) "Prinsipi ekonomiki ili prinsipi politekonomii" atly kitaby çap edilenden soň, "Ekonomiks" diýen ykdysady düşünje ýaýrap başlady. Bu düşünjäniň esasy meselesi bazar gatnasyklarynyň şertlerinde bahalaryň emele geliş mehanizmini, olaryň derejesini kesgitleýän kanunalaýyklyklary anyklaşdyrmakdan ybarat bolup durýar. Ýöne, bu düşünjä eýerýänleriň hem ahyrky netijede gymmatyň zähmet

nazaryýetine esaslanýandyklaryny ýatdan çykarmak bolmaz.

Ykdysady taglymatlaryň taryhy ösüşiniň bu döwüründe ykdysady hadysalar döwlet tarapyndan kadalaşdyrylmaýar. Olar özakymlaýyn hereket edýän ykdysady kanunlaryň esasynda öz-özünden kadalaşýarlar diýip, ykdysatçylar düşünipdirler.

XIX asyryň ahyrynda ykdysady nazaryýetiň neoklassyk ugrunyň emele gelmegi bilen, ykdysady taglymatlaryň taryhynyň kadalaşdyrylmaýan döwri tamamlanýar.

Ykdysady taglymatlaryň taryhynyň üçünji döwri kadalaşdyrylýan bazar ykdysadyýetiniň ösüşiniň dürli ugurlaryny we döwürleriniň öz içine alýar. Bu döwür XX asyryň 30-njy ýyllarynda Amerikan ykdysatçylary tarapyndan monopolizmiň garşysyna antimonopoliýa çäreleriň girizilmegi bilen başlandy. Bazar gatnaşyklarynyň ösen ýurtlarynyň köpüsünde antimonopoliýa kanunlar kabul edildi. Olary köp döwletler monopolýanyň garşysyna göreşmekde giňden ulandylar, häzir hem ulanýarlar. Şoňa görä-de bu döwürde ykdysatçylaryň esasy aladasy we oý-pikiri ykdysadyýetiň üstünden döwletiň gözegçiligini girizmek bolupdyr.

Döwlet tarapyndan ykdysadyýeti kadalaşdyrmak bilen baglanysykly nazaryýetiň esasy *Jon Keýns* goýdy (1883-1946-njy ýyllar). Ol *A. Marşallyň* okuwçysy bolup, ykdysady oýlanmalaryň "Kembrij mekdebini" esaslandyryjydyr. *J.Keýns* döwletiň ýokary wezipeli guramalarynda, Angliýanyň Merkezi bankynyň ýolbaşçysy bolup hem işläpdir. Ol gymmatyň zähmet nazaryýetine, goşmaça gymmat nazaryýetine garşy çykypdyr. Döwletiň ykdysadyýeti kadalaşdyrmagy ba-

radaky nazaryýeti esaslandyrypdyr. Keýnsiň pikirine gorä ykdysadyýetiň üýtgemeginiň esasy sebäbi psihologik faktorlar bolupdyr. Neoliberallar ady bilen belli bolan, onuň yzyny dowam etdirijiler bolsa "durmuş-bazar hojalygy" baradaky taglymaty döredipdirler.

Ykdysady pikirler, oýlanmalar Orta Aziýada, şol sanda Türkmenistanda hem örän ir döräpdir. Meselem, serigat esasynda ilatyň arasynda berilýän hüşür-zekat, Kowusnamadaky ündelýän pikirleriň çuňňur ykdysady manysy bardyr. Asly nurdan, gadymy halklaryň biri bolan türkmenleriň ähli ruhy gymmatlyklarynyň hazynasy bolan Gorkut Ata, Görogly we başga-da köp sanly şadessanlarynda ykdysady oýlanmalara ýeterlik derejede üns berlipdir. Bu eserleri okanyňda bazar, pul, manat, teňňe, hazyna, paç almak, salgyt we ş.m. ýaly ykdysady adalgalaryň, düşüňjeleriň döwleti dolandýrmakda giňden ulanylandygyna duş gelmek bolýar. Şoňa görä-de türkmen halkynyň jemgyýetçilik gurluşyny hem-de ykdysady durmuşyny öwrenmek üçin ýokarda ady tutulan we beýleki gadymy eserleriň bahasyna ýetip bolmajak ähmiýeti bardyr.

Görogly şadessanyny okanyňda ykdysady düşüňjeler, adalgalar bilen baglanyşykly köp meselelere duş gelinýär. Ol haýsam bolsa başga bir halky gul etmek, talamak üçin söweş alyp barmaýar. Görogly beg türkmen ejize gany bolman, hemişe adalat ugrunda göreşipdir. Jygalybeg öz agtygy Göroglynyň watançy bolup ýetismegine uly üns beripdir. "Çardagly Çandybil diýen ýerde on iki müň öýli tekeli - türkmenli ilini bardyr. Bar ýurduň ýagdaýyny bilip, öz ulus - ilimize eýe bolmanyň gamyny iýgin, oglym" – diýip, ol agtygyna öwüt-nesihat beripdir:

Ýalňyz balam, algyn pendim,	Bir ýigit zürýatsyz ölse,
Watany terk ediji bolma!	Ýaýla doly maly galsa,
Ol duran gury agaja	Iller oňa talaň salsa,
Nähak gan sürtüji bolma!	Sen elin gatyjy bolma!

Bu sadessanda ykdysady bähbitlere uly üns berlipdir. Haçan-da Görogly beg türkmen, öz şahsy bähbitlerini ileri tutanda, oňa ýetmek üçin, onuň diňe özi gatnaşyp maksadyna ýeter eken. Meselem, Öwez oglyny getirmek üçin Göroglynyň diňe özi ýola rowana bolýar. Ol Agaýunus perini almaga gidende-de, Harmandäli bilen duşuşyga gidende-de, Nişapura Gyratynyň yzından gidende-de ýeke özi atlanypdyr. Bu işlere onuň kyrk ýigidi gatnaşmaýar. Ol adyl adam bolupdyr. Şoňa görä-de ol il-günüň bähbitlerini arapdyr, hemişe halkyny agzybirlige we halallyga çagyrypdyr.

Sadessanyň "Göroglynyň döreýşi" diýen şahasynda puluň toplaýyş serişdesi ýa-da hazynalar döretmek wezipesi barada habar berilýär. Mysal üçin, Däli Mätel "Bir atly gelýär, ýa ýurt sorayan han, ýa ýurdy sorayan töre, ýa ýedi patyşanyň hazynasy ýaly hazynaly baý" (*Görogly, 59-njy sah.*). Puluň bu ýerine ýetirýän wezipesi eseriň "Kempir" diýen şahasynda hem beýan edilýär. Meselem, "Gapy gopup honda düşdi. Içeri girse, kempiriň hazynahanasy eken. Altyn-kümüş, teňne-tylla çasyp ýatyr" (*Görogly, 485-nji sah.*).

Bu eseriň köp şahalarynda puluň dolanyşyk serişdesi bolup hyzmat edýändigini barada hem aýdylýar. Baba "Ine, muňa teňne diýýärler. Ine, muňa tylla diýýärler, çykarda sowuber gorkmada" (*Görogly, 485-nji sah.*). Şu şahanyň başga bir ýerinde baha, alyş-çalyş, harajatlar, söwda, arassa, garyndysyz gyzyly we kümüş pul diýen ýaly ykdysady adalgalar barada habar berilýär. "Hara-

jaty bolsa bir kemsiz atyň syrtyňa bökderip" diýen ýaly jümleler bar (*Görogly, 494-nji sah.*). Şu sahanyň başga ýerlerinde agzalan meseleler boýunça birnäçe ýazgylar hem bar. "Şuny sat diýseň satar, müň tylla diýer, iki müň diýer, garaz, satar. Ýöne welin şu atyň bahasy- na ýetme ýok eken..." Soňra "How, Görogly, atyň bahasyny aýt diýdi. Şonda atynyň bahasyny aýdyp, Japar patysa garap", şeýle diýdi:

Gyratyň bahasyn aýtsam,
Sen deý Şadan ýüz bolaýdy.

Eseriň 498-nji sahypasynda "Asla bahasy ýok diýe- ni şol", diýlip ýazylypdyr.

Görogly şadessanyň 474-nji sahypasynda paýlamak gatnasyklaryna degişli ýazgylar bar. Meselem, "Geliň, paýlassaňyz! – diýip, bir ýerde aýbogdasyny gurap otu- ryp, Görogly puly, teňňäni öz kisesine salýa, güpbi-süp- bini bularyň önüne zyňýa.

– Hä, dost, teňňeden bize-de ber ahyry!

– Haý güpbi-süpbi bolmaýamy size.

– Dost seniň bilen ertirden bäri deň gidişip ýöris, teňňeden birneme bermeseň bolmaz !"

Bu şadessanyndan mälim bolsy ýaly, şol döwürlerde salgyt salmak, jerime tölemek meselelerine uly üns ber- lipdir. Meselem, Nişapur galasynyň "içinde türkmençe geplese, ony myhman alsa, başy ölüme, maly talaňly, yzyndanam on tylla salgydy bar", diýip patysa jar çek- diripdir (*Görogly, 459-njy sah.*). Şadessanyň başga bir ýerinde ýokarda agzalan meseleler boýunça şeýle ýazgylar bar. "Galandar, seniň patsalygyň şol bolsun, saňa jogap pyýada ötse, baş tylla, eşekli ötse, ýedi ýa- rym tylla, ýabyly ötse, on tylla, baýtally ötse onbaş tyl- la, urda alyber!" (*Görogly, 488-nji sah.*). Onuň "Bezir-

gen" şahasynda hüşür-zekat, paç, hyraç almak diýen ýaly ykdysady düşünelere, adalgalara duş gelýäris. "Göroglam onuň garsysyna geçip: ýol beýlede, sen nirä barýarsyň?" diýip, Bezirgene garap şeýle diýdi (*Görogly, 547-548-nji sah.*):

Men bir şa men, täjim bardyr,
Almaly hyrajym bardyr,
On sekiz ýyl pajym bardyr,
Gaýt, Bezirgen, ýol mundadyr.

(*Görogly, 548-nji sah.*)

Şadessanyň 549-njy sahypasynda Görogly Bezirgenden ikinji gezek paç soraýar. Bezirgen bolsa paç berjek däl diýip jogap berýär.

Görogly - Çandybilinden bolar men,
Senden hyrajym alar men,
Başyňa oýun salar men,
Gel, pajym ber, Akbeg ogly!

Bezirgen - Zekat derwüşe bererler,
Hudaýyň emrin görerler,
Ýamany ýagsa ýorarlار,
Saňa paç bermen, Görogly.

Görogly - Goç ýigidiň bir sözünden,
Gel, gulak tut pyganyndan,
Bolmasa, ber zekadyňdan,
Gel, paçym ber, Akbeg ogly.

Bezirgen - Allanyň keremi çohdyr,
Sagdagymda segsen okdyr,
Zekat ýerine hüşür ýokdyr,
Saňa zat bermen, Görogly.

(*Görogly, 449-450-nji sah.*)

Şadessanynda eýeçilik gatnaşyklaryna hem duşgelse bolýar. Meselem, Şahaly: "Çandibiliň Göroglusy ölipdir diýip bir nagma gaýyrsam gyrat oýun etmez-mikä janym", diýip şeýle sözleri aýdypdyr:

Üstüne münemde, Gyrat bilendir,
Alla kabul kylsa, döwlet gelendir,
Çandibiliň Göroglusy ölendir,
Menem eýe bolsam maly-mülklere.

(*Görogly, 491-nji sah.*)

Şahaly "Mala – mülke jennetde eýe boldy", diýlip eseriň 492-nji sahypasynda ýazylypdyr. Şular ýaly ykdysady düşünelere Görogly şadessanynyň galan hemme şahalarynda hem duşgelse bolýar.

Beýik Seljuk-türkmen döwrüne degişli bolan Seljuk soltanlarynyň baş weziri Nizamymülkiň ýazan "Syýasatnama" diýen işinde, Alysir Nowaýynyň, Baýram han türkmeniň işlerinde we alyp baran syýasatynda ykdysady pikirler aýdyň ýüze çykýar.

Bu döwürde köp sanly türkmen döwletleri döredilipdir. Olara Beýik Seljuk-türkmen döwleti, Osman türkmen döwleti, Garagoýunlylar, Akgoýunlylar döwletleri (*Ruhnama, 292 sah.*) we başga-da onlarça döwletler degişlidir. Diýmek, adamzat taryhynda uly yz galdyran türkmeniň örän ägirt uly döwletleri bolup geçipdir. Olaryň biri Beýik Seljuk-türkmen döwletidir. Ol ykdysady taýdan ösen kuwwatly döwlet bolupdyr. Bu döwlet 1040-njy ýylda Daňdanakan söweşinden soň jar edilipdir. Töweregindäki köp ýurtlar oňa salgyt, paç töläpdirler ýa-da garasly ýagdaýda bolupdyrlar. Şol döwletleriň dolanysygynda haryt, pul, maliýe gatnaşyklary örän ösüpdir. Pul we pul dolanysygynyň taryhy jemgyýetiň ykdysady gurluşynyň, eýeçi-

lik gatnaşyklarynyň taryhy bilen aýrylmaz baglydyr. Beýik Seljuk-türkmen döwletinde pullar daşky görnüşi boýunça umumy kabul edilen kada-kanunlara laýyklykda ýazylypdyr. Şaýylyk pullaryndaky ýazgylar musulmancylygyň kada-kanunlaryna laýyklykda Togrul türkmeniden başlap, iň soňky Seljuk soltany bolan Soltan Sanjara çenli bu beýik döwletiň hökümdarlarynyň belent derejesini aňladypdyr we olary wasp edipdir. Seljuklar döwleti Alp Arslanyň döwründe uly ykdysady ösüşe eýe bolup, imperiýa öwrülýär.

Ýokarda belleşimiz ýaly, Beýik Seljuk-türkmen döwletinde görnükli orun tutanlaryň biri baş wezir Nyzamylmülk bolupdyr. Ol 30 ýyllap Seljuk şalarynyň baş weziri bolupdyr we "Syýasatnama" diýen kitaby ýazypdyr.

Nyzamylmülk ýurtda suwaryş desgalaryna, suwuň adalatly peýdalanylmagyna aýratyn üns beripdir. Mundan başga-da, baş wezir salgytçylardan öz wezipelerini dogry ýerine ýetirmeklerini talap edipdir. Mälik sa bolsa bu ulgama berk gözegçiligi ýola goýupdyr. Baş weziriň ýazan "Syýasatnama" diýen eseri döwleti dolandyrys işinde esasy gollanma bolup galypdyr.

Türkmen edebiýatynyň nusgawy şahyrlary Azadyň, Magtymgulynyň, Mollanepesiň, Keminäniň, Zeliliniň, Seýdiniň, Mätäjiniň we başgalaryň ykdysady pikirleri ýaýratmakdaky tutýan orunlary örän ulydyr. Mysal hökmünde, Magtymguly atamyzyň döredijiligine ýüzlenmek bolar. Ol özüniň "Malyna degmez" diýen gosgusynda jemgyýetiň baý gatlagyny şeýle häsiýetlendirýär:

Baýlar bardyr, garyplara rehim eýlär,
Bardyr baýlar, dünýä malyna degmez.

Şu goşgynyň başga bir ýerinde ol deňeşdirme usulyny peýdalanyp eýeçilik, haryt, pul, baha, alyş-çalyş diýen ýaly ykdysady düşüňjeleri, adalgalary giňden ulanypdyr.

Dünýä malyn berseň, eýesi satmaz,
Şa istese, anyň dilegi bitmez, –
Bedew bar, pul berseň, bahasy ýetmez,
Bardyr bedew, salan julyňa degmez.

Garassyz we baky Bitarap Türkmenistanda ykdysady nazaryýet ylmyny esaslandyrmaga we ony ösdürmäge uly ähmiýet berilýär. Bazar ykdysadyýetiniň hereket etmeginiň zerur şertleri bolan eýeçiligiň dürli görnüşleriniň döredilmegi, döwlet eýeçiliginiň hususlaşdyrylmagy, bäsleşigiň girizilmegi, erkin bahalara geçilmegi, bazar şertlerinde döwletiň ykdysady rolunyň kesgitlenmegi, ýurdumyzyň ykdysady ösüş ýolunyň anyklanmagy Türkmenistan Garassyzlygyny alandan soň mümkin boldy. Ykdysady hadysalaryň nazaryýet esaslaryna çuňňur düşüňip, geçiş döwrüniň şertlerinde ýurduň ykdysadyýetini özgertmegiň dogry ýoluny kesgitlemek başartdy. Bu ýol özüniň mazmuny boýunça adamkärçilikli ýoldur. Ol çuňňur nazary taglymatlara esaslanýar we iň beýik gymmatlyklara ýetmeklige, ýagny adamlaryň durmuş ýagdaýlaryny gowulandyrmaga gönükdirilendir. Biziň ýurdumyzda bazar gatnaşyklaryna geçmek ýuwaş-ýuwaşdan amala aşyrylýar. Bu halk köpçüliginiň erk-islegine laýyk gelýär.

Türkmenistan GDA ýurtlarynyň içinde ilkinjileriň hatarynda geçiş döwründe bazar ykdysadyýetiniň döwlet tarapyndan kadalaşdyrylmagynyň zerurdygy-

ny iş ýüzünde görkezdi. Bazar gatnasyklaryna geçiş döwrüniň ilkinji ýyllaryndan başlap Türkmenistanda önümçiligiň depginleriniň üzül-kesil peselmegine ýol berilmedi. Döwlet tarapyndan önümçiligiň ileri tutulýan pudaklarynyň ösmegine ýeterlik derejede üns berildi. Eýeçiligiň dürli görnüşlerini, hasam hususy eýeçiligi kämilleşdirmek arkaly ýurtda gatysyk görnüşdäki ykdysadyýeti döretmek meselesi öňe sürüldi. Halk hojalygynyň esasy pudaklarynda döwlet eýeçiliginiň agdyklyk etmegi maksada laýyk diýlip hasaplanyldy. Galan pudaklarda bolsa hususy eýeçiligi ýola goýmak we ony ösdürmek boýunça maliýe, ykdysady, guramacylyk we hukuk şertleri döwlet tarapyndan döredildi.

Garassyzlygymyzyň ilkinji günlerinden başlap eýeçilik, telekeçilik, daşary ykdysady iş hakynda, banklar we bank işi, eýeçiligi döwletiň garamagyndan aýyrmak we hususlaşdyrmak, hojalyk birleşikleri hakyndaky kanunlar kabul edildi. Netijede, bazaryň hukuk esaslary işlenip düzüldi. Bular da ýurduň ykdysady aýratynlyklary göz önünde tutuldy. Umuman hususlaşdyrmagyň ewolýusion ýoly saýlanyp alyndy.

Ýurdumyzyň ykdysadyýetini açyk görnüşli, özbaşdak hereket edýän milli ykdysady ulgama öwürmek esasy meseleleriň biri bolmagynda galýar. Ony çözmek bolsa iki ugur boýunça alnyp barylýar: *birinjisi* işeňňir daşary ykdysady syýasaty, ýagny "Açyk gapy-lar" syýasatyny alyp barmak; *ikinjisi* ykdysadyýetiň düzümini täzeden guramak, ýagny halk hojalygynyň ileri tutulýan pudaklaryna aýratyn üns bermek arkaly çözülýär.

EÝEÇILIK NAZARYÝETI

1. Eýeçiligiň ykdysady mazmuny

Mälim bolsy ýaly, ykdysady nazaryýet ylmy adamlaryň arasynda emele gelýän önümçilik gatnaşyklaryny öwrenýär. Önümçilik gatnaşyklarynyň esasynda bolsa eýeçilik durýar. Eýeçilige islendik jemgyýetiň önümçilik gatnaşyklarynyň ulgamynda merkezi orun degişlidir. Bu ulgamyň galan hemme taraplary eýeçiligiň mazmunyna we häsiýetine bagly bolýar.

Eýeçiligiň zat mazmunyny maddy nygmatlar emele getirýär. Emma zat öz-özünden eýeçilik bolup bilmeýär. Zat – diňe ol barada adamlaryň arasynda belli bir gatnaşyklar döwürde, eýeçiligiň zady hökmünde çykyş edýär. Bu gatnaşyklar bolsa hukuk we ykdysady gatnaşyklar bolup biler.

Eýeçilik hukuk manyda emläk gatnaşyklaryny aňladýar. Has takygy, hukuk kadalarynda dürli taraplaryň maddy baýlygy nähili eýelenýändigini we olaryň arasynda nähili paýlanýandygy kesgitlenilýär. Hukuk kanunlary emlägiň eýesine degişlidigini şertlendirýär. Bu kada boýunça zadyň eýesi özüne degişli emläge öz isleýşine görä eýelik etmäge, ondan peýdalanmaga we oňa erk etmäge hukugy bardyr. Şeýdip döwlet hukuk kanunlaryň üsti bilen durmuşda bar bolan eýeçilik gatnaşyklaryny berkidýär we goraýar. Türkmenistanyň Konstitusiasynda eýeçilik eldegirilmesizdir – diýlip ýazylandyr.

Eýeçilik ykdysady manyda önümçilik serişdelerine we önümçiligiň netijesine eýelik etmek boýunça adam-

laryň arasynda döreýän çylsýrymly önümçilik gatnaşyklaryny aňladýar. Maddy nygmatlary öndürmek – munuň özi adamlaryň tebigatyň zatlaryna eýelik etmegidir. Emma tebigatyň we adamlaryň döreden baýlygynyň kime degişlidigini kesgitleýän gatnaşyklardan daşary hiç zada eýelik edip bolmaýar.

Eýeçilik gatnaşyklaryna şu aşakdakylar girýär: a) eýelik etmek; b) eýeçilikdäki zatlary peýdalanmak; c) eýeçiligi ykdysady taýdan durmuşa geçirmek. Bularyň hemmesi önümçilikde adamlaryň arasynda döreýän ykdysady gatnaşyklaryň düýp mazmunyny düzýär.

Indi bu agzalan gatnaşyklaryň üstünde durup geçeliň.

Eýelik etmek diýip adamlaryň zatlara özüniňki hökmünde garamak gatnaşygyny emele getirýän ykdysady gatnaşyklaryna aýdylýar. Eger-de kimde kim "şu traktor meniňki" diýse, onda ol şeýle diýmek bilen, hereket edýän hojalyk gatnaşyklaryny häsiýetlendirýär. Ýagny ol ýaňky emlägi (traktory) kimiň eýelemek mümkinçiliginiň bardygyny kesgitleýär.

Emläk eýesiniň emlägini öz isleýşine görä peýdalanmaga hukugy bardyr. Ol öz zadyny özi peýdalanman, belli bir şertlerde ondan peýdalanmak mümkinçiligini başga birine bermegi hem mümkin. Şeýle ýagdaýda zadynyň eýesi bilen emlägi peýdalanýanyň, aýdaly telekeçiniň, arasynda emlägi hojalykda peýdalanmak boýuça gatnaşyklar döreýär. Telekeçi kesekiniň eýeçiligine wagtlaýyn ygtyýarlyk etmäge we ondan peýdalanmaga hukuk alýar.

Kesekiniň emlägini hojalygy alyp barmak üçin wagtlaýyn peýdalanmagyň mysaly hökmünde kärendäni görkezmek bolar. Emlägiň eýesiniň öz zadyny başga

birine belli bir töleg üçin wagtlaýyn peýdalanmaga bermegi kärende gatnasyklaryny emele getirýär.

Şuňa meňzeş gatnasyklar daşary ýurt konsessiýasynda hem döreýär. *Konsessiya* – munuň özi daşary ýurtlaryň hukuk taraplaryna ýa-da raýatlaryna döwletiň ýer böleklerini, tebigy resurslary, kärhanalary we gaýry emlägi sertnama esasynda möhletli, muzdly ulanmaga bermegini aňladýar.

Eýeçilik öz eýesine girdeji, peýda getirende ykdysady taýdan durmuşa geçýär. Önümçilik serişdeleriniň peýdalanmagy netijesinde öndürilen önümiň hemmesi ýa-da bir bölegi girdeji, peýda hökmünde çykys edýär. Bu girdeji peýda ýa-da dürli görnüşdäki tölegler bolup biler. Mysal üçin, emläk kärendä berlende kärende tölegi bellenilýär. Emläk konsessiýa berlende bolsa, eýeçilik konsessioneriň emläk eýesine töleýän töleginiň ýa-da alan peýdasyndan berýän böleginiň görnüşinde durmuşa geçýär.

Şeýlelikde, eýeçilik gatnasyklary hemme hojalyk gatnasyklaryny öz içine almak bilen önümçilikde, paýlamakda, alyş-çalyşda we sarp etmekde döreýän ykdysady gatnasyklaryň üsti bilen ýüze çykýar.

Eýeçilik zat düzümi boýunça dürli emläklerden durýar. Ol şol emläklere eýelik etmek, olary peýdalanmak boýunça emele gelýän ykdysady gatnasyklary aňladýar. Onuň zatlary hökmünde ýer, ýerasty baýlyklar, suw resurslary, tokaý fondy, ösümlik hem haýwanat dünýäsi, dag-magdanly ýerler, emläk kompleksleri, jaýlar, desgalar, ýaşaýyş jaý-kommunal obýektleri, enjamlar, pul serişdeleri, gymmat bahaly kagyzlar hem-de önümçilik, sarp ediş, durmuş, medeni we beýleki hajatlar üçin niýetlenen gaýry eýeçilik obýektleri, medeniýet senetleri, açyslar, oýlap tapyslar, senagat nusgalary,

haryt nyşanlary hem-de hyzmat ediş nyşanlary, akyl zähmetiniň döreden beýleki zatlary çykyş edýärler. Bulardan adam zähmetiniň netijesinde döredilen önümçilik serişdeleri, ýagny maşynlar, enjamlar, ölçeýji gurallar we başgalar iň esasyalarydyr.

Suw resurslary, ýerasty baýlyklar we beýleki tebigy baýlyklar döwletiň aýratyn eýeçiligine degişlidir. Olary döwlet beýleki eýeçilere eýelik etmek we peýdalanamak üçin berýär. Ýöne agzalan tebigy baýlyklara diňe döwlet özüçe erk edip bilýär.

Döwlet, raýatlar we olaryň birleşmeleri, kärhanalar we olaryň birleşmeleri, kooperatiwler, jemgyýetçilik birleşmeleri (guramalary) eýeçi bolup çykyş edýärler. Türkmenistanda beýleki döwletler, olaryň hukuk taraplary we raýatlary hem eýeçi bolup biler.

2. Eýeçiligiň görnüşleriniň köp dürlüligi

Türkmenistanda önümçilik serişdelerine we önümçiligiň netijesine eýelik etmegiň görnüşleriniň köp dürlüligi ykrar edilýär we olaryň hereket etmegine rugsat berilýär. Döwlet eýeçiligiň ähli görnüşlerini ösdürmek üçin olary deň derejede goraýar we deň şertler döredýär. Biziň ýurdumyzda eýeçilik aşakdaky görnüşlerde çykyş edýär:

- hususy eýeçilik;
- döwlet eýeçiligi;
- jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň) eýeçiligi;
- kooperatiw birleşikleriniň eýeçiligi;
- bilelikdäki kärhanalaryň eýeçiligi;
- beýleki döwletleriň, olaryň hukuk taraplarynyň we raýatlarynyň eýeçiligi;

- halkara guramalarynyň eýeçiligi;
- gatysyk (birleşen) eýeçilik.

Eýeçiligiň ýokarda agzalan görnüşleriniň üstünde durup geçeliň.

Türkmenistanda önümçilik serişdelerine, ýere, beýleki maddy hem ruhy gymmatlyklara hususy eýeçilik hukugy ýöreýär.

Hususy eýeçilik diýip önümçilik serişdelerine we önümçiligiň netijesine aýry-aýry adamlaryň eýelik etmegine aýdylýar. Hususy eýeçilik görnüşleri boýunça raýatlaryň, hukuk taraplaryň hususy eýeçiligine (hususy kärhanalaryň we telekeçilik birleşikleriniň eýeçiligine) hem-de raýatlar bilen hukuk taraplaryň eýeçiliginiň birleşdirilmegi esasynda döredilýän gatysyk hususy eýeçilige bölünýär.

Hususy eýeçiler öz eýeçiligindäki zatlary gös-göni özleri peýdalansa, onda olar hem eýeçi hem-de işgär bolup çykyş edýärler. Hususy eýeçilikdäki emlägi hakyna tutma zähmetiň üsti bilen peýdalanylmagy hem mümkindir.

Hususy eýeçilik başarlaňlygy, işe jogapkärli çemeleşmegi, täzeçilligi höweslendirýär. Şonuň üçin hem hususy eýeçiligiň ösdürilmeginiň jemgyýet üçin önämli ähmiýeti bardyr.

Dünýäniň ösen döwletleriniň hemmesinde ykdysadyýetiň esasy agramly bölegi hususy eýeçiligiň gerdenine düşýär. Hususyýetçiligi ösdürmek häzirkä döwürde ähli ýurtlaryň hem halklaryň ýörelgesidir. Hususyýetçiligiň, döwleti baýatmakda ygtybarly ýoldygyny dünýä tejribesi doly subut edýär.

Hususy eýeçiligi ösdürmek bazar ykdysadyýetine geçmegiň esasy şertleriniň biri bolup çykyş edýär. Hususy eýeçilik bolmasa bazar mümkin däl.

Türkmenistanda möçberi boýunça iň köp eýeçilik döwlet eýeçiligidir. Ýerasty baýlyklar, suw resurslary we beýleki tebigy baýlyklar, şeýle hem Türkmenistanyň taryhy we medeni mirasyna degişli zatlar döwletiň aýratyn eýeçiligi hasaplanýar. Olara diňe döwlet erk edýär. Bulardan başga-da döwlet eýeçiligine ýer, häkimýet we dolandyrys edaralarynyň emlägi, döwlet kärhanalarynyň emlägi, döwlet banklary, döwletiň okuw jaýlarynyň, ylmy-barlag institutlarynyň emlägi, döwlet býujetiniň serişdeleri, durmuş-medeni pudaga degişli zatlar we ş.m. degişlidir.

Döwlet eýeçiliginiň düzümine ýerli öz-özüňi dolandyrys edaralarynyň eýeçiligi hem girýär.

Eýeçiligiň bir böleginiň döwletiň garamagyndan aýrylmagy we hususlaşdyrylmagy netijesinde döwlet eýeçiliginiň möçberi azalýar. Bu bolsa eýeçiligiň beýleki görnüşleriniň ösmegine getirýär. Dünýäniň ösen ýurtlarynda ähli eýeçiligiň diňe 15-20 göterimi döwlete degişlidir.

Döwlet eýeçiliginiň möçberiniň azalmagy onuň ykdysadyýetden daşlaşmagyny aňlatmaýar. Munuň tersine, döwlet ykdysadyýetden hiç haçan aýrylmaz, onuň düýpli pudaklarynda saklanyp galar. Sebäbi ykdysadyýeti, bazar gatnasyklaryny döwletiň kadalaşdyrmagy häzirkizaman önümçiligini durnukly ösdürmegiň, ylmy-tehniki ösüşi çaltlandyrmagyň zerur sertidir. Döwlet eýeçiliginiň ähmiýeti gitdigçe artýar. Täze Galkynyslar eýýamynda döwlet eýeçiligini, onuň maliýe serişdelerini has netijeli ulanmagyň uly ähmiýeti bardyr. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow döwlet eýeçiligini dolandyrmakda ähli mümkinçilikleriň peýdalanylmagynyň zerurlygy barada aýdyp, bu maksada ýetmek üçin ýolbaş-

çylaryň, döwlet gullukçylarynyň bilim derejesini ýokarlandyrmagyň möhümdigini nygtaýar.

Jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň) eýeçiligi jemgyýetçilik birleşikleriniň hut öz eýeçiligine, haýyr-sahawat we gaýry jemgyýetçilik gaznalarynyň eýeçiligine, dini guramalaryň eýeçiligine bölünýär. Eýeçiligiň bu görnüşleriniň, esasan hem, dini guramalaryň eýeçiliginiň hereket etmegi we ösmegi üçin zerur şertler diňe Türkmenistan garassyzlygyny alandan soň döredildi.

Türkmenistanda hereket edýän eýeçiligiň ýene-de bir görnüşi kooperatiw birleşikleriniň eýeçiligidir. Kooperatiw eýeçiliginiň emlägi onuň agzalarynyň berýän pul we beýleki emläk tölegleriniň, önümçilik, söwda, taýýarlaýyş işini etmekden, gymmat bahaly kagyzlary satmakdan hem-de kooperatiwiň düzgünnamasynda göz önünde tutulan başga işleri ýerine ýetirmekden alnan girdejileriň hasabyna döredilýär.

Kooperatiw birleşikleri alyjylar kooperasiýasy, önümçilik kooperatiwleri we beýleki guramacylyk-hukuk görnüşlerinde bolup biler.

Biziň ýurdumyzda bilelikdäki kärhanalaryň, gaýry döwletleriň, olaryň hukuk taraplarynyň we raýatlarynyň eýeçiligi hem bardyr. Ykdysady özgertmeleri üstünlikli amala aşyrmak üçin gaýry döwletler bilen, olaryň raýatlary we hukuk taraplary bilen bilelikde kärhanalary guramagyň uly ähmiýeti bardyr. Ol kärhanalar biziň ýurdumyzyň diňe çig mal öndürmegiň hasabyna däl-de, taýýar önümleri öndürmegiň we satmagyň hasabyna baýamagy üçin gerekdir. Türkmenistanda daşary ýurtlaryň firmalarynyň gatnaşmagynda gurlan we gurulýan kärhanalaryň sany barha artyp barýar.

Türkmenistanda bar bolan eýeçiligiň ýene-de biri gatysyk (birleşen) eýeçilikdir. Gatysyk eýeçilikdäki kärhanalar hususy we döwlet eýeçiligine degişli zatlaryň, şeýle hem jemgyýetçilik guramalarynyň, beýleki döwletleriň, olaryň hukuk taraplarynyň we raýatlarynyň eýeçiligine degişli emläkleriň birleşdirilmegi esasynda döreýär.

Gatysyk eýeçiligiň hereket etmegi eýeçiligiň dürli görnüşleriniň biri-birine zyýan bermän, özara gatnasykda, bäsleşip ýaşap biljekdigini görkezýär.

Şeýlelik bilen, Türkmenistanda eýeçiligiň we hojalygy alyp barmagyň dürli görnüşleri bardyr. Onuň ykdysadyýeti köp układly garysyk ykdysadyýetdir. Ol garysyk ykdysadyýetde eýeçiligiň ýokarda agzalan görnüşleriniň hemmesi deňhukukly utgaşyp hereket edýärler. Bu bolsa bazar ykdysadyýetine geçmegiň esasy talabydyr.

3. Türkmenistanda eýeçilik gatnasyklarynyň kämillesmegi

Biziň ýurdumyzyň şertlerinde bazar ykdysadyýetine geçmek üçin eýeçilik gatnasyklaryny kämillesdirmek, olary üýtgedip guramak zerurlykdyr. Bu zerurlygyň emele gelşini şeýle düşündirip bolar. Öňki SSSR döwründe ykdysadyýeti hiç bir esassyz doly döwletleşdirmek amala aşyrylypdy. Önümçilik serişdelerine eýelik etmekde döwletiň monopoliýa agalygy emele gelipdi. Hususy eýeçilik we ýekebara telekeçilik gadagan edilipdi. Bu bolsa eýeçilik gatnasyklarynyň doly bozulmagyna getiripdi.

Şeýle ýagdaýda bazar ykdysadyýetiniň esasy şertleriniň biri hökmünde eýeçiligiň bir görnüşlili-

ginden, onuň köp görnüşliligine geçmelidi. Başgaça aýdanynda, eýeçilik gatnaşyklarynyň täze ulgamyny döretmelidi, olary doly kämilleşdirmelidi.

Eýeçilik gatnaşyklarynyň kämilleşmegi, esasan, iki ugur boýunça amala asyrylyp bilner. Olaryň *birinjisi*, eýeçiligi döwletiň garamagyndan aýyrmak we hususlaşdyrmak bolsa, *ikinjisi* – hususyýetçiligi ösdürmek üçin şertleri döretmekden, eýeçiligiň hemme görnüşleriniň deňhukukly hereket etmegini üpjün etmekden ybaratdyr.

Garassyzlygymyzyň ilkinji günlerinden başlap ýurdumyzda eýeçilik gatnaşyklaryny özgertmegiň kanuncylyk we kadalaşdyryjy namalary döredildi, bu ugurda Türkmenistanyň kanunlarynyň giden bir toplumy kabul edildi. Olardan "Eýeçilik hakynda", "Eýeçiligi döwletiň garamagyndan aýyrmak we hususlaşdyrmak hakynda" diýen kanunlary, "Türkmenistanda hususlaşdyrmagyň döwlet Maksatnamasy" we başgalary görkezmek bolar.

Bazar ykdysadyýetine geçmekde eýeçiligiň dürli görnüşleriniň deňhukukly hereket etmegini kanun boýunça ykrar etmeklige aýgytly orun degişlidir. Eýeçiligiň köp görnüşliligini ösdürmekde bolsa onuň bir bölegini döwletiň garamagyndan aýyrmagyň we hususlaşdyrmagyň uly ähmiyeti bardyr.

Eýeçiligi döwletiň garamagyndan aýyrmak diýlip, döwlet eýeçiligini eýeçiligiň başga görnüşlerine – kollektiwleýin kärhanalara, paýdarlar jemgyýetlerine, beýleki guramaçylyk-hukuk görnüşli kärhanalara öwürilmegine düşünilýär.

Hususlaşdyrmak diýlip bolsa raýatlaryň ýa-da olaryň hukuk taraplarynyň döwlet eýeçiligindäki emläkleri öz eýeçiligine almagyna düşünilýär.

Diýmek, eýeçiligi döwletiň garamagyndan aýyrmak we ony hususlaşdyrmak diýen düşüňjeler biri-birine örän ýakyndyr we özara aýrylmaz baglanysyklydyr. Olaryň biri beýlekisinden gelip çykýar.

Emlägi döwletiň eýeçiliginden aýyrmagyň we hususlaşdyrmagyň taraplary hökmünde Türkmenistanyň raýatlary, daşary ýurt raýatlary we raýatlygy bolmadyk adamlar, şeýle hem Türkmenistanyň we daşary ýurtlaryň hukuk taraplary çykyş edip bilerler. Desgalary satyn almaga gatnaşmak üçin olaryň hemmesine deň şertler döredilýär.

Türkmenistanyň çäginde zatlary döwlet eýeçiliginden aýyrmak we hususlaşdyrmak işini Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan ygtyýarly edilen gurama bolan Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň – baha bermek, hususlaşdyrmak we telekeçiligi goldamak bölümi amala aşyrýar.

Eýeçiligi döwletiň garamagyndan aýyrmak we hususlaşdyrmak aşakdaky görnüşlerde amala aşyrylyp bilner:

1) döwlet eýeçiligindäki emläkleri kollektiwleýin kärhanalara, paýdarlar jemgyýetlerine, beýleki gurmaçylyk-hukuk görnüşli kärhanalara öwürmek bilen;

2) olary auksionda, investision bäsdeşlikde satmak bilen.

Eýeçiligi döwletiň garamagyndan aýyrmak we hususlaşdyrmak kanunlara ters gelmeýän beýleki görnüşlerde hem geçirilip bilner. Döwlet eýeçiligini hususlaşdyrmagyň görnüşini Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrligi kesgitleýär.

Döwlet kärhanalaryny hususlaşdyrmakdan alnan serişdeler döwlet eýeçiligi bolup durýar we Türkmenistanyň Merkezleşdirilen býujetine geçirilýär.

Türkmenistanda hususlaşdyrmak işinde howul-harlyga ýol berilmeýär, döwlet eýeçiligi ýuwas-ýuwasdan, tapgyrlaýyn hususy eýeçilige geçirilýär. Bu işde ilatyň psihologiýa taýdan taýýarlygyna, bazar gatnaşyklarynyň endiklerine eýe bolmadyk adamlaryň özbolusly ykdysady taýdan sowatsyzlygyny aradan aýyrmaga uly ähmiýet berilýär. Şeýle hem geçiş döwründe ilaty durmuş taýdan goramak meselesi ilkinji hatara çykarylady.

Biziň ýurdumyzda hususlaşdyrmagyň esasy maksady durmuş meselelerini çözmäge gönükdirilen bazar ykdysadyýetini döretmäge ýardam berjek hususy eýeleriň giň gatlagyny döretmekden ybaratdyr.

Türkmenistanda eýeçiligiň bir bölegini döwletden aýyrmak we hususlaşdyrmak boýunça ýörite döwlet Maksatnamasy kabul edildi. Maksatnama döwlet eýeçiligini üýtgetmegiň esasy ýollaryny, usullaryny we tertibini kesgitleýär. Şu Maksatnamada hususlaşdyrmak işi iki tapgyrdan durýar. *Birinji tapgyr* söwda we jemgyýetçilik iýmiti, durmuş hyzmaty kärhanalaryny öz içine alýar. Bu tapgyrda kiçi kärhanalar hususlaşdyryldy. 1997-nji ýylda başlanan *ikinji tapgyrda* orta we käbir iri senagat, gurluşyk, ulag, şonuň ýaly-da halk hojalygynyň beýleki pudaklaryny-da hususlaşdyrmaklyk belleni lipdi.

Hususlaşdyrmagyň birinji tapgyrynda kärhanalar diňe pula satyldy, bazar korporatiw gymmatly kagyzzar ulanylmady. Şol wagtlar kärhanalar, köplenc, zähmetkeşler kollektiwlerine gös-göni satyldy.

Hususlaşdyrmagyň ikinji tapgyrynda bolsa orta we iri kärhanalary belli bir adamyň eline bermän, esasan, paýdarlar jemgyýetine öwürmek göz önünde tutulýar. Paýdarlar jemgyýetiniň paýnamalarynyň eýeleri hök-

münde Türkmenistanyň kärhanalary we raýatlary, şeýle hem daşary ýurtlylar çykyş edip biler.

Häzir daşary ýurt maýalaryny milli ykdysadyýetimize has işeňňir çekmek maksady bilen satmagyň bäsleşik usullary (auksion, inwestisiýa bäsleşigi) barha giňden ulanylýar.

Türkmenistanda eýeçiligi döwlet eýeçiliginden aýyrmagyň başlanan döwründen bäri geçen wagtda (2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-ne çenli) desgalaryň 2 müň 103-si hususlaşdyryldy. Olardan söwda we jemgyýetçilik iýmiti kärhanalaryň 718-si, senagat kärhanalaryň 48-si we gurluşygy tamamlanmadyk desgalaryň 5-si, 1290-a golaý hyzmat ediş desgalary hususy eýeçilige satyldy. Ilata durmuş hyzmaty pudagyny hususlaşdyrmak iş ýüzünde tamamlandy. Türkmenistanda ykdysady özgertmeleriň başlanan mahalyndan bäri senagat kärhanalarynyň binýadynda paýdarlar jemgyýetleriniň 34-si döredildi.

Ykdysadyýetiň oba hojalyk pudagynda hem eýeçilik gatnaşyklaryny kämilleşdirmek amala aşyrylýar. Bu pudakda ýerler ýuwaş-ýuwaşdan hususy eýeçilige berilýär, hojalygy alyp barmagyň köp görnüşliligine geçilýär. 2006-njy ýylda haryt önümçiligini alyp barýan raýatlaryň hususy eýeçiligine sürülýän ýerleriň 21,4 müň hektary berildi. Bu bolsa umumy hususy eýeçilige berlen ýerleriň 85,6 göterimine golaýyny tutýar. Hususy hojalyklaryň ösmegi jemi önümiň umumy möçberinde olaryň paýynyň 2005-nji ýylda 80,1 göterim bolandygyndan 2006-njy ýylda 85,1 göterime çenli ýokarlanmagyna ýardam etdi. Olaryň paýyna öndürilen gök önümleriň 90 göterimi, bakja önümleriň 90, kartoskanyň bolsa 99 göterimi düşýär.

Hususlaşdyrmagyň we telekeçilik işini giňeltmegiň hasabyna ýurdumyzda öndürilýän jemi önümiň

möçberinde döwlete dahylsyz sektoryň paýy ýuwas-ýuwasdan köpelyär we 2008-nji ýylda bu görkeziji 40 göterim boldy. Şeýle netije ykdysady özgertmelerin yzygiderli we toplumlaýyn geçirilmegi bilen üpjün edilýär.

Milli ykdysadyýetimizde döwlet kärhanalarynyň paýy kem-kemden azalyp, 2000-nji ýylda 13,7 göterim bolan bolsa, 2010-njy ýylda 10,7 göterim bolar. Döwlet eýeçiliginde jemgyýetiň ösüşiniň möhüm wezipelerini amala asyrýan kärhanalar galar. Howa, demirýol, awtomobil, suw ulaglary pudagy, tebigy baýlyklar, energetika ýaly esasy pudaklar döwlet eýeçiliginde saklanar. Galanlaryň ählisi hususylaşdyrylar.

Hususy eýeçiligi ösdürmek boýunça göz önünde tutulýan çäreleriň durmuşa geçirilmegi bar bolan önümçilik mümkinçiliklerini has netijeli peýdalanmaga, bäsleşige ukyply önümleriň öndürilişini artdyrmaga, goşmaça iş orunlaryny döretmäge ýardam eder.

Şeýlelik bilen, eýeçilik gatnaşyklarynyň üýtgedilip gurulmagy, hususyýetçiligiň ösdürilmegi ýurdumyzyň bazar ykdysadyýetine ymykly geçmegini üpjün eder, halkymyzy bolsa galkyndyrar, baýadar.

HARYT NAZARYÝETI

1. Natural we haryt önümçiligi

Jemgyýetçilik önümçiliginiň ösüş taryhynyň görkezişi ýaly, önümçiligi alyp barmagyň dürli-dürli görnüşleri bolup biler. Hojalygy ýöretmegiň aýry-aýry görnüşleri dürli önümçilik usullarynda saklanyp galýar we hereket edýär. Häzirki wagta çenli adamzat taryhyna hojalygy alyp barmagyň iki görnüşini bellidir.

Onuň *birinjisi*, natural hojalyk, *ikinjisi* bolsa – haryt önümçiligidir. Kapitalizmden öňki ähli önümçilik usullary üçin hojalygyň natural görnüşü häsiýetlidir. Haryt önümçiligi bolsa, ilkidurmuş obsına gurluşynyň dargap başlan mahalyndan tä häzirki günlere çenli dowam edip gelýär. Ol kapitalizm döwründe hojalygy ýöretmegiň esasy görnüşine öwrülipdir.

Hojalygy alyp barmagyň ilkinji taryhy görnüşü natural hojalykdyr. Natural hojalygy diýip nämä düşünmeli? Öndürijileriň diňe öz isleglerini kanagatlandyrmak maksady bilen alnyp barylýan önümçilige *natural hojalygy* diýilýär. Bu hojalyga ýapyklyk, çäklilik, daşky dünýä bilen baglanysyksyzlyk ýaly häsiýetler mahsusdyr. Ol ilkidurmuş obsına, gul eýçilik we feodal önümçilik usullarynda hojalygy alyp barmagyň esasy görnüşü bolupdyr. Natural hojalygy jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň gowşak ösen şertlerinde agdyklyk edýär. Şeýle hem bu hojalykda öndüriji güýçleriň ösüş derejesi pes bolýar. Beýleki hojalyklar bilen ykdysady taýdan gowşak aragatnasykda bolandygy sebäpli, natural hojalygy durnukly häsiýetde bolup, önümçiligiň ösüşini bökdäpdir. Hojalygyň bu görnüşü ykdysady taýdan gowşak ösen ýurtlarda häzir hem saklanyp galypdyr.

Jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň ösmegi, çuňlaşmagy natural hojalygyň daşky dünýä bilen ykdysady gatnasygyny giňeldýär we onuň ýuwaş-ýuwaşdan haryt önümçiligine öwürlmegine getirýär. Natural hojalygyň haryt hojalygyna öwürlmeginiň esasy sebäbi öndüriji güýçleriň ösmegi netijesinde öndürijileriň öz isleginden artykmaç önüm öndürmegidir.

Eýsem, haryt hojalygy näme? Satmak üçin önüm öndürýän hojalyga *haryt önümçiligi* diýilýär. Şonda öndürijileriň arasyndaky ykdysady gatnasyklar baza-

ryň üsti bilen ýüze çykýar. Haryt hojalygynyň ýüze çykmagyna önümçiligiň ýöriteleşmegi sebäp bolýar. Natural hojalygyň tersine, haryt önümçiliginde öndürijiler önümiň belli bir görnüşini öndürmek bilen meşgul bolýar. Özleriniň öndürmeýän önümlerine bolan isleglerini bolsa olar bazar arkaly alyş-çalyş esasynda kanagatlandyrýar. Önümçiligiň ýöriteleşmegi zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyna, wagtyň tygşytlanmagyna getirýär. Bu bolsa haryt önümçiligini ösdürmegiň hereketlendiriji güýji bolup çykyş edýär.

Haryt gatnaşyklary kapitalizmden ozalky önümçilik usullarynda giňden ýaýran däldir. Olar feodal jemgyýeti dargap başlan mahaly has giňden ýaýbaňlanypdyr. Bu bolsa kapitalizmiň ýüze çykmagy we ösmegi üçin zerur şertleri döredipdir. Haryt gatnaşyklary kapitalizm şertlerinde ählumumy, agalyk ediji häsiýete eýe bolýar. Bu jemgyýetde adamlaryň arasyndaky ykdysady gatnaşyklar haryt alyş-çalyşygy arkaly ýüze çykýar. Şonuň üçin hem haryt gatnaşyklarynyň has giň we çuň ösen döwri kapitalizm bolupdyr.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde haryt gatnaşyklarynyň ähmiýeti has-da artýar. Şonuň üçin hem haryt gatnaşyklaryny çuňňur öwrenmek we tejribede giňden peýdalanmak – hojalygy netijeli alyp barmagyň zerur şertleriniň biri bolup çykyş edýär.

2. Haryt önümçiliginiň umumy esaslary.

Ýönekeý we ösen haryt önümçiligi

Häzirki zamanda hojalygy alyp barmagyň has giň ýaýran we esasy görnüşü haryt önümçiligidir. Haryt önümçiliginiň döremegi we hereket etmegi üçin şu aşakdaky şertler zerurdyr:

Birinjiden, jemgyýetçilik zähmet bölünüşigi, ýagny öndürijileriň belli bir anyk önümleri öndürmeklige ýöriteleşmegidir. Mysal üçin, öndürijileriň käbiri pagta öndürýär, beýlekisi pagta öndürmek üçin maşyn çykarýar, üçünjisi bolsa pagtany gaýtadan işläp berip, süýüm taýýarlaýar. Ýene-de birnäçesi mata dokamak, matadan egin-eşik tikmek bilen meşgul bolýar. Şu ýokarda agzalan öndürijileriň işlegleriniň kanagatlandyrylmagy üçin olaryň öz zähmetiniň netijesi bilen özara alyş-çalys etmegi zerurdyr.

Ikinjiden, haryt önümçiliginiň ýene-de bir zerur serti öndürijileriň eýeçilik gatnaşyklary boýunça biri-birlerinden ykdysady taýdan aýrybaşgalaşmagydyr. Başgaça aýdylanda, olaryň her biri öz zähmetiniň netijesine özbaşdak eýelik edýär.

Diňe şu iki sertiň bar bolan mahalynda haryt önümçiligi ýüze çykýar we hereket edýär. Zähmetiň önümi haryda, ýagny bazarda alyş-çalys etmek üçin, satmak üçin öndürilýän zada öwrülýär, ony öndürijiler bolsa haryt öndürijiler bolup çykyş edýärler.

Haryt önümçiliginiň iki görnüşi bar. Olaryň birinjisi ýönekeý (ownuk), ikinjisi ösen haryt önümçiligidir.

Ýönekeý haryt önümçiligiň esasy wekilleri daýhanlar we senetçilerdir. Ýönekeý haryt hojalygy haryt öndürijileriň şahsy zähmetine esaslanýar. Olaryň peýdalanýan zähmet gurallary gowsak ösendir. Munuň tersine, ösen haryt önümçiligi hakyna tutma zähmete we barha ösýän tehnika esaslanýar.

Ýönekeý haryt önümçiligi ykdysadyýeti doly öz içine almaýar. Ösen haryt önümçiligi bolsa, ykdysadyýeti doly öz içine almak bilen ählumumy häsiýete eýe bolýar. Bu ýerde işçi güýji hem haryda öwrülýär.

Ýönekeý we ösen haryt önümçilikleriniň umumylyklary hem bardyr. Olaryň ikisi hem jemgyýetçilik zähmet bölünişigine esaslanýar, önümleri satmak üçin öndürýär, öndürijiler bolsa ykdysady taýdan erkindirler.

3. Haryt we onuň häsiýetleri

Haryt önümçiliginiň netijesi bolup haryt çykys edýär. Haryt diýmek näme? *Haryt* diýip alyş-çalyş üçin, bazarda satmak üçin niýetlenen zähmetiň önümine aýdylýar. Ozaly bilen haryt bilen önümiň arasynda belli bir umumylygyň bardygyny belläp geceliň. Birinjiden, olaryň ikisi hem zähmetiň netijesidir. Ikinjiden, haryt hem, önüm hem adamlaryň belli bir islegini kanagatlandyrýar. Ýöne önüm bilen harydyň arasynda uly tapawudyň bardygyny unutmak bolmaz. Eger-de önüm öndürijiniň şahsy islegini kanagatlandyrýan bolsa, onda haryt jemgyýetiň beýleki agzalarynyň isleglerini hem kanagatlandyrýar. Diýmek, haryt önümden tapawutlylykda satmak üçin niýetlenen zatdyr. Ol ykdysady kategoriýa hökmünde adamlaryň arasyndaky ýüze çykýan önümçilik gatnaşyklarynyň belli bir tarapyny aňladýar.

Her bir harydyň özara baglanyşykly iki tarapy, iki häsiýeti bardyr. Onuň isleg ödeýiş gymmaty we gymmaty bardyr.

Şol ykdysady kategoriýalaryň üstünde has giňräk durup geceliň. Isleg ödeýiş gymmaty diýlip nämä aýdylýar? Harydyň adamyň ol ýa-da başga bir islegini kanagatlandyryp bilmek ukybyna onuň *isleg ödeýiş gymmaty* diýilýär. Harydyň kanagatlandyrýan islegi köp

dürlidir. Mysal üçin, harytlaryň bir topary – çörek, aýakgap, ýasaýys jaýy, gymmat bahaly daşlardan ýasalan bezegler we ş.m. adamlaryň gös-göni şahsy isleglerini kanagatlandyrýar. Olaryň başga bir topary bolsa, ýagny maşynlar, stanoklar, enjamlar, çig mallar, önümçilik jaýlary we ş.m. jemgyýetiň önümçilik isleglerini kanagatlandyrýar.

Her bir haryt jemgyýetiň birnäçe islegini kanagatlandyryp biler. Mysal üçin, pagta adamlaryň mata, ýaga, mal iýmitlerine, harby hajatlaryna we ş.m. bolan islegini kanagatlandyrmak üçin peýdalanylýar.

Adamlaryň tebigata erk etmeginiň giňemegi harytlaryň täze peýdaly häsiýetlerini açmaga mümkinçilik berýär. Şonuň netijesinde isleg ödeýiş gymmatynyň görnüşleri barha artýar.

Harydyň isleg ödeýiş gymmaty onuň hiline gös-göni baglydyr. Şonuň üçin hem haryt öndürijiler öz öndürýän harytlarynyň hilini hemişe gowulandyrmaga çalysmalydyr.

Harydyň isleg ödeýiş gymmaty ony öndürijiniň öz islegini kanagatlandyrmak, jemgyýetiň islegini kanagatlandyrýar. Şonuň üçin hem harydyň isleg ödeýiş gymmaty jemgyýetçilik isleg ödeýiş gymmaty hökmünde çykyş edýär. Harydyň öndüriji üçin peýdalylygy bolsa, onuň beýleki harytlara alyş-çalys edilmegine bolan ukybydyr.

Dürli isleg ödeýiş gymmatlary mukdar taýdan belli bir mynasybetde alyş-çalys edilýär. Mysal üçin, 5 *kg* pagta 25 *kg* dänä çalsylýar. Harytlaryň biri-biri bilen çalsylýan mukdar mynasybetine *harydyň alyş-çalys gymmaty* diýilýär.

Alyş-çalys gymmatynyň esasynda näme ýatyr? Ähli harytlara bir umumy häsiýet degişlidir. Şol häsiýet hem

olary biri-birine deňeşdirmäge mümkinçilik berýär. Ol häsiýet, ol umumylyk ähli harytlaryň adam zähmetiniň netijesi bolýanlygyndadyr.

Alys-çalyş gymmaty harydyň gymmatynyň ýüze çykmasıdyr. Gymmat näme? *Gymmat* – haryda siňdirilen, zada öwrülen jemgyýetçilik zähmetdir.

Harytlaryň belli bir mukdar mynasybetinde alys-çalyş edilmegi, olary öndürmek üçin birmeňzeş mukdarda zähmet sarp edilendigini, olaryň birmeňzeş gymmatynyň bardygyny görkezýär.

Harydyň gymmaty ykdysady kategoriýadyr. Ol göze görünmeýär. Gymmat diňe harytlar alys-çalyş edilende ýüze çykýar. Şonuň üçin hem gymmat haryt öndürijileriň arasynda alys-çalyşda ýüze çykýan ykdysady gatnaşyklary aňladýan kategoriýadyr.

Şeýlelikde, biz harydyň biri-birinden aýrylmaz, bitewi iki sany häsiýetiniň bardygyny anykladyk. Olar isleg ödeýiş gymmaty we gymmatdyr.

4. Haryda siňdirilen zähmetiň ikiýanlaýyn häsiýeti

Biz ýokarda harydyň iki häsiýetiniň bardygyny belläp geçdik. Harydyň bu iki häsiýeti, ony döredýän zähmetiň ikiýanlylygy bilen şertlendirilýär. Haryt öndürijiniň zähmeti şol bir wagtyň özünde hem anyk, hem abstrakt zähmetdir.

Belli bir peýdaly görnüşde sarp edilen zähmete *anyk zähmet* diýilýär. Başgaça aýdylanda, bu dürli kärdäki işgärleriň, ýagny ekerançynyň, ağaç ussasynyň, çopanyň we ş.m. zähmetidir. Dürli anyk zähmetler peýdalanylýan önümçilik serişdeleri, önümçiligiň tehnologiýasynyň özboluşlylygy, işgärleriň hünär endik-

leri, önümçiligiň maksady we netijeleri bilen tapawutlanýarlar. Anyk zähmet harydyň isleg ödeýiş gymmatyny döredýär.

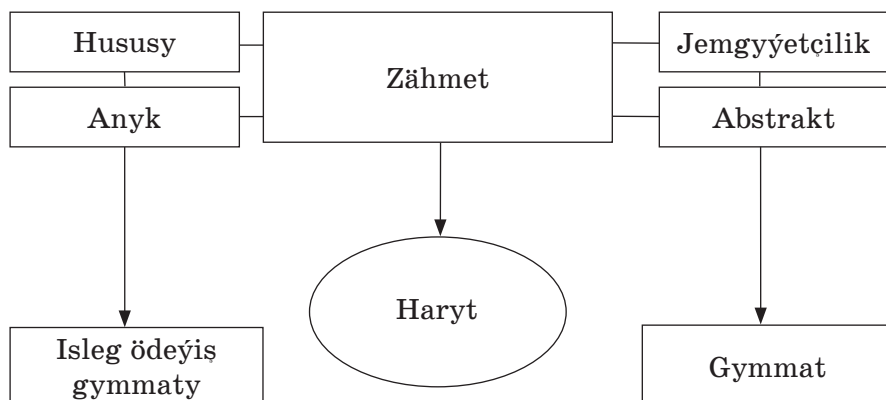
Her bir haryt birnäçe anyk zähmetiň netijesi bolup durýar. Mysal üçin, türkmen halysy maldaryň, ýüň taýýarlaýjynyň, egrijiniň, reňkleýjiniň, dokmaçynyň anyk zähmetleriniň önümidir.

Anyk zähmet we onuň döredýän isleg ödeýiş gymmaty islendik jemgyýetde hereket edýär. Emma munda tapawutlylykda haryt önümçiligi şertlerinde zähmet diňe bir anyk zähmet bolman, eýsem ol abstrakt zähmet bolup hem çykys edýär.

Dürli harytlary isleg ödeýiş gymmatlary hökmünde biri-birleri bilen deňeşdirmek mümkin däldir. Emma alys-çalyşda birmeňzeş däl harytlar özara deňeşdirilýär. Sebäbi anyk zähmetiň aňyrsynda ähli harytlara mahsus bolan umumylyk bar. Ol hem harytlaryň hemmesiniň adamyň umuman zähmetiniň (fiziki güýjüniň, nerwleriniň, akyl-paýhasynyň) sarp edilmesiniň netijesi bolmagydyr.

1-nji tablisa

Haryda siňdirilen zähmetiň ikiýanlaýyn häsiýeti

Abstrakt zähmet – munuň özi umuman zähmetdir, özüniň anyk görnüşine bagly bolmadyk işçi güýjüniň sarp edilmesidir. Abstrakt zähmet harydyň gymmatyny döredýär we onuň ýeke-täk çeşmesidir.

Haryt öndürijileriň zähmeti anyk zähmet hökmünde birmeňzeş däldirler. Emma olaryň zähmeti abstrakt zähmet hökmünde birmeňzeş jemgyýetçilik zähmetdir. Abstrakt zähmet – gymmatyň çeşmesi bolmak bilen, haryt öndürijileriň arasyndaky ykdysady gatnaşyklary aňladýan kategoriýadyr.

5. Harydyň gymmatynyň ululygy

Harydyň gymmatynyň ululygy oňa siňdirilen jemgyýetçilik zerur zähmetiň mukdary bilen kesgitlenilýär. Zähmetiň mukdary bolsa diňe iş wagty bilen ölçenilýär.

Şol bir harydy öndürmek üçin aýry-aýry haryt öndürijiler dürli ululykdaky iş wagty sarp edýärler. Olaryň her haýsynyň sarp eden iş wagty harydyň individual gymmatynyň esasy bolup durýar. Muňa garamazdan, harytlaryň gymmatynyň ululygy individual iş wagty bilen däl-de, jemgyýetçilik zerur iş wagty bilen kesgitlenilýär. Jemgyýetçilik zerur iş wagty diýip nämä aýdylýar? Önümçiligiň orta jemgyýetçilik şertlerinde, ýagny tehnika bilen üpjünçiligiň orta derejesinde, öndürijileriň orta başarjaňlygynda we zähmetiň ortaça çaltlygynda, belli bir harydy taýýarlamak üçin gerek bolýan wagta jemgyýetçilik zerur iş wagty diýilýär. Önümçiligiň orta jemgyýetçilik şertleri bolsa, belli bir görnüşli harytlaryň has köp mukdarynyň döredilýän şertlerine laýyk gelýär.

Her bir harydy öndürmäge gerek bolan jemgyýetçilik zerur iş wagty üýtgäp durýar. Şoňa laýyklykda gymmatyň ululygy hem üýtgeýär. Jemgyýetçilik zerur iş wagtynyň üýtgemegi zähmet öndürijiliginiň derejesine baglydyr. Zähmet öndürijiligi iş wagtynyň birliginde öndürilýän önümiň mukdary bilen kesgitlenilýär. Zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagy harydyň gymmatynyň peselmegine alyp barýar.

Zähmet öndürijiliginden tapawutlylykda zähmetiň çaltlygy harydyň gymmatynyň ululygyna gös-göni täsir etmeýär. Eýsem, zähmetiň çaltlygy näme? Ol wagt birliginde sarp edilýän zähmetiň mukdary bilen aňladylýar. Zähmetiň çaltlygynyň ýokarlanmagy, şol bir wagtyň özünde öndürilýän harydyň mukdarynyň artmagyna getirýär. Emma bu haryt birliginiň gymmatynyň ululygynyň üýtgemegine getirmeýär. Sebäbi indi wagt birliginde sarp edilen has köp zähmet has köp öndürilen harytlaryň arasynda paýlanylýar.

Her bir harydyň gymmaty ony döredýän zähmetiň hiline hem baglydyr. Şonuň üçin ýönekeý we çylşyrymly zähmeti tapawutlandyrmak gerek. Ýörite taýýarlygy bolmadyk işgäriň zähmeti ýönekeý zähmetdir. Çylşyrymly zähmet bolsa ýörite taýýarlygy talap edýän zähmetdir. Ol ýönekeý zähmet bilen deňeşdirilende, wagt birliginde has köp gymmaty döredýär. Çylşyrymly zähmetiň bir sagady ýönekeý zähmetiň birnäçe sagadyna barabar bolýar. Şonuň üçin hem çylşyrymly zähmet derejä göterilen ýa-da köpeldilen ýönekeý zähmet hökmünde çykyş edýär.

Bazarda, harytlaryň alyş-çalsygynda çylşyrymly zähmet ýönekeý zähmete syrykdyrylýar. Diýmek, her

bir harydyň gymmatynyň esasynda ýönekeý zähmet ýatýar. Ýönekeý zähmetiň jemgyýetçilik zerur mukdary harydyň gymmatynyň ululygyny kesgitleýär.

6. Gymmat kanuny we onuň wezipeleri

Gymmat kanuny haryt önümçiliginiň ykdysady kanuny bolup çykyş edýär. Gymmat kanunynyň düýp mazmuny harytlaryň alyş-çalşygynyň şol harytlary öndürmäge sarp edilen jemgyýetçilik zerur zähmetiň mukdaryna laýyklykda amala aşyrylmagyndan ybaratdyr. Başgaça aýdylanda, gymmat kanuny harytlaryň biri-biri bilen öz gymmaty boýunça alyş-çalyş edilýändigini, ýagny alyş-çalyş edilýän harytlaryň özara deňdigini görkezýär. Ösen haryt önümçiliginde harytlar bazarda emele gelýän bahalar boýunça alyş-çalyş edilýär. Gymmat kanuny bahalaryň emele gelmeginiň kanunydyr. Bahalaryň esasynda gymmat durýar. Gymmat kanunynyň hereketi bazarda bahalaryň gymmatyň töwereginde aşak ýa-da ýokaryk üýtgäp durmagynyň üsti bilen ýüze çykýar.

Gymmat kanunynyň hereketi onuň şu aşakdaky ýerine ýetirýän üç sany wezipelerinde ýüze çykýar: *gymmat kanunynyň birinji wezipesi* dürli pudaklaryň arasynda önümçilik serişdeleriniň we işçi güýjüniň paýlanylyşyny özakymlaýyn bazaryň üsti bilen sazlaşdyrmakdan ybaratdyr. Jemgyýetçilik zähmet bölünişigi şertlerinde pudaklaryň, önümleriň dürli görnüşiniň öndürilişiniň arasynda belli bir mynasybetiň bolmagy gerek. Şeýle bir mysal getireliň, haýsy hem bolsa bir harydyň öndürilişi, bazarda hödürlenilişi oňa bolan

islegi doly kanagatlandyryp bilmeýär. Bu bolsa harydyň bahasynyň onuň gymmatyndan ýokary bolmagyna getirer. Şonuň üçin hem ol harydy öndürmek has peýdaly bolýar. Bu ýagdaýy göz önünde tutmak bilen haryt öndürijileriň täze bir topary şol önümi öndürmek bilen meşgul bolup başlaýar. Netijede, önümçilik serişdeleriniň we işçi güýjüniň bir pudakdan başga bir pudaga geçirilmegi amala aşyrylýar. Şeýlelikde, şol bir önümiň öndürilişi öňkülere garanyňda has artýar. Eger-de ol harydyň öndürilişi jemgyýetçilik isleginden artyk bolsa, onda bazaryň ýagdaýy düýpgöter üýtgeýär. Bu harydyň bahasy arzanlaýar. Haryt öndürijiler üçin bolsa, ony öndürmekligiň peýdalylygy peselýär. Şonuň üçin hem haryt öndürijileriň birnäçesi başga pudaklara geçmäge mejbur bolýar.

Şeýle çylşyrymly ýagdaýda gymmat kanuny pudaklaryň arasyndaky mynasybeti özakymlaýyn sazlaýar.

Gymmat kanunynyň hereketi öndüriji güýçleriň we jemgyýetçilik zähmet öndürijiliginiň ösmegine getirýär. Bu bolsa *gymmat kanunynyň ýerine ýetirýän ikinji wezipesidir*.

Ozal belläp geçişimiz ýaly, harytlaryň gymmatynyň ululygy jemgyýetçilik zerur zähmeti bilen kesgitlenilýär. Harytlar bolsa şol zerur zähmete laýyk gelýän bahalar boýunça satylýar. Haryt öndüriji her bir şahs ösen tehnikany peýdalansa, önümçiligi we zähmeti kämil gurasa, özüniň öndürýän önümleriniň indiwiidual harajatlaryny peseldýär. Ol harydyny jemgyýetçilik gymmaty esasynda emele gelýän baha bilen satýar we goşmaça peýda gazanýar. Munuň tersine, haryt öndüriji şahs kämil bolmadyk ýa-da könelişen tehnikany ulanýan

bolsa, onda onuň indiwiđual harajatlary ýokary bolýar, oňa tozup gitmek howpy abanýar. Şonuň üçin hem her bir haryt öndüriji özüniň kärhanasynda ulanýan tehnikasyny we önümçiligiň guralysyny kämilleşdirmäge jan edýär. Ahyrky netijede haryt öndürijileriň bu hereketi jemgyýetiň öndüriji güýçleriniň ösmegine alyp barýar.

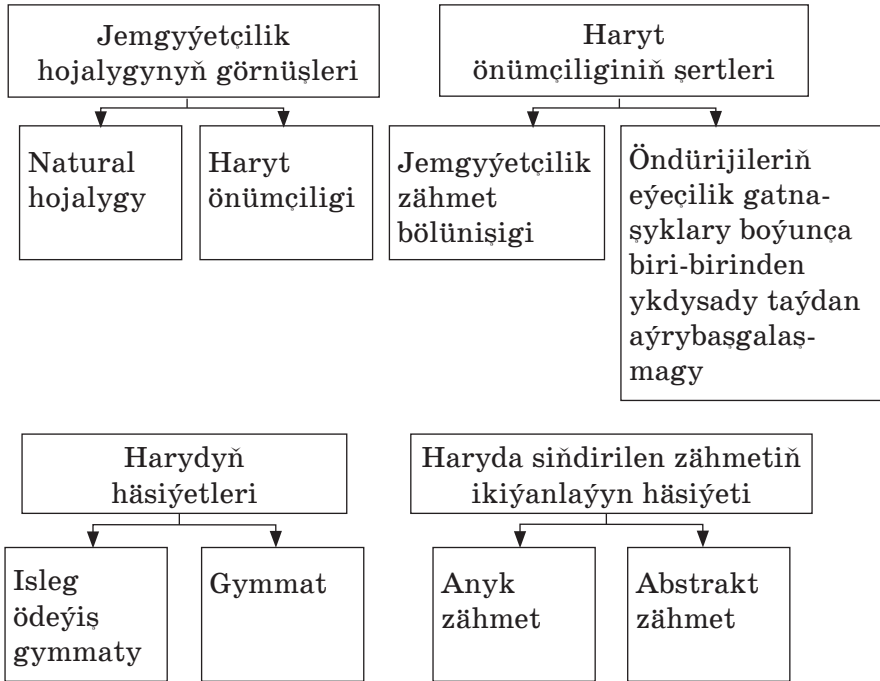
Gymmat kanunynyň haryt öndürijileriň emläk taýdan tapawutlanmagyna, olaryň bir toparynyň tozmagyna, beýleki toparynyň bolsa baýlaşmagyna, ösen haryt gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyna getirmegi onuň *üçünji wezipesi* bolýar.

Şeýlelikde, gymmat kanunynyň hereketi gutulgy-syz suratda ösen bazar gatnaşyklarynyň döremegine we ösmegine getirýär.

2-nji tablisa

Gymmat kanunynyň wezipeleri

1-nji wezipesi	2-nji wezipesi	3-nji wezipesi
Pudaklaryň arasynda önümçilik serişdeleriniň we işçi güýjüniň paýlanylyşyny özakymlaýyn bazaryň üsti bilen sazlaşdyrmak.	Gymmat kanunynyň hereketi öndüriji güýçleriň ösmegine we jemgyýetçilik zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyna getirýär.	Gymmat kanuny haryt öndürijileriň emläk taýdan tapawutlanmagyna, ösen haryt gatnaşyklarynyň emele gelmegine getirýär.

Haryt nazaryýeti**PUL NAZARYÝETI****1. Pulň gelip çykysy we mazmuny**

Pul ykdysady nazaryýetiň iň möhüm düşünjeleriniň biridir. Ol harydyň alyş-çalyş gymmatynyň taryhy ösüşiniň netijesinde emele gelipdir.

Mälim bolsy ýaly, harydyň gymmaty önümçilikde döredilýär. Emma gymmat şol harydyň başga haryda deňeşdirilmegi arkaly alyş-çalyş gymmaty görnüşinde ýüze çykýar. Mysal üçin, bir palta 20 kg dänä alsylýar diýeliň. Şonda palta özüniň gymmatyny dä-

näniñ isleg ödeýiş gymmatynda aňladýar. Munuň özi paltanyň öndürilmegi üçin-de, dänäniň öndürilmegi üçin-de birmeňzeş ululykda zähmetiň sarp edilendigini aňladýar. Öz gymmatyny başga bir harydyň isleg ödeýiş gymmatynyň üsti bilen aňladýan haryt, ýagny biziň mysalymyzda palta gymmatyň otnositel görnüşinde durýar. Haýsy harydyň isleg ödeýiş gymmaty başga bir harydyň gymmatyny aňladýan bolsa, ýagny biziň getiren mysalymyzda däne – gymmatyň ekwiwalent görnüşinde durýar. Eger haryt gymmatyň otnositel görnüşinde durýan bolsa, ol alyş-çalyşda aktiw orun tutýar. Munuň tersine, ekwiwalent bolup hyzmat edýän haryda passiw orun degislidir.

Şu ýerde alyş-çalyş gymmatynyň ýönekeý görnüşinden başlap, tä pul görnüşine çenli ösüş ýoluna ser salalyň.

Haryt önümçiliginiň ilkinji ýüze çykan ýagdaýynda, alyş-çalyş tötänleýin amal edilipdir. Ilkidurmuş obşinalary tötänleýin dörän artykmaç önümlerini öz aralarynda çalsypdyrlar. Bu ýerde haýsy-da bolsa bir haryt, gös-göni başga bir haryda çalsylypdyr. Muňa göz ýetirmek üçin ýokardaky getirilen mysalymyzy ýatlamak ýeterlikdir (1 palta = 20 kg dänä). Alyş-çalyş gymmatynyň bu görnüşine gymmatyň ýönekeý ýada tötänleýin görnüşi diýilýär.

Jemgyýetiň ösüşiniň dowamynda zähmet bölünishi gitdigice çuňlaşýar. Ilkidurmuş obşina gurluşy mahalynda zähmetiň ilkinji iri jemgyýetçilik bölünishi, ýagny maldarçylygyň ekerançylykdan bölünip aýrylmagy bolup geçýär. Şonuň netijesinde harytlaryň sany köpeliýär, alyş-çalyş birsyhly bolup durýan hadysa öwrülýär. Indi şol bir haryt birnäçe harytlar bilen çalsylyp ugraýar. Mysal üçin:

$$\begin{array}{rcl}
 1 \text{ goýun} & \left\{ \begin{array}{l} \\ \\ \\ \end{array} \right. & \begin{array}{l} = 40 \text{ kg dänä,} \\ = 20 \text{ m mata,} \\ = 2 \text{ palta,} \\ = 3 \text{ g altyna we ş.m.} \end{array}
 \end{array}$$

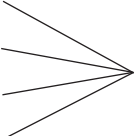
çalsylyp bilner. Şu ýerde bir haryt (goýun) özüniň gymmatyny birnäçe hartylaryň isleg ödeýiş gymmatynda aňladýar. Alys-çalyş gymmatynyň ösüşiniň bu görnüşine gymmatyň doly ýa-da ýaýbaňlandyrylan görnüşini diýilýär.

Alys-çalyşyň ösüşiniň bu basgançagynda harytlaryň biri-birine gönüden-göni çalsylmagy entäk aradan aýrylmaýar. Bu bolsa alys-çalyşyň ýaýbaňlanmagyna belli bir derejede päsgel berýär.

Jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň mundan buýana çuňlaşmagy bilen ähli harytlaryň arasyndan has ýörgünli, hyrydarly bolan bir haryt saýlanyp çykýar. Beýleki harytlaryň hemmesi özleriniň gymmatyny sol saýlanyp çykan haryt bilen aňladyp ugraýar. Ol saýlanan haryt bolsa beýleki harytlaryň ählumumy ekwiwalenti hökmünde çykys edýär. Ählumumy ekwiwalent diýip nämä düşünmeli? Islendik beýleki haryda gös-göni alys-çalyş etmäge ukyby bolan haryda *ählumumy ekwiwalent* diýilýär.

Ählumumy ekwiwalentiň peýda bolmagy alys-çalyş ýenillesdirýär, hem-de bir harydyň başga bir haryda gönüden-göni çalsylmagynyň ýitip gitmegine esas döredýär.

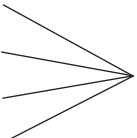
Alys-çalyşyň ösüşiniň bu basgançagynda gymmat özüniň doly ýa-da ýaýbaňlandyrylan görnüşinden ählumumy görnüşine geçýär. Ony şu aşakdaky ýaly görkezmek bolar:

40 <i>kg</i> dāne		= 1 goýna
20 <i>m</i> mata		
2 palta		
3 <i>g</i> altyn we ş.m.		

Şu ýerde bir zady belläp geçeliň. Ýagny ählumumy ekwiwalent bolup entäk belli bir haryt çykyş etmän-dir. Ol orny aýry-aýry ýerlerde, ýurtlarda dürli-dürli harytlar ýerine ýetiripdir. Käbir ýerlerde ählumumy ekwiwalent ornunda duz, başga ýerlerde mal, ýene bir ýerlerde deri ýa-da pil süňki we ş.m. çykyş edipdir.

Ählumumy ekwiwalentiň köp dürlüligi alyş-çalşa belli bir derejede päsgel beripdir. Haryt gatnasyklarynyň mundan beýläk hem ösmegi, ähli ýerde ýeke-täk ekwiwalente geçilmegini talap edipdir.

Ählumumy ekwiwalent bolup haýsy hem bolsa bir harydyň, ýagny altynyň çykyş etmegi gymmatyň pul görnüşiniň ýüze çykmagyna getiripdir. Ony şeýle görkezmek bolar:

40 <i>kg</i> dāne		= 3 <i>g</i> altyna
20 <i>m</i> mata		
2 palta		
1 goýun we ş.m.		

Puluň peýda bolmagy bilen harytlar dünýäsi iki bölege bölünipdir. Onuň bir böleginde ýönekeý harytlar, beýleki bir böleginde bolsa, pul harydy bolupdyr. Puluň kömegi bilen galan hemme harytlaryň gymmaty aňladylýar. Pul ählumumy isleg ödeýiş gymmaty hökmünde çykyş edýär. Diýmek, pul – bu ählumumy ekwiwalentlik wezipäni ýerine ýetirýän aýratyn bir harytdyr.

2. Puluň wezipeleri

Puluň düýp mazmunyny has doly we giň açyp görkezmek üçin onuň ýerine ýetirýän wezipeleriniň üstünde durup geçeliň. Pul şu aşakdaky baş wezipäni ýerine ýetirýär: 1) gymmat ölçegi; 2) dolanysyk serişdesi; 3) toplaýys serişdesi; 4) töleg serişdesi; 5) dünýä puly.

Puluň ýerine ýetirýän esasy wezipesi onuň gymmat ölçegi bolup hyzmat edýänligidir. Puluň bu wezipesiniň düýp mazmuny onuň kömegi bilen beýleki ähli harytlaryň gymmatynyň ölçelýändiginden ybaratdyr.

Harydyň pul bilen aňladylan gymmatyna onuň bahasy diýilýär. Gymmaty pul bilen ölçemek üçin puluň nagt bolmagy hökman däl. Harytlaryň gymmatyny pul bilen ölçemek üçin haýsy-da bolsa, bir pul birligi gerekdir. Puluň şeýle birligine bahalaryň mashtaby diýilýär. Bahalaryň mashtaby sertleşýindir, ony her bir ýurtda döwlet belleýär we üýtgedýär. Şonuň üçin hem her bir ýurduň öz ýörite pul birligi bardyr. Mysal üçin, Türkmenistanda pul birligi hökmünde **manat**, Russiýa Federasiýasynda – **rubl**, ABŞ-da – **dollar**, Fransiýada – **frank**, Hindistanda – **rupiýa** we ş.m. hyzmat edýär.

Puluň indiki wezipesi onuň dolanysyk serişdesi bolup hyzmat edýänligidir. Puluň ýüze çykmagy bilen harytlaryň alyş-çalşygynda düýpli özgerişlikler bolup geçýär. Has anygrak aýdylanda, harytlaryň gös-göni alyş-çalşygy, indi haryt dolanysygy bilen çalşyrylýar. Ýagny ilki haryt pula satylýar, soňra bolsa, şol pula başga bir haryt satyn alynýar. Puluň kömegi bilen bolup geçýän haryt alyş-çalşygyna *haryt dolanysygy* diýilýär. Haryt dolanysygyny şeýle görnüşde aňlatmak bolar:

$$H \text{ (haryt)} - P \text{ (pul)} - H \text{ (haryt)}.$$

Puluň şu wezipäni ýerine ýetirmegi üçin onuň nagt bolmagy zerurdyr. Harytlaryň alyş-calsygyna hyzmat etmek bilen pul dolanysykda üznüksiz hereket edýär.

Ilki-ilkiler dolanysykda pul altynyň ýa-da kümşüň bölekleri (lokgasy) görnüşinde ulanylypdyr. Emma munuň özi alyş-çalyşda belli bir kynçylyklary döredipdir. Sebäbi olaryň agramyny kesgitlemek, böleklere bölmek, hilini anyklamak gerek bolupdyr. Hut şu ýagdaýlaryň özi döwlet tarapyndan gymmat bahaly metallardan ýasalan pul birligi hökmünde saýlyklaryň çykarylmagyna getiripdir. Dolanysykda saýlyklar ýuwaş-ýuwaşdan sürtülme bilen öz agramyny ýitirýän eken. Muňa garamazdan, olar doly agramly ýaly hereket edip bilipdir. Bu bolsa dolanysykda saýlyklaryň döwlet tarapyndan çykarylýan kagyz pullary bilen çalşyrylmagyna alyp barypdyr. Kagyz pullaryň ýüze çykyş taryhy b.e.ö. I asyra degişli diýlip çaklanylýar. Şol wagtlar pullar hamdan (teletinden) hem ýasalypdyr. Hytaýda ilkinji pul ak maralyň hamyndan taýýarlanylýpdyr. Ak marallar diňe patysanyň eýeçiligine degişli bolupdyr. Bu puly kabul etmediklere ölüm jezasy garasypdyr.

Kagyz pullaryň ýüze çykmagy 1260-1263-nji ýyllarda Çingiz hanyň agtygy Hubilaý hanyň ady bilen baglanysyklydyr.

Kagyz pullaryň köpçülikleýin ýaýramagy XVII asyryň ahylarlaryna degişlidir. Olar ilkinji gezek Şwesiýada – 1644-nji ýylda, 1690-njy ýylda Demirgazyk Amerikada, Fransiýada – 1701-nji ýylda, Orsýetde – 1769-njy ýylda çykarylypdyr.

Toplaýyş serişdesini ýa-da hazynalary döretmek puluň ýerine ýetirýän üçünji wezipesidir. Pul özüniň şu wezipesini diňe dolanysykdan çykan mahaly ýerine

ýetirip bilýär. Mysal üçin, haýsy hem bolsa bir haryt eýesi harydyny satyp, ondan düşen puly başga bir haryt satyn almak üçin peýdalanmasa, onda şol pul dolanysykdan çykýar we toplanýar.

Pul töleg serişdesi bolup hem hyzmat edýär. Bu onuň dördünji wezipesidir. Puluň bu wezipesi harytlaryň nesýe (karzyna) satylmagy bilen baglanysyklydyr. Şonda harydyň satylan wagty onuň bahasynyň tölenen wagty bilen gabat gelmeýär. Satyjy algydara, alyjy bolsa bergidara öwrülýär. Haçanda bergidar öz nesýe alan harydy üçin bergisini üzen mahaly pul töleg serişdesi bolup çykyş edýär. Iş haky berlende, salgytlar tölenende we şulara meňzeş ýagdaýlarda hem pul özüniň şu wezipesini ýerine ýetirýär. Özüniň şu wezipesini ýerine ýetiren mahalynda puluň gös-göni gatnaşmagy gerekdir.

Puluň töleg serişdesi hökmündäki wezipesinden karz puly gelip çykýar. Bu puluň in ýönekeý görnüşi wekseldir. *Weksel* diýip kesgitli görnüşde ýazuw edilen bergi borçnamasyna aýdylýar. Harytlaryň alyş-çalşygyna gatnaşyp, elden-ele geçse, weksel puluň hyzmatyny ýerine ýetirip bilýär. Ilki-ilkiler weksel satyn alyjylar tarapyndan satyjylara hususy görnüşinde berilýär eken. Hususy wekseli hemmeler däl-de, diňe ony bereni tanaýan adamlar kabul edipdir. Soňa baka hususy wekselleri banklar ýygnap we hasaba alyp başlaýar. Banklar kabul edilen hususy wekselleriň deregine özleriniň weksellerini çykarýar. Banklaryň çykaran wekseline banknot diýilýär. Banknotyň eýesi bankdan onuň deregine islän wagty nagt pul alyp bilýär. Soňky döwürde banknotlar bilen bir hatarda karz pullarynyň täze görnüşleri hökmünde çekler, karz

kartoçkalary we ş.m. ýüze çykdy we köpeldi. Bu bolsa özara hasaplaşykda kompýuter tehnikasynyň giňden peýdalanmagyny talap edýär.

Puluň iň soňky, başinji wezipesi dünýä pulydyr. Pul özüniň şu wezipesinde döwletara ählumumy töleg serişdesi we ählumumy satyn alyş serişdesi bolup çykyş edýär.

Erkin bäsdeşligiň agalyk edýän döwründe dünýä pulunyň ornuny altynyň lokgalary ýerine ýetiripdir. Häzirki zamanda döwletara ykdysady gatnaşyklarda altyn dünýä puly hökmünde ulanylmaýar. Halkara hasaplaşyk serişdesi hökmünde has ösen döwletleriň milli pul birlikleri peýdalanylýar, bu orun ozaly bilen ABŞ-nyň dollaryna we ýewro degişlidir. Dollaryň köme-gi bilen halkara hasaplaşygynyň takmynan 100-den 70 bölegi amala aşyrylýar. Döwletara töleg serişdesi hökmünde çykyş edýän walýutalaryň kursy (bahasy) halkara walýuta bazarynda emele gelýän ýagdaýa görä kesgitlenýär.

3. Pul dolanysygynyň kanuny

Puluň dolanysyk we töleg serişdeleri bolmak wezipe-leri bilen baglanysykly kanun pul dolanysygynyň ka-nunydyr. Şu kanun haryt dolanysygyny üpjün etmek üçin gerek bolan puluň mukdaryny kesgitlemäge müm-kinçilik berýär.

Dolanysyk üçin gerek bolan puluň mukdary, **birin-jiden**, belli bir wagtyň dowamynda, meselem, bir ýylyň dowamynda satylmaga degişli harytlaryň bahalarynyň jemine bagly bolup durýar. Satylmak üçin niýetlenen harytlaryň mukdary näçe köp bolsa, olaryň bahalary

näçe ýokary boldugyça, dolanysyk üçin pul şonça-da köp gerek bolýar. **Ikinjiden**, haryt dolanysygyny üpjün etmeli puluň mukdary, pul birliginiň dolanysykdaky tizligine baglydyr. Pul näçe çalt aýlandygyça, şonça-da dolanysyk üçin ol az gerek bolýar. Munuň tersine, pul näçe haýal aýlansa, dolanysyk üçin şonça-da köp gerek bolýar. Mysal üçin, pul birligi ýylyň dowamynda ortaça baş (5) gezek aýlanýan bolsa, satylmaga degişli harytlaryň bahalarynyň jemi 100 million manada deň bolsa, onda dolanysyga bir ýylda gerek bolan puluň mukdary 20 million manat bolar. Bu gatnaşygy şu aşakdaky görnüşde aňlatmak bolar:

$$\begin{aligned} \text{Puluň mukdary} &= \frac{\text{Harytlaryň bahalarynyň jemi}}{\text{Puluň aýlanys tizligi}} = \\ &= \frac{100 \text{ mln manat}}{5} = 20 \text{ mln manat.} \end{aligned}$$

Dolanysyga gerek bolan puluň mukdary onuň töleg serişdesi bolmak wezipesi bilen hem baglanysyklydyr. Harytlaryň bir bölegi nesýe satylýar. Şonuň üçin hem dolanysykdaky puluň mukdary nesýe satylan harytlaryň bahalarynyň jeminiň ululygyna barabar möçberde kemelýär. Emma şol bir wagtyň özünde geçen ýyllarda nesýe satylan harytlaryň bahasyny tölemekligiň wagty gelýär. Bu bolsa dolanysykdaky puluň umumy mukdarynyň köpelmegine getirýär. Bulardan başga-da, harytlaryň belli bir bölegi özara üzülişmegiň üsti bilen alyş-çalys edilýär. Özara üzülişmeli tölegleriň jemi satylmaga degişli harytlaryň bahalarynyň jeminden aýrylmalydyr.

Şeýlelikde, ýokardaky agzalan ýagdaýlary göz önünde tutmak bilen dolanysyk üçin gerek bolan puluň

mukdarynyň ýaýbaňlaşdyrylan görnüşini şu aşakdaky ýaly görkezmek bolar:

$$P = \frac{HB - K + T - \ddot{O}T}{PT}.$$

Şu ýerde P – dolanysyga gerek bolan puluň mukdaryny; HB – satylmaga degişli harytlaryň bahalarynyň jemini; K – karzyna (nesýe) satylan harytlaryň bahalarynyň jemini; T – tölenilmeli möhleti gelen harytlaryň bahalarynyň jemini; $\ddot{O}T$ – özara üzülişilmeli tölegleriň jemini; PT – puluň aýlanma tizligini aňladýar.

Ýokarda getirilen formula pul dolanysygynyň ykdysady kanunynyň düýp mazmunyny açyp görkezýär.

Bu kanunyň talaplary doly berjaý edilse, pul özüniň dolanysyk we töleg serişdeleri bolmak wezipelerini üstünlikli ýerine ýetirýär. Şu talaplar nazara alynmasa, jemgyýetiň pul dolanysygy bozulýar.

4. Puluň hümmetsizlenmegi, onuň sebäpleri

Pul dolanysygynyň kanunynyň talaplary berjaý edilmese, ýagny dolanysyga gereginden artykmaç pul goýberilse, olar harytlar bilen üpjün edilmese, puluň hümmeti gaçýar, satyn alyjylyk ukuby peselýär. Şu ýagdaýa puluň hümmetsizlenmegi diýilýär. Başgaça aýdylanda, hümmetsizlenme dolanysyga satyn alyjylyk ukyby peselýän pul nysanlarynyň gereginden artykmaç goýberilmegidir. Hümmetsizlenme munuň özi, wezipelerini ýerine ýetirip bilmeýän "ýarawsyz" pullardyr.

Hümmetsizlenmegiň görkezijisi hökmünde pul indeksi ýa-da onuň depgininiň ösmegi cykys edýär.

Bazar ykdysadyýetinde hyrydarlyk bilen hödürlemegiň arasyndaky mynasybetiň halk hojalygy möçberinde köp wagtlap bozulmagy hümmetsizlenmegiň esasy alamatydyr.

Hümmetsizlenmegiň ýüze çykmagy birnäçe sebäpler bilen şertlendirilýär. Şeýle sebäpleriň käbiriniň üstünde durup geçeliň.

Hümmetsizlenmegiň esasy sebäbi dolanysyga gereginden artyk puluň goýberilmegidir. Mysal üçin, döwlet býujetiniň zyýanly bolmagy, ýagny onuň çykadjylarynyň girdejilerden agdyklyk etmegi sebäpli döwlet ol zyýany ýapmak üçin dolanysyga goşmaça pul goýberýär. Bu bolsa dolanysykda gereginden artyk puluň hereket etmegine getirýär.

Hümmetsizlenmegiň ýene-de bir sebäpleriniň biri haryt gytçylygynyň ýüze çykmagydyr. Haryt gytçylygy hyrydarlyk bilen hödürlemegiň arasyndaky deňagramlylygy bozýar we hümmetsizlenmegiň çuňlaşmagyna alyp barýar.

Karz syýasatynyň berk bolmazlygy hem hümmetsizlenmegi çuňlaşdyrýar. Karz gatnaşyklary bazar ykdysadyýetiniň gerek şertleriniň biridir. Emma karz berlende, ol harytlar bilen üpjün edilmese, bazar deňagramlylygyny bozýar.

Sarp ediş harytlar bilen üpjün edilmedik, goşmaça pul hyrydarlygyny döredýän adatdan daşary harby girdejiler hem hümmetsizlenmegiň sebäpleriniň biri hasaplanylýar. Hümmetsizlenmegiň nobatdaky sebäpleriniň biri adatdan daşary, has köp maýa goýumlaryň bolmagydyr. Bahalaryň we iş hakynyň ýokarlanysy ýeterlik derejede ylmy taýdan esaslandyrylmasa, hümmetsizlenmegiň çuňlaşmagyna sebäp bolup biler.

Pudaklaýyn dünýä krizisi (çökgünligi), eksportyň arzanlamagy, importyň gymmatlamagy we ş.m. hümmetsizlenmegiň daşky sebäpleri bolup çykyş edýär.

5. Pulň hümmetsizlenmeginiň görnüşleri

Hümmetsizlenmegiň häsiýetine we ösüşiniň depginine baglylykda, onuň şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrmak bolar:

1. Ösüş depgini boýunça: a) ýuwaş depginde ösýän hümmetsizlenme bolanda pul özüniň hemme wezipelerini ýerine ýetirýär. Onuň bu görnüşine bahalaryň ýokary bolmadyk, ýylyň dowamynda 10 göterime çenli ösüş depgini mahsusdyr. Bu ösen ýurtlaryň köpüsine degişlidir we olar üçin adaty ýagdaýdyr; b) hümmetsizlenmegiň endigansyz ösýän görnüşinde, ýokarda görkezilenden tapawutlylykda, ony dolandyrmak örän kyn bolýar. Onuň ösüş depgini düzgün boýunça iki we üç belgili sanlar bilen aňladylýar. Bir ýylyň dowamynda harytlaryň bahalary 10-20 göterimden 200-300 göterime çenli ýokarlanyp biler. Pul özüniň maýa toplaýyş wezipesini ýerine ýetirip bilmeýändigini üçin, ol çalt haryda öwrülýär. Baglaşylýan şertnamalaryň hemmesi bahalaryň ösmegi bilen baglaşdyrylýar. Bu bolsa, pul bazarynda deňagramlylygyň düýpli bozulandygyna şaýatlyk edýär; c) hümmetsizlenmegiň güýçli depginde ösýän görnüşinde ýylyň dowamynda bahalaryň ýokarlanmagy üç-dört belgili sanlar bilen aňladylýar. Şonda pul özüniň hemme wezipelerini ýerine ýetirip bilmeýär.

2. Açyklygy boýunça. Hümmetsizlenme özüniň bu nyşany boýunça iki sany esasy görnüşde ýüze çykýar. Onuň birinjisi açyk, ikinjisi bolsa ýapyk hümmetsizlenmedir. Bazar mynasybetiniň bozulmagy bahalaryň ösmeginde ýüze çyksa, oňa *açyk hümmetsizlenme* diýilýär. Bazar mynasybetiniň bozulmagy bahalaryň üstünden döwletiň ählumumy gözegçilik edýän ýagdaýynda bolup geçse, oňa *ýapyk hümmetsizlenme* diýilýär.

Açyk hümmetsizlenmegiň sertlerinde alyjylaryň bazar barasyndaky düşünjesinde düýpli üýtgemeler bolup geçýär. Alyjy bahalaryň hemişe ösýändigini görüp, olar indi hiç haçan peselmez diýip düşüňýär. Sonuň üçin alyjylar öz pullaryny çaltrak sowmak bilen bolýarlar. Bu bolsa hyrydarlygy ösdürip, bazar mynasybetiniň bozulýş derejesini çuňlaşdyrýar.

Bahalaryň we girdejileriň üstünden döwletiň gözegçilik etmegi, olaryň ýokarky çäginu kesgitlemegi ýapyk hümmetsizlenmegiň esasy alamatydyr. Bahalaryň döwlet tarapyndan belleniilmegi harytlaryň ählumumy gytçylygyna getirýär. Muny öňki SSSR-iň tejribesi görkezdi.

Ýapyk hümmetsizlenme, harytlaryň ählumumy gytçylygy köp wagtlap dowam etse, onda ol açyk hümmetsizlenme bilen utgasyp, bahalaryň çalt ösmeginu alyp barýar. Bu bolsa gaty güýçli hümmetsizlenmege (giperinflýasiýa) getirýär. Bir ýylyň dowamynda dört belgili sanlar bilen kesgitlenýän baha indeksiniň islenidik ähmiýetine gaty güýçli hümmetsizlenme diýilýär. Bahalaryň ösüşiniň her aýda 50 göterimden ýokary bolmagy, ýylyň dowamynda bolsa dört belgili sanlar bilen aňladylmagy gaty güýçli hümmetsizlenmegiň sertlendirilen çägidir. Ol ýurduň ykdysadyýeti üçin

howplydyr. Sebäbi ony iş ýüzünde dolandyryp bolmaýar. Bahalar jemgyýetçilik önümçiligini dolandyrmak we höweslendirmek wezipelerini doly ýitirýärler. Pul çykarýan gural bolsa, doly kuwwatlylykda işläp başlaýar. Gaty güýçli hümmetsizlenmegiň önüni almak we togtatmak üçin döwlet adatdan daşary çäreleri görmeli bolýar. Bu hümmetsizlenmegiň esasy alamaty bolsa, puluň öz wezipelerini doly ýerine ýetirip bilmezligidir. Mysal üçin, nominal iş hakyny real iş hakyna öwürüp bolmasa, pul dolanyşyk we töleg serişdeleri bolmak wezipelerini doly ýerine ýetirip bilmeýär. Gaty güýçli hümmetsizlenme bahalaryň görnüp-esidilmedik derejede ösmegine getirýär.

3. Balanslylygy boýunça: a) hemme harytlaryň bahalary ösüp, aýry bir harydyň bahasynyň ösüşiniň başga bir harydyň bahasynyň ösüşine bolan gatnaşygynyň üýtgemezligine hümmetsizlenmegiň balansly ýa-da deňagramly görnüşi diýilýär; b) munuň tersine bolan ýagdaýynda bolsa, hümmetsizlenmegiň balansly däl ýa-da deňagramsyzlylyk görnüşidir. Durmuşda onuň ikinji görnüşine-de köp duş gelinýär.

4. Garaşylýanlylygy boýunça: a) garaşylýan hümmetsizlenme – bu geljekde onuň ösüşiniň depginini önünden çak edip bilip bolýanlygydyr. Bu bolsa baha indeksini göz önünde tutmak bilen baglaşylýan şertnamalaryň esasynda girdejileri göwnejaý gaýtadan paýlamaga mümkinçilik berýär; b) garaşylmaýan hümmetsizlenme – bu hümmetsizlenmegiň dürli şertleriniň biri-birine bir wagtda täsir etmeginiň netijesinde döreýän önünden çak edip bolmaýan hümmetsizlenmedir. Bu geljekde harytlaryň bahalarynyň ösüşiniň önünden bilinmeýän depgininiň bolmagyna getirýär.

6. Hümmetsizlenmegiň durmuş-ykdysady netijeleri we onuň garşysyna göreşmegiň ýollary

Hümmetsizlenme uly ýitgä getirýär. Öňi bilen halkyň ýaşaýyş derejesi peselýär. Onuň süýşürintgileriniň real gymmaty aşak gaçýar. Hümmetsizlenme önümçilige-de uly zyýan ýetirýär, onuň netijeliligini peseldýär, zähmete höweslendirme ýörelgeleri bozulýar.

Hümmetsizlenme karz gatnaşyklarynyň hem bozulmagyna getirýär. Karz bermek amatsyz bolýar. Sebäbi karz berlen pul yzyna gaýtarylyp berilýänçä, onuň hümmeti gaçýar. Karz beriji zyýan çekýär.

Hümmetsizlenme döwründe pula bolan ynam hem gaçýar, her kim puluny saklaman, oňa çaltrak haryt satyn aljak bolýar. Şol bir wagtyň özünde haryt eýeleri geljekde bahalaryň galmagyna umyt edip, öz harytlaryny satmakdan saklanýarlar. Bu bolsa hümmetsizlenmegiň ýene-de çuňlaşmagyna alyp barýar.

Pul dolanyşygyny kadalaşdyrmagyň we hümmetsizlenmegiň garşysyna göreşmegiň dürli ýollary bar. Hümmetsizlenmäge garşy üstünlikli göreşmek üçin döwlet öz býujetiniň zyýanly bolmazlygyny gazanmalydyr. Şonuň üçin býujetiň girdejilerini köpeltmelidir, çykajylaryny bolsa azaltmalydyr. Çykajylary azaltmak býujetiň zyýanlylygyny aradan aýyrmagyň esasy ýoludyr.

Hümmetsizlenmegiň garşysyna göreşmekde döwlet eýeçiligini başga eýeçilige satmagyň we ony hususlaşdyrmagyň hem uly ähmiýeti bardyr. Bu çäre döwletiň girdejilerini köpeldýär, çykajylaryny bolsa azaldýar.

Ondan başga-da, hümmetsizlenmegi gowsatmakda dürs maliýe-karz syýasatyny alyp barmagyň, önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň hasabyna haryt bolçulygyny döretmegiň uly ähmiýeti bardyr.

Hümmetsizlenmegiň garsysyna döwlet puly çalşmagy hem geçirip biler, ýagny hümmeti gaçan köne pullary täze puluň az mukdary bilen çalsyp biler. Muňa *dewalwasiýa* diýilýär. Başgaça aýdylanda, milli walýutanyň beýleki ýurtlaryň walýutasyna garanynda kursunyň peselmegine *dewalwasiýa* diýilýär.

1993-nji ýylyň noýabr aýynyň 1-den başlap Türkmen milli manady dolanysyga girizildi. Munuň özi uly taryhy wakadyr. Türkmen milli manady döwletimiziň ykdysadyýetini, onuň garassyzlygyny pugtalandyrmalydyr.

Täze ykdysady galkynyşlar eýýamynyň talaplaryna laýyk gelýän maliýe-karz ulgamyny döretmek, milli manadymyzyň daşary ýurt walýutalaryna erkin çalşyrylmagyna geçmek üçin hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy bilen 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap milli manadymyzyň täze nusgasy dolanysyga girizildi. Bu bolsa milli manadymyzyň abraýynyň, hümmetiniň artmagyna alyp bardy. Başgaça aýdylanda, manadymyzyň denominasiýasy bolup geçdi. Denominasiýa diýip, bahalaryň masştabynyň üýtgemegine we köne pul belgileriniň täze görnüşlerine çalşyrylmagy arkaly milli walýutany berkitmek üçin görülýän çärelere aýdylýar.

YKDYSADY ÖSÜŞ NAZARYÝETI

1. Ykdysady ösüş we onuň görnüşleri

Ykdysady ösüş her bir jemgyýet üçin derwaýysdyr. Sebäbi ol jemgyýetçilik gurluşynyň nähilidigine garamazdan, halkyň durmuş-ykdysady ýagdaýynyň in bir wajyp meseleleriniň biri bolup durýar.

Ykdysady ösüş diýip nämä düşünmeli?

Ykdysady ösüş diýlip, jemgyýetçilik önüminiň we ony öndürmekligiň şertleriniň mukdar taýdan köpelmegine we hil taýdan kämilleşmegine düşünilýär. Ykdysady ösüş ekstensiw ýa-da intensiw görnüşde bolup biler.

Önümçiligiň ösüşi onuň şertleriniň mukdar taýdan artdyrylmagy esasynda amala aşyrylsa, oňa *ekstensiw ykdysady ösüş* diýilýär. Şonda ol şertleriň tehniki (hil) derejesi öňkiligine galýar. Mysal üçin, önümçiligiň ösüşi işgärleriň sanynyň köpeldilmeginiň hasabyna, çig malyň, materiallaryň, energetiki resurslaryň dolanysyga goşmaça girizilmeginiň, täze gurluşygyň hasabyna alnyp barylsa, onda bu ösüşiň ekstensiw ýoludyr.

Ekstensiw ösüşiň oňalyly we oňaysyz taraplary hem bardyr. Eger-de önümçiligi giňeltmegiň şertleri ýeterlik bolsa, onda ekstensiw ösüşi aňsat amala aşyrmak mümkin. Ekstensiw ösüş tebigy resurslaryň çalt özleşdirilmegine, ilatyň iş bilen üpjünçiligini gowulandyrmaga amatly şertleri döredýär.

Emma ekstensiw ösüş ýolunyň oňaysyz taraplary hem bardyr. Ol tehniki durnuklylyga, köp harajatlylyga alyp barýar. Tebigy baýlyklaryň möçberiniň, zähmet

resurslaryny köpeltmegiň mümkinçilikleriniň çäkliligi sebäpli, ekstensiw ösüş ýoly belli bir derejede amat-syzdyr. Şonuň üçin hem intensiw ösüş ýoluna geçmek-lik zerurlykdyr.

Eger-de öndürilýän önümleriň möçberiniň artdy-rylmagy önümçiligiň şertleriniň mukdar taýdan däl-de, olaryň hil taýdan kämilleşdirilmeginiň netijesinde gazanylýan bolsa, onda bu ykdysady ösüşiň intensiw görnüşi bolýar. Intensiw ösüş önümçiligiň şertleriniň peýdalanylyşyny gowulandyrmagyň hasabyna hem bo-lup biler. Ol has kämil zähmet serişdelerini peýdalan-magy we zähmet predmetlerini tygсыtly ulanmagy, işgäriň hünäriňi ýokarlandyrmagy hem-de bar bolan önümçilik kuwwatlyklarynyň peýdalanylyşyny gowu-landyrmagy göz önünde tutýar. Gepiň gerdisine görä aýtsak, intensiw ösüş şertlerinde öndürilýän önümiň möçberini artdyrmak üçin hökman täze bir kuwwat-lyklary, kärhanalary döretmek zerurlygy ýok. Munuň üçin önümçiligi kämilleşdirmek, ähli serişdeleri has rejeli peýdalanmak ýeterlikdir.

Ykdysady ösüşiň iki görnüşi-de özara baglanyşyk-lydyr. Ykdysady durmuşda ekstensiw ýa-da intensiw ösüş ýollary ýeke-täk arassa görnüşinde duş gelmeýär. Olar hemişe özara utgaşykly amala aşyrylýar. Emma jemgyýetçilik önümçiliginiň ösüşiniň belli bir döwrün-de intensiw ýa-da ekstensiw ugur agdyklyk etmegi mümkin. Ykdysadyýeti intensiw usula geçirmeklik wa-jyp meseleleriň biridir. Munuň özi islendik jemgyýet üçin kanunalaýyklykdyr.

Ykdysady ösüşiň iki görnüşiniň hem utgaşdyry-lyp amala aşyrylmagynyň nusgawy mysaly hökmünde Garassyz, Bitarap Türkmenistanyň ykdysady ösü-şini görkezmek bolar. Oňa öňki SSSR-den çig mal

öndürmäge ýöriteleşen ykdysadyýet miras galdy. Ýurdumyzda öndürilýän çig mal onuň çäginde daşarda gaýtadan işlenip, taýýar önümler alynardy. Özümişde bolsa zawod-fabrikler ýok diýen ýalydy. Birlän-ikilän gurulan kärhanalar bolsa, has zerurlyk bolansoň döredilipdi. Mysal üçin, pagta arassalaýjy zawodlary ýa-da aýakgap fabriklerini, azyk önümleriniň zawodlaryny, gurluşyk we remont işleri etmek üçin kärhanalary we ş.m. görkezmek bolar.

Ýurt Garassyzlygymyzy alanymyzdan soň özümişde öndürilýän çig malymyzy gaýtadan işlemek üçin kärhanalaryň müňlerçesi guruldy we işe girizildi, täze işe girizilen kärhanalarda bolsa häzirkizaman iň kämil, ýokary öndürijilikli maşynlar we enjamlar oturdyldy.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ykdysady ösüşimiziň intensiw we ekstensiw ugurlarynyň ikisine hem uly üns berýär. Onuň taýsyz tagallalary bilen ýerine ýetirilýän işleri sanasaň sogaby bar.

2. Ykdysady ösüşiň ölçegleri

Ykdysady ösüşe baha bermek üçin ölçegleriň birnäçesinden peýdalanylýar. Olaryň içinden şu aşakdaky ölçegleri tapawutlandyrmak gerek.

Ykdysady ösüşiň umumy ölçegi hökmünde öndüriji güýçleriň derejesi çykyş edýär. Öz gezeginde öndüriji güýçleriň derejesi ykdysady ösüşiň özara baglanysykly birnäçe ölçeglerinden ybaratdyr. Olara zähmet bölünisiginiň derejesi, onuň kooperasiýalaşmagy, guralyşy we zähmet öndürijiligi, şeýle hem, goşmaça önümiň möçberi degişlidir. Önümçiligiň ösüşiniň ahyrky neti-

jesi – adamda, onuň durmuşynyň gowulanmagynda, hemme taraplaýyn ösmeginde öz beýanyňy tapýar. Agzalyp geçilen ykdysady ösüşiň ölçegleriniň her haýsysynyň üstünde aýratyn durup geçeliň.

Öndüriji güýçler jemgyýetiň ösüşiniň esasydyr. Şonuň üçin hem olaryň derejesi, ýokarda belenilip geçilişi ýaly, önümçiligiň ösüşiniň düýpli ölçegidir. Sebäbi olaryň kämillesmegi ykdysadyýetiň ösmegine, bir önümçilik usulyndan başga bir önümçilik usulyna geçmäge mümkinçilik döredýär.

Öndüriji güýçler önümçilik serişdelerinden we işçi güýjünden ybaratdyr. Önümçilik serişdeleriniň ösüş derejesi olaryň öndürijiligi bilen häsiýetlendirilýär. Başgaça aýdylanda, olaryň kömegi bilen işgäriň wagt birliginde önümiň belli bir mukdaryny öndürmek mümkinçiligini we onuň belli bir hilini üpjün etmegini aňladýar.

Işçi güýjüniň hili onuň önümçilik serişdelerine erk etmegine we olaryň öndürijiliginiň ýokarlandyrylmagyna gös-göni täsir edýär.

Işçi güýjüniň mümkinçiligi onuň önümçilik serişdeleri bilen üpjünçiligine baglydyr. Şonuň üçin hem önümçilik serişdeleriniň mukdarynyň işçi güýjüniň sanyna bolan gatnaşygyna *önümçiligiň tehniki gurluşy* diýilýär. Şu görkeziji bar bolan önümçilik serişdeleriniň mukdaryny işgärleriň sanyna bölmek arkaly kesgitlenilýär.

Ykdysady ösüşiň ölçegi hökmünde zähmet bölünişiginiň derejesi we onuň kooperasiýalaşmagy hem çykyş edýär. Bular öndüriji güýçleriň ösüş derejesini hem aňladýarlar.

Jemgyýetçilik zähmet bölünişigi diýlip aýry-aýry öndürijileriň belli bir işe ýöriteleşmegine aýdylýar. Ol her bir işgäriň öz işini has kämil ýerine ýetirmegini, onuň zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyny üpjün edýär.

Zähmet bölünişiginiň üç görnüşini tapawutlandyrmak bolar.

1. Umumy zähmet bölünişigi. Muňa bütin jemgyýetçilik önümçiliginiň derejesinde emele gelýän şäher bilen obanyň, maddy we maddy däl önümçiliginiň, önümçilik serişdeleriniň we sarp ediş predmetleriniň öndürilişiniň arasyndaky zähmet bölünişikleri degişlidir.

2. Hususy zähmet bölünişigi. Bu bölünişik aýry-aýry pudaklaryň we önümçiligiň arasynda emele gelýär. Mysal üçin, maşyn gurluşygynyň we metallurgiýanyň, çoýun hem polat eretmegiň, maldarçylygyň, ekerançylygyň we şulara meňzeşleriň arasyndaky zähmet bölünişikleri degişlidir.

3. Ýekeleýin zähmet bölünişigi. Oňa aýry-aýry kärhanalaryň çäginde sehleriň, brigadalaryň we fermalaryň, şeýle hem işgärleriň arasyndaky zähmet bölünişigi degişlidir. Ýeri gelende aýtsak, zähmet bölünişiginiň çuňlaşmagy, tükeniksiz prosesdir. Şol bir wagtyň özünde bu ýagdaý zähmetiň kooperasiýalaşmagyny, ýagny önümçiligiň aýry-aýry bölekleriniň özara sazlaşygyny, ylalaşygyny talap edýär.

Öndüriji güýçleriň, zähmet bölünişiginiň çuňlugynyň we onuň kooperasiýalaşmagynyň derejesi – ykdysady ösüşi häsiýetlendirýär. Emma olar bu ösüşiň peýdalanylyp bilinjek mümkinçilikleridir. Hakyky ýagdaýda öndüriji güýçleriň ösüş derejesi we rowaçlanmagy önümçiligiň netijeliliginiň ösüşinde ýüze çykýar.

Has anygrak aýdylanda, gürrüň zähmet öndürijiligi hakynda barýar. Ol bolsa wagt birliginde öndürilen önümleriň mukdary bilen ölçenilýär. Başgaça aýdylanda, zähmet öndürijiliginiň artmagy – iş wagtynyň tygşytlanmasydyr. Öz gezeginde iş wagtynyň tygşytlanmagy bolsa, jemgyýetiň ilkinji ykdysady kanunydyr. Önümçiligiň tehnikasyn-da we tehnologiýasyn-da önde baryjy üýtgeşmeler, işgärleriň hünär ukyplarynyň ösmegi, zähmetiň guralysynyň kämilleşmegi iş wagtynyň tygşytlanmagyna şert döredýär. Islendik tygşytlanma ahyrky netijede iş wagtynyň tygşytlanmagyna getirýär.

Zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagy jemgyýetiň ösüşiniň möhüm şertidir. Her bir täze önümçilik usuly zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak bilen köne önümçilik usulyndan üstün çykýar. Meselem, kapitalizm has ýokary zähmet öndürijiligini gazananlygy üçin feodalizmden üstün çykypdyr.

Zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagy jemgyýetiň maddy we ruhy baýlyklarynyň artmagyny üpjün edýär. Jemi içerki önümiň we önümleriň dürli görnüşleriniň jan başyna öndürilmegi ykdysady ösüşiň anyk görkezijileri bolup çykyş edýär.

Zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagy jemgyýetiň goşmaça önüminiň artmagyna alyp barýar. Onuň artmagy bolsa ykdysady ösüşiň ýene-de bir görkezijileriniň biridir. Goşmaça önüm jemi önümiň bir bölegi bolmak bilen ykdysady ösüşi durmuş taýdan ösüş bilen baglanyşdyrýar, olaryň ösüşiniň esasy bolup durýar. Jemgyýetiň goşmaça önüminiň artmagy – önümçiligiň yzygiderli ösmegine we kämilleşmegine, geljekde zerur önümiň artmagyna, ylmyň we medeniýetiň ösmegine,

ahyrky netijede bolsa, adamyň kämillesmegi üçin gerek bolan şertleri döredýär. Goşmaça önümiň barlygy öndüriji güýçleriň ösüş derejesiniň ýokarydygyny aňladýar.

Şeýlelikde, ykdysady ösüşiň ahyrky maksady – hojalyk üstünlikleri däl-de, jemgyýetçilik durmuşyny, adamyň ýaşayş şertlerini gowulandyrmakdyr. Şahsyýetiň ösmegi, onuň ukyplarynyň kämillesmegi we islegleriniň artmagy ykdysady hem-de durmuş taýdan ösüşiň jemleýji ölçegi bolup hyzmat edýär.

Şeýle hem ykdysady we durmuş taýdan ösüşiň arasynda elmydama belli bir gapma-garsylyklaryň ýüze çykmak mümkinçilikleriniň bardygyny nygtap geçmek gerek. Sebäbi her bir ykdysady ösüş hemişe durmuş taýdan gowy netijeleri üpjün etmezligi mümkin. Önümçiligiň ösüş derejesi ýokarlandygyça, onuň tebigata edýän täsiri güýçlidir. Bu bolsa ekologik ýagdaýy ýaramazlaşdyryp biler. Şu ýerde bir mysaly getirmek ýerlikli bolsa gerek. Hazar deňzini halas etmek, onuň baýlyklaryny saklamak we artdyrmak bahanasy bilen öňki SSSR döwründe Garabogaz aýlagyna barýan akym ýapyldy. Şeýle jogapkärçiliksiz, ylmy taýdan esaslandyrylmadyk kararyň netijesinde Garabogaza, бүтін ýurduň halk hojalygyna, öwezini dolup bolmajak zyýan ýetirildi. Ol diňe bir ykdysady däl-de, ekologik taýdan hem äşgär ýüze çykdy. Işgärleriň ep-esli bölegi işsiz galdy. Şol sebitdäki adamlaryň ýaşayş derejesi ýaramazlaşdy, ykdysadyýet arzan çig maldan kesildi. Şunuň özi hem ykdysady we durmuş taýdan ösüşiň arasynda belli bir gapma-garsylyklaryň ýüze çykmagynyň aýdyň mysalydyr.

Türkmenistanyň garaşsyzlygyny almagy bilen ýokarda görkezilen jogapkärçiliksiz hereketleriň netijesinde goýberilen kemçilikleri aradan aýyrmaga mümkinçilik döredi we olar iş ýüzünde düzedildi.

3. Ykdysady ösüşiň hereketlendiriji güýçleri

Ykdysady ösüşiň çeşmesi gapma-garsylykdyr. Önümçiligiň we sarp etmegiň arasynda ýüze cykýan gapma-garsylyk önümçiligiň ösmeginiň esasy hereketlendiriji güýji bolup cykys edýär. Bu gapma-garsylyk islendik jemgyýetçilik gurlusyna mahsusdyr.

Önümçiligiň ösmeginiň hereketlendiriji güýji hut onuň öz içindedir. Ol güýç öndüriji güýçler bilen önümçilik gatnaşyklarynyň arasyndaky gapma-garsylykda öz beýanyny tapýar. Ýöne önümçiligiň ösüşiniň daşky güýçleriniň bardygyny hem belläp geçmelidir. Olara ruhy, syýasy, hukuk, ideologik we tebigy şertler degişlidir.

Önümçilik gatnaşyklary öndüriji güýçleriň derejesine we häsiýetine baglydyr. Öndüriji güýçleriň ösüşi önümçilik gatnaşyklaryna täsir edýär, olaryň üýtgemegine, kämilleşmegine getirýär. Öz gezeginde, önümçilik gatnaşyklary hem öndüriji güýçleriň ösüşinde uly rol oýnaýar. Olar öndüriji güýçleriň ösüşine oňaýly ýa-da oňasyz täsir edip bilerler.

Öndüriji güýçleriň we önümçilik gatnaşyklarynyň biri-birine laýyk gelmezligi belli bir kynçylyklary hem döredýär. Ol iru-giç düýpli durmuş özgertmelerine getirip biler we täze önümçilik gatnaşyklarynyň berjaý bolmagyna elter. Önümçilik gatnaşyklarynyň jemgyýetiň öndüriji güýçleriniň häsiýetine laýyk gelmegi

ykdysady kanundyr. Bu kanunyň hereket etmegi bir önümçilik usulynyň başga bir önümçilik usuly bilen çalsyrylmagyny, köne önümçilik gatnasyklarynyň aradan aýrylmagyny, olaryň öndüriji güýçleriň täze ösen derejesine laýyk gelmegini talap edýär. Şol bir wagtyň özünde belli bir önümçilik usulynyň çäklerinde hem önümçilik gatnasyklarynyň üýtgemegi, kämillesmegi we olaryň üýtgeýän öndüriji güýçlere laýyk getirilmegi mümkindir. Köne önümçilik gatnasyklarynyň täze, öndebaryjy önümçilik gatnasyklary bilen çalsyrylmagy – önümçilik serişdelerine bolan eýeçiligiň görnüşleriniň üýtgemegi bilen aýrylmaz baglanysyklydyr.

Su ýerde ykdysady ösüşiň hereketlendiriji güýçleriniň ýene-de biri bolan ykdysady bähbitleriň üstünde durup geçeliň.

Ykdysady bähbitler diýip nämä düşünmeli? *Ykdysady bähbitler* – adamlaryň zähmet işini oýandyryjy, höweslendiriji delillerdir.

Bähbitler – islendik önümçilik usulynda ykdysady gatnasyklaryň ýüze cykmasydyr. Sonuň üçin hem bähbitler ykdysady ösüşiň kuwwatly hereketlendiriji güýjüdir. Olar ykdysadyýetiň içki güýçlerini herekete getirýärler.

Aýry-aýry gatlaklaryň, durmuş toparlarynyň, döwletiň we raýatlaryň ykdysady bähbitleri bardyr, olar birmenzeş däldir. Ykdysady bähbitleriň köp dürlüligi jemgyýetde hereket edýän önümçilik serişdelerine bolan eýeçiligiň görnüşlerinden gelip çykýar.

Ykdysady bähbitlere täsir etmeklik dürli ýollar arkaly amala asyrylýar. Olaryň içinden şu aşakdakylary tapawutlandyrmak bolar: *birinjiden*, ykdysady däl mejbur ediş; *ikinjiden*, adamlaryň bähbitlerine ykdysady

taýdan täsir ediş; *üçünjiden*, zähmet işjeňligini ahlak we durmuş çäreler arkaly oýandyrmaýdyr.

Ykdysady däl mejbur ediş usuly, esasan, gul eýeçilik we feodal önümçilik usullaryna mahsusdyr. Ykdysady taýdan täsir ediş usuly bolsa, ösen bazar gatnaşyklary şertlerinde giňden peýdalanylýar. Bulardan başga-da zähmet işjeňligini ahlak we durmuş çäreler arkaly ýokarlandyrmagyň uly ähmiýeti bardyr.

Ykdysady ösüşiň hereketlendiriji güýçleriniň ýene-de biri bäsleşikdir. Ol adamlaryň özara bäsleşip işlemekleridir. Bu hereketlendiriji çeşme ähli önümçilik usullaryna mahsusdyr. Bazar gatnaşyklaryna üstünlikli geçmekde onuň subýektleriniň arasyndaky bäsleşigi ösdürmegiň uly ähmiýeti bardyr. Haryt öndürijileriň bazar bäsleşigi ykdysadyýetiň umumy ösüşine getirýär.

4. Ykdysady ösüşiň syýasy, hukuk we ruhy güýçleri

Biz ýokarda ykdysady ösüşiň hereketlendiriji güýçleri hökmünde önümçilik gatnaşyklaryna sere-dip geçdik. Indi bolsa ykdysady ösüşde nadstroýka gatnaşyklarynyň ähmiýeti barasynda durup geçeliň. Nadstroýka – syýasy, hukuk, ruhy-ahlak gatnaşyklary we şolara degişli edaralar we guramalar (partiýalar, döwlet, hukuk, ahlak we ş.m.) degişlidir.

Nadstroýka ykdysady gatnaşyklaryndan gelip çykmak bilen, ösüşe gös-göni ýa-da gytaklaýyn täsir edýär. Nadstroýkanyň düzüminde ykdysady ösüşe has güýçli täsir edýäni – syýasatdyr. Adatça, syýasat ykdysadyýetiň jemlenen aňladylmasydyr.

Häzirki döwürde, Täze Galkynyşlar we özgertmeler eýýamynda Türkmenistan döwletinde alnyp barylýan syýasat ähli halkyň bähbitlerinden ugur alýar. Döwletimiziň syýasaty halkyň bähbitleriniň durmuşa geçirilmeginiň kepillnamasydyr.

Syýasat ykdysadyýetiň ösüşine oňaýly ýa-da oňasyz täsir edip biler. Eger-de syýasat ykdysady kanunlardan ugur alýan bolsa, olaryň talaplaryny berjaý edýän bolsa, ol ykdysady ösüşe amatly şert döredýär. Emma ykdysady kanunlaryň talaplary göz astyna alynmasa, olar ýoýulsa, syýasat ösüşi bökdeýär.

Syýasatyň ykdysady ösüşe edýän täsiri gapma-garşylyklaýyn hem bolup biler. Syýasat, bir tarapdan, ykdysadyýetiň käbir ugurlarynyň ösmegine ýardam berýän bolsa, beýleki tarapdan, onuň başga ugurlaryna oňasyz täsir edip biler.

Önümçiligiň ösmeginde hukuk gatnaşyklarynyň ähmiýeti hem uludyr. Ol gatnaşyklarda ykdysadyýetde bolup geçýän özgerişlikler öz beýanyny tapýar, olaryň kämilligi ykdysadyýete belli bir derejede täsir edýär.

Eger-de syýasat we hukuk ykdysady ösüşe gös-göni tasir edýän bolsa, oňa ruhy-ahlak gatnaşyklarynyň täsiri gyýtaklaýyn ýüze çykýar. Ol gatnaşyklara jemgyýetçilik aňynyň ýagdaýy, adamlaryň özara gatnaşyklarynyň medeniyeti, döp-dessurlary we ş.m. degişlidir. Jemgyýetçilik önümçiliginiň ösüşine ykdysady şertleriň täsiriniň netijeliligi adamlaryň akyly-paýhasyna, aň-düşünjesine, özara gatnaşyklarynyň medeniyetine we durmuş işjeňligine baglydyr.

5. Önümçiligiň durmuş-ykdysady netijeliligi, onuň görkezijileri we ony ýokarlandyrmagyň ýollary

Ykdysady ösüşiň esasy bolup jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeliligini ýokarlandyrmak çykyş edýär. Sonuň üçin hem önümçiligiň netijeliligi diýen düşünjä seredip geçeliň.

Netijelilik ykdysady nazaryýetiň esasy kategoriýalarynyň biri bolmak bilen, jemgyýetçilik önümçiliginiň möhüm häsiýetlendirilmesi bolup durýar. Netijeliligiň ýokarlanmagy islendik jemgyýetiň ykdysady ösüşiniň zerur şertidir.

Önümçiligiň ösüşiniň ahyrky netijesi adamlaryň durmuşynyň gowulanmagynda, olaryň islegleriniň kanagatlandyrylyşynda ýüze çykýar. Şol sebäpden hem önümçiligiň netijeliligini diňe bir ykdysady netijelilik diýip düşünmän, oňa durmuş-ykdysady netijelilik diýip hem düşünmek gerekdir.

Durmuş-ykdysady netijelilik adamlaryň ýaşaýys derejesiniň, zähmet şertleriniň, daşky gursawyň gowulanmagynda öz beýanyň tapýar. Ykdysady netijelilik bolsa önümiň ony öndürmek üçin edilen harajatlara bolan gatnaşygy arkaly aňladylýar.

Önümçiligiň ykdysady we durmuş netijeliligi özara baglanyşyklydyr. Ykdysadyýetiň ösmegi durmuş meseleleri çözmegiň esasy bolup hyzmat edýär. Emma hojalyk tejribesinde ykdysady we durmuş netijeliliginiň arasynda käbir gapma-garsylyklaryň hem ýüze çykmagy mümkin. Mysal üçin, adamlaryň zähmet şertleriniň, durmuş derejesiniň, daşky gursawyň ýaramazlaşmagynyň hasabyna gazanylan ykdysady netijeleri oňaly diýip hasap etmek bolmaz.

Önümçiligiň netijeliligini kesgitlemek üçin görkezijileriň ulgamyndan peýdalanylýar. Olara önümiň hili,

zähmet öndürijiligi, materiallaryň özüni ödeýşi, esasy serişdeleriň özüni ödeýşi ýaly görkezijiler degişlidir.

Zähmet öndürijiligi öndürilen önümiň mukdarynyň ony öndürmek üçin sarp edilen janly zähmetiň jemine bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär. Bu görkeziji şeýle aňladylýar: $\frac{\ddot{O}}{Z}$.

Şu ýerde $\ddot{O}$ – önümiň mukdaryny, Z – janly zähmeti aňladýar.

Bu görkezijiniň ters gatnaşygyna $\frac{Z}{\ddot{O}}$ *zähmet talap edijiligi* diýilýär.

Önümiň zähmet predmetleriniň harajatlaryna bolan gatnaşygy *materiallaryň özüni ödeýşini* aňladýar. Onuň görnüşi şeýle: $\frac{\ddot{O}}{M}$.

Şu ýerde M – material harajatlaryny aňladýar.

Şu görkezijiniň ters gatnaşygyna $\frac{M}{\ddot{O}}$ *material talap edijiligi* diýilýär.

Önümiň zähmet serişdelerine bolan gatnaşygy esasy serişdeleriň özüni ödeýşini görkezýär. Ony şeýle aňlatmak bolar: $\frac{\ddot{O}}{S.es.}$.

Şu ýerde *S. es.* – esasy serişdeleri aňladýar.

Bu görkezijiniň ters gatnaşygyna $\left(\frac{S.es.}{\ddot{O}}\right)$ *esasy serişdeleri talap edijiligi* diýilýär.

Ýokarda getirilen görkezijiler önümçiligiň şertleriniň aýry-aýry görnüşleriniň peýdalanylyşynyň netijeliligini aňladýar. Emma olar önümçiligiň umumy netijeliligini görkezmek üçin ýeterlik däl. Şonuň üçin hem umumy integral görkeziji gerekdir. Önümçiligiň netijeliliginiň umumy görkezijisi hökmünde şu aşakdaky görnüşden peýdalanmak bolar:

$$N\ddot{o} = \frac{S\ddot{O}}{Z + M + K \times S.es.}.$$

Şu ýerde $N\ddot{o}$ – önümçiligiň netijeliligini; $S\ddot{O}$ – sap önümi; Z – janly zähmet harajatlaryny; M – zähmet predmetleriniň harajatlaryny; $S.es.$ – zähmet serişdeleriniň bir gezekki goýumyny; K – harajatlaryň we goýumlaryň jemini çykarmakda, ýeke-täk ölçege getirýän koeffisiýenti aňladýar.

Jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň dürli ýollary bardyr. Olaryň käbirleriniň üstünde durup geçeliň.

Önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň esasy ýollarynyň biri – ylmy-tehniki progresi çaltlandyrmakdan, onuň gazananlaryny önümçilige giňden ornaşdyrmakdan ybaratdyr. Ýurdumyzyň bar bolan mümkinçiliklerini, onuň baý çig-mal resurslaryny gaýtadan işläp bejermek we ondan taýýar harytlary öndürmek üçin öndebaryjy tehnika we tehnologiýany giňden peýdalanmak zerurdyr.

Halk hojalygyny düzüm we guramaçylyk taýdan kämilleşdirmek, önümçiligiň ýöriteleşmeginiň we kooperasiýalaşmagynyň amatly ulgamyny peýdalanmak – önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň ýene-de bir möhüm ýollarynyň biridir. Özi hem Türkmenistanyň şertlerinde ykdysadyýetiň düzümini kämilleşdirmekde çig maly we oba hojalyk önümlerini gaýtadan işläp bejerýän pudaklary ösdürmegiň juda uly ähmiýeti bardyr.

Jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin hojalygy alyp barmagy kämilleşdirmek, dolandyryşda bazaryň talaplaryndan ugur almak

hem zerurlykdyr. Bu bolsa erkin bahalaryň, bäsleşigiň bolmagyny, ykdysady usullaryň giňden peýdalanylmagyny göz önünde tutýar.

Önümçiligi ösdürmekde durmuş taýdan işeňňirli giň hem ähmiýeti uludyr. Adamlaryň durmuş işeňňirligini ýokarlandyrmakda eýeçiligi kämilleşdirmegiň, ony hususlaşdyrmagyň uly ähmiýeti bardyr. Sebäbi munuň özi adamlaryň ykdysady erkinligini üpjün edýär.

Önümçiligiň ykdysady ösüşini üpjün etmekde halkara zähmet bölünişiginiň artykmaçlyklaryndan giňden peýdalanmaklygyň möhüm ähmiýeti bardyr. Şonuň üçin hem ýurdumyzyň halkara ykdysady gatnaşyklara işjeň girismegi zerurlykdyr. Bu ugurda soňky wagtlarda aýgytly hereketler edilýär. Muňa Türkmenistanda beýleki ýurtlaryň firmalarynyň gatnaşmagynda gurlan we gurulýan kärhanalary, nebit, gaz, pagta we başga önümlerimizi satyn alýan döwletleriň barha artmagy mysal bolup biler.

II BÖLÜM

ÝEKEBARA ÜZNÜKSIZ ÖNÜMÇİLİK NAZARYÝETI

KÄRHANA WE ONUŇ GÖRNÜŞLERI. TELEKEÇİLİK

1. Kärhana barada düşünje

Jemgyýetçilik önümçiligi çylsrymly ulgam bolup, özüniň düzümi boýunça dürli kärhanalardan ybaratdyr. Kärhana jemgyýetçilik önümçiliginiň ilkinji sahasydyr. Hut şu ýerde işçi güýji bilen önümçilik serişdeleriniň birleşmesi netijesinde maddy nygmatlar öndürilýär.

Halk hojalygynyň ykdysady ýagdaýy kärhanalaryň işine baglydyr. Her bir kärhananyň işiniň netijeliliginiň ýokarlanmagy ýurduň ykdysadyýetiniň ösmegine alyp barýar.

Kärhana dürli ykdysady gatnasyklaryň tarapy bolup çykyş edýär. Ilkinji nobatda, ol döwlet bilen ykdysady gatnasyklary alyp barýar. Bu gatnasyklarda kärhana öz bähbitlerinden ugur alyp, işiniň netijesi, öndürýän önümleri, ýerine ýetirýän hyzmatlary arkaly jemgyýetiň isleglerini kanagatlandyrmalydyr.

Her bir kärhana öz ygtyýarlygyndaky maddy, maliýe we zähmet resurslaryny tygсыtly peýdalanmak meselelerini ykdysady usullara esaslanyp özbaşdak çözüär. Olaryň işine döwlet guramalarynyň ýerliksiz görkezmeler bilen gatysmagyna ýol berilmeýär.

Ykdysady gatnaşyklar aýry-aýry kärhanalaryň arasynda hem ýüze çykýar. Ol gatnaşyklar, esasan, haryt alyş-çalyş gatnaşyklarydyr. Kärhanalaryň arasyndaky haryt gatnaşyklary hojalyk şertnamasyny baglaşmagyň üsti bilen amala aşyrylýar.

Kärhana öz işgärleri bilen hem ykdysady gatnaşykda bolýar. Ol gatnaşyklar önümçiligi guramak, ony dolandyrmak, iş hakyny tölemegi guramak we işgärleri kärhananyň işiniň ykdysady netijeliligini ýokarlamdyrmaga höweslendirmek boýunça ýüze çykýan gatnaşyklardyr.

Şeýlelik bilen, *kärhana* – munuň özi peýda almak maksady bilen haryt öndürýän we ýerleşdirýän, işleri we hyzmatlary ýerine ýetirýän, ykdysadyýetiň özbaşdak bölegidir.

Kärhananyň işine özüniň zähmeti bilen gatnaşýan adamlar zähmet kollektiwi emele getirýär. Emma zähmet kollektiwi adamlaryň bir ýere topar bolup üýşmegini aňlatmaýar. Ol önümçilik kollektiwi hökmünde jemgyýetçilik zähmet bölünüşiginiň netijesinde döreýär. Onuň döremegine adamlaryň biri-biri bilen ykdysady aragatnaşykda bolup durmagy hem belli bir derejede sebäp bolýar.

Kärhananyň çylşyrymly düzümi bardyr. Ol brigadalaryň, sehleriň we bölümleriň kollektiwlerini özünde jemleýär. Kollektiv bolsa dürli durmuş toparlaryň agzalaryny, ýagny işçileri, inžener-tehniki işgärleri, gullukçylary we başgalary öz içine alýar.

Zähmet kollektiwiň esasy alamatlarynyň biri onuň jemlenen işgär hökmünde çykys etmegidir. Onuň beýleki alamaty bolsa kollektiwiň ähli agzalaryna degişli bolan aýratyn bähbidiniň bolmagydyr. Şeýle bähbidiň döremegi kärhananyň ykdysady aýrybaşgalaşmagy bilen şertlendirilendir. Onuň mazmuny bolsa

kärhananyň özbaşdak haryt öndüriji hökmünde hereket etmegi bilen baglanysyklydyr. Zähmet kollektiwiniň bähbidi – kärhananyň girdejisini köpeltmekden we onuň hasabyna önümçiligi giňeltmekden, işgärleriň durmuş-ykdysady ýagdaýlaryny gowulandyrmakdan ybaratdyr.

Kollektiwiň bähbidiniň döwletiň ýa-da beýleki kärhanalaryň bähbitlerine laýyk gelmezliginiň hem mümkindigini belläp geçmek gerek. Anyk aýdylanda, olaryň arasynda garsylygyň ýüze çykmagy hem mümkin.

Her bir kärhana özüniň girdejisini beýleki kollektiwleriň bähbitlerine ters gelýän hereketler arkaly däl-de, diňe öz işini kämil guramagyň, onuň netijeliligini ýokarlandyrmagyň hasabyna gazanmalydyr. Eger-de kärhana önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrýan bolsa, onuň öndürýän önümi jemgyýetiň islegini kanagatlandyrýan bolsa, onda kollektiwiň bähbidiniň jemgyýetiň bähbidine laýyk gelyändigini aňladýar.

Jemgyýetiň, zähmet kollektiwleriniň we aýry-aýry işgärleriň bähbitleriniň arasyndaky garsylygyň bazar gatnaşyklarynyň üsti bilen ýüze çykyanlygyny belläp geçmelidiris. Şeýle hem ol garsylyklary çözmekde bazar uly rol oýnaýar.

2. Kärhananyň görnüşleri

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde kärhanalaryň dürli görnüşleri hereket edýär. Olar durmuş-ykdysady we guramacylyk - hukuk gatnaşyklary esasynda tapawutlandyrylýar.

Durmuş-ykdysady gatnaşyklar ýa-da eýeçiligiň görnüşleri boýnça kärhanalaryň görnüşleri hökmünde hususy, döwlet we kooperativ eýeçiligindäki, bilelikdäki we gatysyk (birleşen) eýeçilikdäki kärhanalary, şeýle

hem jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň), halkara guramalarynyň, gaýry döwletleriň, olaryň raýatlarynyň we hukuk taraplarynyň kärhanalaryny görkezmek bolar (*1-nji tablisa*).

1-nji tablisa

**Türkmenistanda kärhanalaryň eýeçiligiň
görnüşleri boýunça bölünişi¹**

Kärhanalaryň görnüşleri	2007-nji ýylyň ýanwar aýynyň 1-ne
Hasaba alnan kärhanalar, hemmesi şol sanda:	17762
Hususy eýeçilik	11177
Döwlet eýeçiligi	4041
Jemgyýetçilik birleşikleriniň eýeçiligi	590
Kooperatiw birleşikleriniň (kärhanalaryň) eýeçiligi	591
Eýeçiligiň garysýk görnüşi (daşary ýurt eýeçiligini hasaba almazdan)	725
Bilelikdäki we daşary ýurt eýeçiligi	638

Ýokarda agzalan kärhanalar eýeçiligiň haýsy görnüşine degişlidigine garamazdan, deň derejede hereket edýär.

Guramacylyk-hukuk gatnasyklary boýunça Türkmenistanda hereket edýän kärhanalaryň şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrmak bolar:

1. *Ýekebara kärhanalar;*
2. *Döwlet kärhanalary;*
3. *Jemgyýetçilik guramalarynyň kärhanalary;*
4. *Kooperatiw kärhanalary;*

¹ Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2006, Aşgabat, 2007, 121-nji sah.

5. Hojalyk şereketleri;
6. Paýdarlar jemgyýetleri;
7. Zähmet kollektiwiniň kärhanalary;
8. Kärhanalaryň birleşikleri.

2-nji tablisa

**Türkmenistanda kärhanalaryň guramacylyk-hukuk
görnüşi boýunça bölünüş¹**

Kärhanalaryň görnüşleri	2007-nji ýylyň ýanwar aýynyň 1-ne
Kärhanalaryň (guramalaryň) hemmesi, şol sanda:	17762
Telekeçi kanuny hukukly taraplar, şolardan:	15350
Döwlet kärhanalary	1911
Ýekebara kärhanalar	7302
Daýhan hojalyklary	1674
Golçur kärhanalar	362
Jemgyýetçilik guramalarynyň kärhanalary	181
Hojalyk jemgyýetleri, şereketler	2310
Paýdarlar jemgyýetleri	270
Kooperativ kärhanalar	279
Daýhan birleşikleri	582
Assosiasiýalar, konsernler, korporasiýalar	56
Beýleki kärhanalar	423
Telekeçi däl kanuny hukukly taraplar	2412
Aýrybaşgalaşan bölümler (sahamçalar), wekillikler	5621

¹ Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2006, Aşgabat, 2007, 120-nji sah.

Bu kärhanalaryň her haýsysynyň üstünde aýratynlykda durup geçeliň.

Bazar gatnaşyklaryna geçilýän döwürde ýekebara kärhanalaryň döremegi biziň ykdysady durmuşymyzyň täze hadysalarynyň biridir. Şeýle kärhanalar aýry-aýry adamlaryň serişdeleriniň hasabyna döredilýär. Bu kärhanalaryň hereket etmegi ykdysadyýetde bar bolan birnäçe meseleleriň çözülmegine ýardam edýär. Ol meselelere bazary haryt bilen üpjün etmek, zähmet resurslaryny tygşytly peýdalanmak, her bir şahsyýetiň öz başlangyjy boýunça mümkinçiliklerini peýdalanmagy we ş.m. degişlidir.

Ýekebara kärhanalar özüniň ykdysady tebigaty boýunça hususy eýeçilige esaslanýan kärhanalardyr. Olar özüniň ykdysady-guramaçylyk görnüşi boýunça kiçi kärhanalara degişlidir. Kiçi kärhanalar eýeçiligiň islendik görnüşi esasynda döredilip bilner.

Döwlet kärhanalary önümçilik serişdelerine döwletiň eýeçiligi esasynda emele gelýär we hereket edýär. Bazar ykdysadyýetine geçilýän döwürde kärhanalaryň bir bölegini döwletiň garamagyndan aýyrmak we hususlaşdyrmak amala aşyrylýar.

Jemgyýetçilik guramalarynyň kärhanalary jemgyýetçilik birleşikleriniň kärhanalaryna, dini guramalaryň, haýyr-sahawat we başga jemgyýetçilik gaznalarynyň kärhanalaryna bölünýär. Olar öz işlerini düzgünnama esasynda alyp barýarlar.

Kärhanalaryň ýene-de bir görnüşi – kooperatiw kärhanalardyr. *Kooperatiw kärhanalar* olaryň agzalarynyň önümçilik serişdelerine bolan eýeçiligine esaslanýandyr. Kärhananyň bu görnüşi onuň agzalarynyň maddy we pul serişdeleriniň, şeýle hem alnan girdejiň hasabyna döredilýär. Kooperatiwler ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda hereket edýär.

Guramaçylyk-hukuk taýdan kärhanalaryň indiki bir görnüşi hojalyk şereketleridir. *Şereket* – munuň özi raýatlaryň ýa-da hukuk taraplaryň bilelikdäki işi amala aşyrmak üçin şertnama esasynda birleşmesidir. Şereketiň emlägi oňa girýän raýatlaryň ýa-da hukuk taraplaryň goýumlarynyň, olar tarapyndan alnan girdejileriň we beýleki çeşmeleriň birleşdirilmeginiň hasabyna emele gelýär hem-de şol emläk umumy üleş paýly eýeçilik esasynda oňa gatnaşyjylara degişli bolýar.

Indi paýdarlar jemgyýetlerine seredip geçeliň. *Paýdarlar jemgyýetleri* hojalyk işlerini amala aşyrmak üçin taraplaryň emläkleriniň birleşdirilmeginiň netijesinde döredilen kärhanalardyr. Paýdarlar hökmünde aýry-aýry kärhanalar we raýatlar çykyş edýärler. Olar paýdarlar kärhanasyny döretmäge goşan goşantlaryna (paýlaryna) görä paýnamalaryň belli bir sanyna eýe bolýar. *Paýnama* – munuň özi gymmatly kagyz bolup, onuň eýesiniň paýdarlar jemgyýetine goşant goşandygyna güwä geçýär. Paýnamany saklaýjylar kärhananyň eýeleriniň birine öwrülýär we onuň gazanan peýdasynyň bir bölegini öz paýnamasynyň möçberine görä girdeji hökmünde alýar. Ol girdejä *diwidend* diýilýär.

Paýnamalaryň nominal gymmaty we real bahasy bardyr. Olaryň ýüzünde ýazgy bilen görkezilen bahasy olaryň nominal gymmatydyr. Paýnamalaryň real bahasy ýa-da kursy olaryň satylýan we satyn alynýan bahasydyr.

Paýdarlar jemgyýeti açyk ýa-da ýapyk bolup biler. Açyk jemgyýetiň paýnamalary beýleki paýdarlaryň razylygy bolmasa-da, bir elden beýleki bir ele geçirilip bilner. Ýapyk jemgyýetiň paýnamalary bolsa, diňe

beýleki paýdarlaryňrazylygy esasynda bir elden beýleki ele geçirilip bilner.

Eýeçiligiň bir böleginiň döwletiň garamagyndan aýrylmagy netijesinde emele gelýän täze kärhanalaryň biri *kollektiwleýin kärhanalardyr*. Bu kärhanalar kärendesine alnan döwlet emlägini satyn almagyň hasabyna döreýär. Şeýle kärhanalarda önümçilik serişdeleri zähmet kollektiwiniň eýeçiligine degişlidir.

Öz işlerini utgaşdyrmak üçin, bähbitlerini we hukuklaryny goramak üçin kärhanalar – birleşmelere, assosiasiyalara, konsernlere we ş.m. birleşip bilerler. Birleşigiň düzümine girýän özbaşdak kärhanalaryň ýerleşýän ýerine garamazdan, birleşik bitewi önümçilik-hojalyk toplумы hökmünde işleýär, pudaklaryň ösüşinde bähbitleri utgaşdyrmagy üpjün edýär. Birleşigiň düzümine girýän kärhanalar özüniň özbaşdaklygyny we ýuridik tarapyň hukuklaryny saklaýarlar.

3. Kärhananyň hojalyk hasaplaşyk-täjirçilik işleri we olary guramagyň ýörelgeleri

Önümçilik serişdelerine eýeçiligiň görnüşine garamazdan, her bir kärhana hojalyk hasaplaşygy esasynda hereket edýär.

Hojalyk hasaplaşygynyň düýp mazmuny – alnan girdejiniň edilen çykdajydan köp bolmagyny we peýda almagy üpjün etmekden ybaratdyr. Başgaça aýdylanda, hojalyk hasaplaşygy hojalygy tygşytly alyp barmak diýmekdir.

Hojalyk hasaplaşygy kärhanalaryň hojalygyny alyp barmak usulydyr. Ol önüm öndürmek üçin edilen harajatlary we hojalyk-täjirçilik işiniň netijelerini pul görnüşinde deňeşdirmäge, kärhananyň harajatlaryny

onuň alan girdejileriniň hasabyna ödemäge we peýda almaga esaslandyrylan usuldur.

Hojalyk hasaplaşygy diňe bir hojalygy alyp barmak usuly bolman, şeýle hem ol ykdysady kategoriýadyr, önümçilik gatnaşyklaryny aňladýan düşünjedir. Hojalyk hasaplaşygy kärhanalar bilen döwletiň arasyndaky, kärhanalaryň öz aralaryndaky, kärhanalar bilen olaryň isgärleriniň arasyndaky ykdysady gatnaşyklary aňladýar.

Hojalyk hasaplaşygy ykdysady kanunlaryň talaplaryny berjaý etmegiň we olary peýdalanmagyň kuwwatly guralydyr. Ol gymmat görkezijileriniň, ýagny önümiň özüne düşýän gymmatynyň, bahanyň, peýdanyň, sylagyň, karzyň, göterimiň we şuna meňzeşleriň hojalyk-täjirçilik işlerini alyp barmakda giňden ulanylmagyny göz önünde tutýar.

Hojalyk hasaplaşygy kärhanalaryň maliýe-ykdysady ýagdaýyny olaryň hojalyk-täjirçilik işiniň netijelerine gös-göni bagly edýär. Onuň dogry guralmagy ykdysady resurslaryň tygşytly harçlanmagyny, kärhananyň düşewüntli işlemegini üpjün edýär.

Hojalyk hasaplaşygyny we täjirçilik işlerini dogry guramak üçin belli bir şertler zerurdyr. Ol şertlere hojalyk-täjirçilik hasaplaşygynyň ýörelgeleri diýilýär.

Hojalyk hasaplaşygyny we täjirçilik işlerini guramagyň esasy ýörelgelerine şu aşakdakylar degişlidir:

1. Ykdysady özbaşdaklyk;
2. Özüňi ödeýjilik we düşewüntlilik;
3. Özüňi maliýeleşdirmek;
4. Maddy taýdan höweslendirmek;
5. Ykdysady jogapkärçilik;
6. Pul bilen gözegçilik etmek.

Ýokarda agzalan ýörelgeleriň üstünde aýratyn durup geçeliň.

Kärhananyň hojalygy netijeli alyp barmagy üçin öňi bilen onuň ykdysady taýdan özbaşdaklygy zerurdyr. Bu *özbaşdaklyk* nämäni aňladýar? Kärhananyň işine hiç kim, hiç gurama gatysmaly däldir. Onuň özi gerek bolan önümçilik serişdelerini we işçi güýjüni satyn almak üçin öz puluny ýa-da karz alan puluny harçlaýar. Önümçiligiň şertlerini nähili tygşytly peýdalanmak, haýsy harytlary öndürmek ýaly meseleleri kärhananyň özi çözüär. Ol öndüren önümini hem bazarda özbaşdak ýerleşdirýär.

Kärhananyň önüm satmakdan alan puly onuň çykda-jylary bilen deňeşdirilýär. Eger-de edilen harajatlaryň öwezi alnan pul girdejileriň hasabyna dolynsa, onda kärhananyň özüni ödedigi bolýar. Emma bu ykdysady ösüş üçin ýeterlik däldir. Kärhananyň girdejisi onuň çykda-jylaryndan agdyk gelmelidir. Başgaça aýdylanda, ol peýda gazanmalydyr.

Alnan peýda kärhananyň özüni maliýeleşdirmegi üçin çeşme hökmünde hyzmat edýär. Peýda önümçiligi giňeltmäge we kämilleşdirmäge, zähmet kollektiwiniň durmuş meselelerini çözmäge sarp edilýär. Şu maksatlar üçin karz alnan pul serişdeleri hem peýdalanylýar. Býujet tarapyndan kärhanalar mugt maliýeleşdirilmeýär.

Hojalygy has tygşytly we ýokary netijeli ýöretmäge işgärleriň maddy taýdan höweslenmekleri zerurdyr. Bu höweslenme kärhananyň işiniň ahyrky netijesiniň, peýdasynyň hasabyna üpjün edilýär.

Kärhana öz işiniň ahyrky netijesi üçin ykdysady taýdan jogapkärçilik çekýär. Ol hojalyk şertnamalary boýunça öz borçlaryny pugta berjaý etmelidir. Eger-de kärhana şertnamalaýyn borçlaryny bozsa, zyýan ýeti-

ren kärhanasyna jerime töleýär. Bu bolsa onuň peýdasyny kemeldýär we işgärlerini maddy taýdan höweslendirmek mümkinçiligini çäklendirýär.

Hojalyk hasaplaşygy kärhanalaryň işine pul bilen gözegçilik edilmegini göz önünde tutýar. Bu gözegçilik maliýe-karz we salgyt guramalary tarapyndan amala aşyrylýar. Kärhanalara karz belli bir möhletli, maksatly we tölegli berilýär. Şonuň üsti bilen karz berýän guramalar kärhanalaryň işine hemişe gözegçilik edýärler.

Salgyt guramalary kärhanalaryň alýan peýdasyna, girdejisine salgyt salýarlar, olaryň balans hasabatlaryny barlaýarlar we kabul edýärler.

Kärhananyň hojalyk hasaplaşygynyň netijeliligi onuň ýörelgeleriniň aýry-aýry bölümlere, toparlara, iş orunlaryna ýetirilişine baglydyr. Sebäbi önümçilik resurslarynyň harçlanýan we önümiň özüne düşýän gymmatynyň kesgitlenýän ýeri hut kärhananyň aýry-aýry bölekleridir. Şoňa görä-de, umumy hojalyk hasaplaşygynyň üsti içki hojalyk hasaplaşygy bilen doldurylmalydyr.

4. Önümçiligiň kärende görnüşinde guralyşy

Bazar ykdysadyýetine geçmeklik çylşyrymly proses bolup, dürli ykdysady çäreleriň amala aşyrylmagyny talap edýär. Şeýle çäreleriň biri hem önümçiligi guramagyň görnüşlerini üýtgetmekden we kämilleşdirmekden ybaratdyr.

Önümçiligi guramagyň täze görnüşleriniň biri hökmünde kärende çykyş edýär. Hojalygy alyp barmagyň kärende usulynyň oňat netijeler berýändigini we dürli şertlerde ýaşaýsa ukyplydygyny dünýä tejribesi subut etdi.

Eýsem kärende diýip nämä düşünmeli?

Kärende – munuň özi hojalygy alyp barmak üçin gerek bolan emlägi kärendeçi tarapyndan belli bir wagtyň dowamynda tölegli esasyda peýdalanmak diýmekdir.

Türkmenistanda kärendeçilik işine ähli pudaklarda we eýeçiligiň islendik görnüşinde rugsat berilýär. Kärendesine şu aşakdakylar berlip bilner:

1. Ýer we beýleki tebigy resurslar;
2. Kärhanalar we guramalar, olaryň özbaşdak böllekleri (sehler we beýlekiler);
3. Aýry-aýry jaýlar, desgalar, enjamlar, ulag serişdeleri we beýleki maddy gymmatlyklar.

Emlägi kärendesine bermek hukugy zat eýesine degişlidir. Şeýle hem emlägi kärendesine berijiler hökmünde zat eýesi tarapyndan ygtyýar berlen edaralar we guramalar hem çykys edip biler. Mysal üçin, döwlet karhanalary özleriniň garamagyndaky maddy gymmatlyklary kärendesine bermäge haklydyr. Ýeri kärendesine bermek hukugy ýerli öz-özüňi dolandyrys guramalaryna degişlidir.

Kärendeçiler hökmünde Türkmenistanyň, şeýle hem daşary ýurtlaryň kärhanalary we raýatlary çykys edip bilerler.

Kärende gatnaşyklary kärende berijiniň we kärendeçiniň arasynda baglaşylan şertnama esasynda kadalaşdyrylýar. Sertnama boýunça kärendeçä hojalyk işini ýola goýmak üçin zerur bolan önümçilik serişdeleri belli bir möhletin dowamynda peýdalanmaga berilýär. Resminamada kärendä berýäniň we kärendeçiniň kärhanany dolandyrmak boýunça hukuklary we borçlary kesgitlenilýär. Mundan başga-da, şertnamada kärendesine berilýän emlägiň düzümi we onuň gym-

maty, kärende hakynyň möçberi, kärendäniň möhleti göz önünde tutulýar.

Kärende gatnasyklarynyň möhüm düşünjeleriniň biri kärende hakydyr. Ol kärendesine berlen emläk üçin kärende möhletiniň dowamynda kärendeçi tarapyndan emlägiň eýesine yzygiderli tölenilýän tölegdir.

Kärende haky emläk eýesiniň emläge bolan hukugynyň durmuşa geçirilmesiniň görnüşi bolup durýar. Şol bir wagtyň özünde bu düşünjäniň üsti bilen kärendeçiniň hem bähbitleri berjaý edilýär. Sebäbi ol zat eýesi bilen kärendesine berlen emläk üçin hasaplaşandan soň ykdysady we hojalyk özbaşdaklygyny gazanýar. Kärendeçi öz islegine görä hereket etmäge mümkinçilik alýar. Ol öz bähbitlerini göz önünde tutup, önümçilik serişdelerini has peýdaly ulanmaga çalyşýar.

Kärende gatnasyklarynyň ösmegi diňe bir önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrman, eýsem eýeçilik gatnasyklarynyň kämilleşmegine hem alyp barýar. Kärende kärhanalarynda kollektiw eýeçiligiň döremegi üçin zerur şertler emele gelýär. Eýeçiligiň bu görnüşiniň döremegi şu aşakdaky iki ugur arkaly amala aşyrylýar:

– *birinjiden*, kärendesine alnan emlägi doly ýa-da kem-käsleýin satyn almagyň netijesinde;

– *ikinjiden*, kärendeçileriň eýeçiligi bolup durýan girdejileriň hasabyna täze emläk satyn almak arkaly.

Kärendesine alnan kärhana satyn alnandan soň kärendeçileriň karary boýunça kollektiw kärhana, kooperatiwe, paýdarlar jemgyýetine ýa-da kollektiwiniň eýeçiligi esasynda hereket edýän başga bir görnüşdäki kärhana öwrülýär.

Kärende hakyndaky kanun boýunça kollektiwiň eýeçiliginiň emele gelmegine goşan goşantlaryna laýyklykda kärhananyň her bir agzasynyň paýy kesgitlenilýär. Şoňa esaslanyp hem kärhananyň işgärlerine gymmatly kagyzlar – paýnamalar berilýär. Ol paýnamalara belli bir möçberde diwident tölenilýär.

Şeýlelikde, kollektiv eýeçilik işgärleriň goşmaça girdejileriniň möhüm çeşmeleriniň birine öwrülýär. Eýeçiligiň bu görnüşiniň döremegi işgärleriň zähmet işjeňliginiň ýokarlanmagyna alyp barýar, olaryň kollektiv eýeçiligi ösdürmäge bolan höwesini güýçlendirýär. Şunlukda, eýeçiligiň ykdysady mazmuny düýpgöter üýtgeýär. Önümçilik serişdeleri düşnüksiz, ortalyk eýeçilikde bolmagyny bes edýär. Diýmek, kärende gatnaşyklarynyň ösmegi eýeçilik gatnaşyklarynyň has kämilleşmegi üçin oňalyly şertleri döredýär.

Häzirki wagtda kärendäni we kärende gatnaşyklaryny guramagyň dürli görnüşleri hereket edýär. Ýöne olary hemme taraplaýyn kämil hasap etmek bolmaz. Şeýle-de bolsa, önümçiligi guramagyň bu görnüşini bazar gatnaşyklaryna geçmekde uly rol oýnaýar.

Hereket edýän kanun boýunça Türkmenistanda kärendäniň şu aşakdaky görnüşlerine ygtyýar berilýär:

1. Kärhanany kärendesine almak;
2. Emlägi raýatlaryň kärendesine almagy;
3. Hojalyk içindäki kärende potratçylygy.

Bu görnüşleriň üstünde gysgajyk durup geçeliň.

Kärhanany kärendesine almak diýlip kärendeçiler kollektiwiň we kärendesine berijiniň arasynda baglaşylan şertnama esasynda ol kärhananyň emlägini kesgitli möhletiniň dowamynda tölegli peýdalanmaklyga düşünilýär.

Şeýle kärhana işgärleri işe almagyň we olary işden bosatmagyň düzgünlerini, zähmete hak tölemegiň görnüşlerini we ulgamlaryny, iş gününüň tertibini özbaşdak kesgitleýär. Kärende kärhanasy öz alan girde-jilerine hem özbaşdak erk edýär.

Kärende gatnaşyklarynyň indiki görnüşi – emlä-gi raýatlaryň kärendesine almagydyr. Ol ýekebara we toparlaýyn kärende görnüşinde hereket edýär. Şunda aýry-aýry raýatlar, olaryň belli bir topary hojalyk işini alyp barmak üçin özlere zerur bolan emlägi wagt-laýynça ulanmaga alýarlar.

Ýekebara, maşgala ýa-da toparlaýyn kärende ýag-daýynda kärendeçiler öndüren önümlerine özbaşdak erk edýärler. Önümleri satmak, işleri ýerine ýetirmek we dürli hyzmatlary etmek sarp ediji bilen ylalaşmak esasynda ýa-da özbaşdak bellenilýän bahalar boýunça amala aşyrylýar.

Hojalyk içindäki *kärende potratçylygy* aýry-aýry işgärleriň, olaryň toparlarynyň, bölümleriň kollek-tiwiniň zähmetini guramagyň we oňa hak tölemegiň görnüşidir. Kärendäniň bu görnüşi kärhanalaryň dürli görnüşlerinde peýdalanylýar. Beýle kollektiw-ler kärhananyň ýolbaşçysy bilen ylalaşylan kärende potratçylygynyň şertnamasy esasynda işleýärler. Kären-deçi kollektiw şertnamada göz önünde tutulan önümi öndürmegi, ony kärhana bermegi ýa-da onuň görkez-mesi boýunça beýleki kärhanalara we raýatlara sat-magy borç edinýär. Şertnamada görkezilen möçberden artyk öndürilen önüme kärendeçi öz islegine görä erk etmäge haklydyr.

Önümçiligi kärende esasynda guramaklygyň gör-nüşlerini saýlap almaklyk ýönekeý mesele dälidir.

Ony birtaraplaýyn çözmeklik dogry bolmaz, çünki kärende gatnasyklaryny ýola goýmagyň her bir pudakda, önümçiligiň dürli görnüşlerinde öz aýratynlyklary bar. Şu meselede ýalňyşlyga ýol berilmegi kärendäniň artykmaçlyklarynyň ýoga çykarylmagyna getirmegi hem mümkin. Netijede, garasylýan ýokary görkezijileriň diňe howaýy hyýal bolup galmagy-da ahamal.

Şeýlelikde, kärende hojalygy alyp barmagyň iňňän cylysyrymly görnüşidir. Bazar ykdysadyýetine geçilýän döwürde kärende gatnasyklarynyň ösmegi bar bolan kynçylyklardan çykmagyň ýollarynyň biridir. Şol sebäpden hem önümçiligi guramagyň bu görnüşiniň giň ýaýramagy üçin ähli mümkinçilikleri döretmek zerurdyr.

5. Telekeçilik – hojalygy guramagyň görnüşi hökmünde

Hojalygy alyp barmagyň täze görnüşleriniň ýene-de biri bolup telekeçilik çykyş edýär. Bazar gatnasyklaryna geçilmegi aýry-aýry düşünelere bolan önki garaýyşlaryň düýpgöter üýtgedilmegini talap edýär. Şeýle düşüneleriň biri telekeçilikdir. "Telekeçi", "telekeçilik", "işewürlik" ýaly düşüneler biziň şu günki ykdysady durmuşymyzyň iň ýörgünli düşüneleridir.

Telekeçilik – munuň özi raýatlaryň peýda almak maksady bilen harytlary öndürmek we ýerleşdirmek, hyzmatlary ýerine ýetirmek boýunça alyp barýan hususy işidir.

Telekeçiligi häsiýetlendirýän birnäçe alamatlary tapawutlandyrmak gerek. Olara täzelikçilik, çeýelik,

töwekgelçilik we beýleki alamatlar mahsusdyr. Alnyp barylýan her bir işde telekeçi elmydama täzelegiň gözleginde bolmaly, ol bolup geçýän üýtgeşmelere, emele gelen ýagdaýa görä çäýe hereket etmegi başarmaly. Telekeçilik işini töwekgelçiliksiz göz önüne getirmek asla mümkin däldir. Her bir täze işe baş goşulmagy telekeçiden töwekgelçiligi talap edýär. Bularyň üsti hojalyk işinde özbaşdaklyk we garassyzlyk ýaly alamatlar bilen doldurylýar.

Telekeçilik işi bilen dürli taraplar meşgul bolýar. Işçi hem, kärendeçi hem, dolandyryjy hem, kärhana eýesi hem telekeçi bolup biler. Şol sanda telekeçilik işini aýratynlykda ýa-da toparlaýyn görnüşde hem gurnamak bolar. Birinji ýagdaýda aýratyn bir adamyň hususy işi, ikinji ýagdaýda bolsa olaryň toparynyň alyp barýan işi göz önünde tutulýar.

Hususy telekeçiligiň ösmegi adamlaryň işe, eýeçilige bolan garaýşyny düýpli üýtgedýär. Olarda öz eýeçiliginde bar bolan serişdeleri aýawly saklamaga, olary yzygiderli artdyrmak meýilleri has güýçlenýär. Şu ýerde bir ýagdaýa üns bermek gerek. Telekeçilik işi bilen serişdeleriň eýesiniň özi ýa-da başga bir ygtyýar berlen adam meşgul bolýar. Ownuk telekeçilik şertlerinde serişdeleriň eýesi bolmak we telekeçi wezipesi bir adamda jemlenýär. Iri önümçilik barasynda muny aýtmak bolmaz. Köplenc halatda şeýle önümçilikde kärhananyň eýesi we telekeçi biri-birinden tapawutlanýar. Bu ýerde telekeçiniň wezipesini kärhananyň ýolbaşçysy ýerine ýetirmegi mümkin. Ýöne onuň kärhananyň eýesi bolmazlygy hem mümkin. Muňa kärhanalaryň döwlet, paýdarlar görnüşleri mysal bolup biler.

Telekeçilik işiniň ýaýbaňlanmagy üçin birnäçe meseleleriň çözülmegi möhümdir. Telekeçiligi höweslendirmegiň esasy şertleri hökmünde hojalyk taraplarynyň eýeçiligini goramaklyga kepil geçmek, doly ykdysady erkinlik bermek, döwlet dolandyrys guramalarynyň telekeçileriň hojalyk işine gatysmagyna ýol bermezlik, bazar gatnaşyklarynyň taraplarynyň hemmesine deň hukuk bermek, döwlet kömegini bermek hasap edilýär.

Bazar gatnaşyklaryna geçmekde ownuk telekeçilige aýratyn orun degişlidir. Kiçi kärhanalaryň ösmegi ykdysadyýetde kadaly bäsleşik – bazar gatnaşyklarynyň emele gelmegine we düzüm taýdan özgermeleri amala aşyrmaga şert döredýär. Şonuň üçin hem kiçi kärhanalary döretmeklige uly ähmiýet berilýär. Özi hem bu kärhanalar eýeçiligiň islendik görnüşiniň esasynda döräp biler.

Kiçi biznesiň emele gelmeginiň ýollary köpdürlidir. Olara dükanlary, jemgyýetçilik iýmiti, durmuş taýdan hyzmat ediş kärhanalary satmak arkaly hususy eýeçilige geçirmek, täze kiçi kärhanalary döretmek we suňa meňzeşler degişlidir.

Türkmenistanda telekeçiligi ösdürmek meselesine uly ähmiýet berilýär. Şu maksat bilen döwlet emlägi we telekeçiligi goldamak boýunça aýratyn gurama, şeýle hem telekeçiligi ösdürmek we goldamak barada Türkmenistanyň halkara paýdarlar banky döredildi.

Telekeçiligi ösdürmegiň ygtybarly ýollarynyň biri – erkin ykdysady zolaklary döretmekdir. Şeýle zolaklar dünýäniň köp ýurtlarynda hereket edýär we özüniň oňat netijelerini hem berýär. Şundan ugur alyp, Türkmenistanda ilki başda – 1992-nji ýylda 7 sany erkin ykdysady zolak döredildi. Olara Aşgabat – Abadan,

Mary – Baýramaly, Hazar – Ekerem, Türkmenabat – Seydi, Baharly – Serdar, Aşgabat – Änew, Daşoguz – Aeroport ýaly zolaklar degişlidir. Bulardan başga-da Sarhs, Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Aşgabat şäheriniň halkara aeroporty, "Güneşli Türkmenistan" ýaly zolaklar hem döredildi.

Bu zolaklarda telekeçilige we daşary ýurt maýasyny çekmeklige giň ýol açyldy. Erkin ykdysady zolaklarda dürli görnüşdäki kärhanalary açmaga rugsat berildi. Olara Türkmenistanyň kanunlary tarapyndan gadagan edilmedik islendik hojalyk işleri bilen meşgul bolmaga rugsat berildi. Bu zolaklarda tutuşlygyna daşary ýurt maýalaryna degişli kärhanalary gurmaga-da mümkinçilik döredildi. Işin tiz ýola düşüp gitmegi üçin kärhanalary açmakda, olaryň hojalyk işlerini amala aşyrmakda döwlet tarapyndan köp ýeňillikler berildi. Öndürijiler, telekeçiler suwy, elektrik energiýasyny, gazy ýeňillikli bahadan satyn aldylar.

Erkin ykdysady zolaklar döredilende şu aşakdaky maksatlary çözmeklik göz önünde tutulypdy:

- sebitleriň durmuş-ykdysady ösüşini tizleşdirmek;
- dünýä ykdysadyýetiniň gazananlaryny durmuşa ornaşdyrmak (daşary ýurt kapitalyny ýurda çekmek we bilelikdäki kärhanalary gurnamak ýoly bilen);
- daşary ykdysady gatnaşyklary giňeltmek (esasanam, daşary söwdany);
- önümçiligiň, hojalygy alyp barmagyň we biznesi dolandyrmagyň täze usullaryny barlap görmek.

Häzirki wagtda bu göz önünde tutulan maksatlar belli bir derejede çözüldi we olar barada köp işler alnyp barylýar.

Türkmenistanda telekeçiligi ösdürmek barada edilýän tagallalaryň ýene-de biri, ol hem telekeçile-

re berilýän salgyt ýeňillikleri bolup durýar. Salgyt ýeňillikleri – bu töleg töleýjileriň salgytdan doly ýa-da kem-käsleýin boşadylmagydyr.

Türkmenistanyň XVI Halk Maslahatynda ýurtda hereket edýän salgyt kanunçylygyna düýpli üýtgetmeler girizildi. Indi önüm öndürýän hususyýetçiler üçin hem, telekeçiler üçin hem iki göterim salgyt salynýar. Bu salgydyň derejesi şeýle bir ujypsyz möçberde goýlup, ol ähli gazanylan peýdanyň bary-ýogy 100-den 2 bölegini tutýar. Başga döwletlerde olara 20-25 göterim salgyt salynýar.

Salgydyň şeýle ujypsyz derejede goýulmagy Türkmenistanda alnyp barylýan il bähbitli ykdysady syýasatyň subutnamasydyr. Şonuň üçin hem ykdysadyýetiň bu böleginiň ýurduň umumy önümünde tutýan paýy gitdigice artýar.

2008-nji ýylyň 17-nji martynda Türkmenistanyň hususy telekeçileriniň sergi-maslahaty geçirildi. Maslahatda Hormatly Prezidentimiz cykys edip, döwlete dahylsyz sektoryň jemi içerki önümde paýynyň 40 göterime barabardygyny belläp geçdi. Ýöne munuň entek ýeterlik dældigini nygtamak bilen, 2020-nji ýyla çenli bu sany 70 göterime ýetirilmelidigi barada hem aýtdy. Bu sepgide ýetmek üçin döwletimiziň hemme taraplaýyn ýardam berjekdigini nygtady, "Daýhan", "Senagat" we "Garagum" banklaryny berýän karzlary üçin alýan göterimlerini 5 göterime çenli peseltmegi borçly etdi. Bulardan başga-da şol maslahatda Senagatçylar we Telekeçiler birleşigini döretmek baradaky Karara gol çekdi.

Umuman aýdylanda, Türkmenistanda telekeçiligi ösdürmek üçin ähli mümkin bolan şertler döredilýär. Bu bolsa bazar ykdysadyýetine geçmegiň möhüm şertleriniň biridir.

6. Awaza milli syýahatçylyk zolagy, onuň durmuş-ykdysady ähmiýeti

2007-nji ýylyň maýynda Hormatly Prezidentimiz Awazada erkin syýahatçylyk zolagynyň dörediljekdigini mälim etdi we sonuň yzysüre diýen ýaly, has takygy iýulyň 21-ne bolsa Hormatly Prezidentimiziň Awaza milli syýahatçylyk zolagyny döretmek hakynda Karary kabul edildi.

Awaza taslamasynyň amala aşyrylmagy bilen bi ziň ýurdumyzda dünýä derejeli, dünýa tejribelerini we öz milli modelimizi özünde jemlejek täze pudak – syýahatçylyk pudagy emele geler. Awaza türkmen syýahatçylygynyň merkezine öwürüler. Beýleki bir tarapdan, munuň özi täze döwrebap saglyk, dync alyş merkezi hem bolar.

Hormatly Prezidentimiz 2007-nji ýylyň 3-nji dekabrynda Türkmenbaşy şäherinde daşary ýurt kompaniýalarynyň 40-a golaýynyň wekilleriniň gatnaşmagynda Hazaryň türkmen kenaryny ösdürmäge kuwwatly itergi berjek taslamalaryň birnäçesiniň tanyşdyryş dabarasyna gatnaşdy, Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň döredilmegine ak pata berdi.

Häzir dünýäde syýahatçylyk iň köp girdeji getirýän telekeçilik işiniň bir görnüşidir. Soňky bir-iki ýylda syýahatçylyk telekeçiliginde aýlanýan pul serişdeleri 600 milliard dollara barabar boldy. Dünýäniň käbir döwletleriniň bolsa girdejisiniň agramly böleginiň daşary ýurtly syýahatçylaryň hasabyna emele gelýändigini hem mälimdir.

Häzirki wagtda Türkmenistanda hereket edýän syýahatçylyk kärhanalary her ýyl 60 müň syýahatça

hyzmat edýär. Olaryň 12 müňsi daşary ýurtly raýatlardyr. Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň döredilmegi ýokardaky görkezilen sanlaryň birnäçe esse artmagyna ýardam berer.

Awaza milli syýahatçylyk zolagy erkin ykdysady zolaklaryň bir görnüşi bolup durýar. Erkin ykdysady zolaklar XX asyryň ikinji ýarymynda halkara gatnasyklaryň aýrylmaz bölegine öwürildi. Sebäbi olar haryt dolanysygynyň, maýa goýumlarynyň we beýleki ykdysady ýagdaýlaryň üsti bilen ykdysady ösüşe uly itergi berýär.

Syýahatçylyk pudagy ykdysadyýetiň aýrylmaz bölegi bolmak bilen çäklenmän, eýsem onuň çalt ösmegine hem uly itergi berýän pudakdyr. Bu pudagyň ösmegi ulag, aragatnasyk, söwda, gurluşyk we beýleki pudaklaryň ösmegine itergi berýär. Bu bolsa döwlete iş ýerlerini, salgyt girdejilerini we beýleki meseleleri çözmäge kömek edýär.

Ýurdumyzyň baştutanynyň parasatly başlangyjy bilen başlanan Awaza milli syýahatçylyk zolagyny döretmegiň esasy bir maksady Türkmenistanyň raýtalarynyň dync almaga bolan hukugynyň üpjün edilmegidir, ýagny olaryň dünýä derejesine laýyk gelýän dync almagy üçin zerur bolan infrastrukturany döretmekdir.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň belleýşi ýaly, bu ýerde amala aşyrylýan özgertmeler – Awaza milli syýahatçylyk zolagyny döretmegiň taslamasy Türkmenistanda ýaýbaňlanan durmuş-ykdysady reformalaryň bir bölegidir. Olaryň baş maksady ýurdumyzyň ägirt uly tebigy we serişde mümkinçiligini türkmen halkynyň bähbitleri

üçin dolulygyna we hemmetaraplaýyn ulanmakdan ybaratdyr. Bu taslama häzirki zaman bazaryň, dünýä ykdysady integrasiýa şertlerinde dünýä tejribesini özünde jemlemelidir we hojalygy netijeli ýöretmegiň hem-de dolandyrmagyň öz modelimizi işläp taýýarlamaga hyzmat etmelidir. Türkmenistan özara bähbitli şertlerde Hazaryň syýahatçylyk mümkinçiliklerini daşary ýurtly hyzmatdaşlarymyza hödürläp, olar üçin amatly maýa goýum ýagdaýy döredýär.

Hormatly Prezidentimiz Türkmenistanyň eýýäm Awazany abadanlaşdyrmak üçin 1 milliard amerikan dollaryny goýandygyny, hödürlenlen taslamalaryň umumy möçberiniň bolsa 4 milliard dollara barabardygyny habar berip, bu ýerde dünýä derejesindäki ajaýyp sypahanalaryň dörediljekdigini we şunda deňziň kenar ýakasynyň tebigy gözelliginiň we arassalygynyň saklanyp galjakdygyny nygtady.

Hormatly Prezidentimiz birnäçe kararlara gol çekip, Awazada Hazaryň kenarynda iri sanatoriýa-sypahana dynç alyş we syýahatçylyk merkezini döretmek baradaky ägirt uly meýilnamanyň durmuşa geçirilmegi netijeli halkara hyzmatdaşlygynyň täze nyşany, Garassyz Bitarap Türkmenistanyň ýöredýän parahatçylyk söýüjilik, hoşniýetli goňsýcylyk syýasatynyň beýany bolar diýip nygtady. Kararlara laýyklykda bolsa iri maýa goýum taslamalaryny durmuşa geçirmäge badalga berdi.

Awaza syýahatçylyk zolagy Hazaryň kenar ýakasyn-da ýerleşip, onuň ini 1,2 kilometr, uzynlygy 16 kilometre çenli uzalyp gidýär.

Dynç alyş zolagynyň tutýan meýdany örän uly bolanlygy üçin (1700 gektar) ondaky alnyp barylýan

gurluşyklar üç tapgyrda amala aşyrylar. Eýýam birinji tapgyrda meýdany 40 gektara deň boljak suwa düşülýän ýer 30 müň dync alyjyny kabul eder.

Awazanyň gurluşyk taslamasyna laýyklykda, ýerli we daşary ýurt maýa goýumlarynyň hasabyna ýakyn ýyllarda 40 sany köp gatly ýokary hilli oteller, birnäçe willalar, 4 sany çagalar sagaldys merkezleri gurular. Her bir pansionat üçin 3 gektardan 10 gektara çenli ýer bölünip berler. Umuman, birinji tapgyryň ahyryna çenli Awaza otelleri 15 müňden 20 müňe çenli syýahatçyny kabul eder.

2009-njy ýylyň 15-nji iýunynda gojaman Hazaryň kenarynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň gatnaşmagynda Awaza milli syýahatçylyk zolagyňyň ilkinji desgalaryny ulanmaga bermegiň dabarasy geçirildi. Şonda Hormatly Prezidentimiz "Çarlak", "Hazyna" we "Watancı" atly 3 sany myhmanhanalaryň işine ak pata berdi.

Şol dabaraly wakadan köp wagt geçmänkä, eýýäm 2009-njy ýylyň 9-njy oktýabrynda Hormatly Prezidentimiziň gatnaşmagynda Awaza milli syýahatçylyk zolagyndaky täze desgalaryň açylyş we ol ýerdäki täze gurluşyklaryň taslamalary bilen tanyşdyrylyş dabaralary geçirildi. Türkmen döwletiniň Baştutanynyň başlangyjy bilen halkara derejeli deňiz sypahanasynyň kemala gelýän infrastrukturasynyň üstüni täze – "Kuwwat", "Nebitçi" we "Kerwen" atly ajaýyp myhmanhanalar ýetirdi.

KÄRHANANYŇ SERIŞDELERINIŇ AÝLANYP ÇYKMASY WE AÝLANMASY

1. Kärhananyň serişdeleriniň aýlanyp çykmany we onuň döwürleri

Her bir kärhananyň garamagynda maddy we pul serişdeleri bardyr. Olar kärhananyň serişdelerini emele getirýär.

Kärhananyň serişdeleri hemişe hereketde bolýar. Olar önümçilik we dolanysyk döwürlerini yzygiderli geçmek bilen, özleriniň görnüşlerini üýtgedip durýar. Serişdeler özleriniň ykdysady we durmuş wezipelerini diňe hemişelik hereket edýän mahaly ýerine ýetirip biler. Kärhananyň serişdeleriniň hereketi olaryň aýlanyp çykmasyň üç döwriň üsti bilen amala aşyrylýar. Olaryň hereketiniň ýa-da aýlanyp çykmasyň *birinji döwri* dolanysykda bolup geçýär. Şu ýerde kärhananyň serişdeleriniň pul görnüşü onuň öndürijilikli görnüşü bilen çalşyrylýar. Kärhana öz puluna önümçiligi ýola goýmak üçin zerur bolan önümçilik serişdelerini we işçi güýjüni satyn alýar. Serişdeleriň bu döwürdäki hereketini şu aşakdaky ýaly şekillendirmek bolar:

$$P - H \begin{cases} I.G. \\ Ö.S. \end{cases}$$

Şu ýerde P – puly; H – harydy; $I.G.$ – işçi güýjüni; $Ö.S.$ – önümçilik serişdelerini aňladýar.

Kärhananyň serişdeleriniň aýlanyp çykmasyň *ikinci döwri* gös-göni önümçilikde bolup geçýär. Şu döwürde işçi güýji önümçilik serişdeleri bilen birleşdirilýär, täze önüm öndürilýär. Ol önümiň isleg ödeýiş gymmaty we gymmaty bardyr. Täzedən öndüri-

len önümiň gymmaty ony öndürmäge sarp edilen önümçilik serişdeleriniň gymmatyndan we işçi tarypyndan döredilen täze gymmatdan durýar.

Serişdeleriň bu döwürdäki hereketini şeýle şekillendirmek bolar:

$$H \begin{cases} I.G. \\ \dots\ddot{O}\dots H^I \\ \ddot{O}.S. \end{cases}$$

Şu ýerde $\ddot{O}$ – önümçiligi; H^I – harydyň gymmatynyň artmagyny aňladýar.

" $\ddot{O}$ " harpynyň öňündäki we soňundaky nokatlar bolsa dolanyşygyň kesilendigini hem-de önümçiligiň amala aşyrylýandygyny görkezýär. Munuň özi serişdeleriň öndüriljekli görnüşden haryt görnüşine geçýändigine saýatlyk edýär.

Serişdeleriň aýlanyp çykmasyynyň ikinji döwrine aýgýtlaýjy orun degişlidir. Sebäbi, bu döwürde diňe bir gymmat döredilmän, eýsem jemgyýetiň isleglerini kanagatlandyryan isleg ödeýiş gymmatlary hem döredilýär. Şeýle hem şol bir wagtyň özünde zerur we goşmaça önümler öndürilýär.

Serişdeleriň aýlanyp çykmasyynyň üçünji döwri ýene-de dolanyşykda bolup geçýär. Şu döwürde öndürilen önümler satylýar we serişdeleriň aýlanyp çykmasy tamamlanýar. Bu döwürdäki hereketi şeýle görnüşde aňlatmak bolýar:

$$H^I - P^I.$$

Şu ýerde P^I – harydy satmakdan alnan puly aňladýar. Emma onuň jemi ilki başky sarp edilen puluň jeminden goşmaça gymmatyň ululygyça köpdür.

Şeýlelikde, kärhananyň serişdeleri özüniň görnüşini üçünji gezek üýtgedýär. Olar haryt görnüşinden

ýene-de ilkibaşdaky pul görnüşine gaýdyp gelýär. Emma ýokarda belleşimiz ýaly, kärhananyň alan bu puly ilkibaşky sarp edilen puldan goşmaça gymmatyň ululygyça köpdür. Kärhana haryt satmakdan düşen pul serişdeleriniň bir bölegini sarp edilen önümçilik serişdeleriniň öwezini dolmak üçin, beýleki bölegini iş hakyny tölemek üçin, üçünji bölegini bolsa ol öz girdejisi hökmünde peýdalanýar.

Öndürilen önümleriň ýerleşdirilmegi olaryň jemgyýetiň isleglerine laýyk gelýändigini aňladýar. Şeýle hem serişdeleriň pul görnüşine gaýdyp gelmegi olaryň ýene-de täzedan aýlanyp çykmasyna zerur şertleri döredýär.

Şeýlelik bilen, kärhananyň serişdeleri özüniň hereketiniň dowamynda yzygiderli üç döwri geçýär. Olaryň biri önümçilikde, ikisi bolsa dolanysykda amala aşyrylýar. Şoňa laýyklykda serişdeler pul, öndürijilikli we haryt görnüşlerinde çykyş edýär.

Kärhananyň serişdeleriniň yzygiderli üç döwri geçmegine, olaryň üç sany görnüşe eýe bolmagyna we ilkibaşky görnüşine gaýdyp gelmegine serişdeleriň aýlanyp çykmasy diýilýär.

Kärhananyň serişdeleriniň aýlanyp çykmasy tutuşlygyna şu aşakdaky ýaly suratlandyrmak bolar:

$$P - H \begin{cases} I.G. \\ ...Ö...H^I - P^I \\ Ö.S. \end{cases}$$

Hojalyk işlerinde kärhananyň serişdeleriniň sol bir wagtyň özünde üç sany görnüşde hereket etmegi ykdysady zerurlykdyr. Bu ýörelgäniň berjaý edilmezligi kärhananyň işine oňaýsyz täsir edýär, onuň kadaly işini bozýar.

2. Kärhananyň serişdeleriniň aýlanmasy

Kärhananyň serişdeleriniň aýlanyp çykması hemişe gaýtalanyp durýan ýagdaýdyr. Serişdeleriň aýlanyp çykmasyna aýratyn bir alnan hereket däl-de, onuň yzygiderli gaýtalanyp durmagyna serişdeleriň aýlanmasy diýilýär. Şonuň netijesinde kärhananyň önümçilige goýberen serişdeleriniň gymmaty onuň özüne doly gaýdyp gelýär. Diýmek, serişdeleriň aýlanyp çykması olaryň aýlanmasynyň bir bölegidir.

Kärhananyň serişdeleri özleriniň aýlanmasynda önümçilikde we dolanysykda bolýar. Diýmek, serişdeleriň bir gezek aýlanmasynyň döwri önümçilik we dolanysyk wagtlaryndan ybaratdyr. Serişdeleriň önümçilikde bolýan döwri önümçilik wagtydyr. Ol wagt serişdeleriň önümçilikde bolan wagtyndan tä taýýar önümiň çykarylmagyna çenli döwri öz içine alýar.

Önümçilik wagty şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Birinjiden, iş döwri, ýagny zähmet predmetlerine işçi güýjüniň gös-göni täsir edýän wagtyndan;

Ikinjiden, önümçilik serişdeleriniň ätiýaçlyk üçin saklanýan gory görnüşinde bolýan döwründen;

Üçünjiden, önümçilikde bolýan arakesmeleriň wagtyndan ybaratdyr.

Su ýerde önümçilikde ýüze çykýan arakesmeleriň sebäpleriniň üstünde durup geçmeli. Onuň iki sebäbi bolup biler. *Birinji sebäbi*, zähmet predmetlerine tebigy täsirleriň zerur bolmagy bilen baglanysyklydyr. Olaryň belli bir wagtyň dowamynda fiziki, himiki, biologiki ýagdaýlaryň täsiri astynda saklanmagy zerur bolýar. Şonuň netijesinde gerek bolan önümler alynýar. Mysal hökmünde çakýryň ajamagyňy, bugdaýyň

ösmegini, metal lokgasynyň sowamagyny, deriniň eý almagyny, süýdüň uýamagyny we ş.m. görkezmek bolar. Arakesmeleriniň *ikinji sebäbi*, zähmetiň guralysynyň aýratynlygyndan, kärhananyň işiniň tertibinden (dync alyş günleriniň, iş çalsygynynyň sany we ş.m.) gelip çykýar.

Dolanysyk wagty kärhananyň serişdeleriniň dolanysykda hereket edýän döwrüni öz içine alýar. Ol önümçilige zerur bolan serişdeleri satyn almak üçin we önümleri satmak üçin gerek bolan wagtdan durýar. Şeýle hem dolanysyk wagtyna satyn alnan we satylan önümleriň peýdalanylýan ýerine ulag bilen çekmäge gerek bolan döwrüň girýändigini belläp geçmelidiris.

Kärhananyň serişdeleriniň aýlanma wagtynyň düzümi böleklerini şu aşakdaky görnüşde suratlandyrmak bolar.

1-nji tablisa

Kärhananyň serişdeleriniň aýlanma wagty

Önümçilik wagty				Dolanysyk wagty	
Serişdeleriň ätiýaçlyk üçin gor görnüşinde saklanylýan wagty	Is wagty	Önümçiligiň tilsimatlýnyň aýratynlygy bilen baglanyşkly arakesmeleriniň wagty	Zähmetiň guralysyna bagly arakesmeleriniň wagty	Serişdeleri satyn almagyň wagty	Taýýar önümleri satmagyň wagty

Kärhananyň serişdeleriniň aýlanmasynyň tizligi belli bir wagtyň dowamynda (adatça 1 ýylda) olaryň aýlanmasynyň sany (P) ýa-da bir aýlanmanyň dowamlylygy (t) bilen aňladylýar. Kärhananyň serişdeleriniň

aýlanmasynyň sany bir ýylda satylan önümleriň bahasynyň jemini ($S.ö.$) onuň serişdeleriniň ortaça bir ýylky galyndysynyň möçberine ($K.s.$) bölmek arkaly kesgitlenilýär:

$$P = \frac{S.ö.}{K.s.}.$$

Kärhananyň serişdeleriniň bir aýlanmasynyň dowamlylygy bolsa ýylyň dowamyndaky günleriň sanyny (adatça 1 ýylda 360 gün bar diýlip hasap edilýär) serişdeleriň aýlanmasynyň sanyna bölmek arkaly kesgitlenilýär:

$$P = \frac{360}{P}.$$

Mysal üçin, kärhananyň serişdeleri bir ýylda 4 gezek aýlanýan bolsa ($P = 4$), onda bir aýlanmanyň dowamlylygy 90 güne deň bolar.

$$t = \frac{360}{4} = 90 \text{ gün.}$$

Serişdeleriň aýlanmasynyň çaltlandyrylmagy önümçiligi intensiwleşdirmegiň wajyp şertleriniň biridir. Ol önümçilik şertleriniň möçberini köpeltmän, öndürilýän we ýerleşdirilýän önümi artdyrmaga mümkinçilik berýär. Şonuň üçin hem serişdeleriň aýlanmasynyň wagtyňy azaldýan şertleriň hemmesinden doly peýdalanmak zerurlykdyr.

Önümçiligiň wagtyňy azaltmakda ylmy-tehniki ösüşiň gazananlaryny peýdalanmak esasy orny eýeleýär. Mysal üçin, ýokary öndürijilikli tehnikanýň girizilmegi, himiki we lazer usullarynyň peýdalanylmagy, katalizatorlaryň kömegi bilen himiki we biologiki

ýagdaýlaryň geçişiniň çaltlandyrylmagy, maşynlaryň we enjamlaryň intensiw peýdalanylmagy önümçiligiň wagtyny gös-göni azaldýar. Şeýle hem ol wagty kemeltmekde önümçiligiň guralysynyň kämilligi, gerek bolan ätiýaçlyk üçin gorlaryň diňe zerur bolan möçberinde saklanylmagy uly orun tutýar.

Dolanysyk wagtynyň azalmagyna bolsa ulag hojalygynyň sazlaşykly işlemegi, söwdanyň kämil guralmagy, biržalaryň we banklaryň hyzmatlaryndan işjeň peýdalanylmagy uly täsir edýär.

3. Esasy we aýlanma serişdeleri. Dolanysyk serişdeleri

Kärhananyň serişdeleri özleriniň aýlanmasynda ýerine ýetirýän wezipeleri boýunça **öndürijilikli we dolanysyk serişdelerine** bölünýär. Öndürijilikli serişdeler önümçilikde hereket edýän bolsa, dolanysyk serişdeleri dolanysyga hyzmat edýär.

Öndürijilikli serişdelere önümçilik serişdeleri girýär. Olar bolsa, öz gezeginde, zähmet serişdelerine we zähmet predmetlerine bölünýär. Dolanysyk serişdelerine bolsa, satmak üçin niýetlenen taýýar önümler we pul serişdeleri girýär.

Öndürijilikli serişdeler esasy we aýlanma serişdelerine bölünýär. Olaryň bu bölünmesiniň maddy esasy bolup zähmet serişdeleriniň we predmetleriniň aratapawudy çykyş edýär. Emma esasy we aýlanma serişdeleriň tapawudy ykdysady jähtden olaryň önümçilikde bitirýän hyzmatlarynyň aýratynlyklaryndan, şeýle hem olaryň gymmatynyň aýlanmasynyň özboluşlylygyndan gelip çykýar.

Olaryň özara tapawudyny has anygrak aýdylanda, su asakdakylar bilen düşündirmek bolar:

Birinjiden, olar önümçilikde ýerine ýetirýän wezipeleri boýunça tapawutlanýarlar. Esasy serişdeler (mashynlar, enjamlar, desgalar, jaýlar we ş.m.) önümçilikde uzak wagtyň dowamynda peýdalanylýar. Olar özleleriniň natural görnüşini üýtgetmeýär. Aýlanma serişdeleri bolsa, her gezekki önümçilikde doly peýdalanmak bilen özüniň natural görnüşini üýtgedýär we täze önümiň maddy esasyny düzýär (çig mal, material) ýa-da belli bir netije gazanmak üçin peýdalanylýar (ýangyç, elektrik energiýasy we ş.m.).

Ikinjiden, olar özüniň gymmatyny täze önüme geçiriji boýunça tapawutlanýar. Esasy serişdeler özüniň gymmatyny täze önüme bölekleyin könelmeginiň möçberinde geçirýär. Aýlanma serişdeleriň gymmaty bolsa önümçiligiň bir gezeginde täze önüme doly geçýär.

Üçünjiden, olar özleleriniň gymmatynyň aýlanmasyň häsiýeti boýunça tapawutlanýarlar. Esasy serişdeleriň gymmatynyň doly aýlanmasy we özüniň ilkinji pul görnüşine dolanyp gelmegi birnäçe ýylyň dowamynda bolup geçýär. Aýlanma serişdeleriniň gymmaty bolsa, bir gezek aýlanyp çykmanyň dowamynda doly aýlanýar we kärhana pul görnüşinde dolanyp gelýär. Diýmek, esasy serişdeleriň aýlanmasy olaryň birnäçe gezek aýlanyp çykmasyndan durýar, aýlanma serişdeleriň aýlanmasyň wagty bolsa, olaryň bir gezek aýlanyp çykmasynyň dowamyna deň bolýar.

Dördünjiden, olar özleleriniň täzelenmek usuly boýunça tapawutlanýarlar. Esasy serişdeleriň natural görnüşinde doly täzelenmegi birnäçe aýlanyp çykmandan soň, ýagny olar könelip sandan çykandan soň

amala aşyrylýar. Onuň tersine, aýlanma serişdeleriň natural görnüşinde täzelenmesi olaryň her bir aýlanyp çykmasyndan soň bolup geçýär.

Şeýlelik bilen, esasy we aýlanma serişdeleriň belle-nip geçilen aýratynlyklaryny göz önünde tutup, olara şu aşakdaky ýaly kesgitleme berip bolar.

Öndürijilikli serişdeleriň köp wagtyň dowamyn-da peýdalanylýan, özüniň gymmatyny täze önüme ýuwas-ýuwasdan geçirýän we kärhana pul görnüşinde bölekleyin dolanyp gelýän bölegine esasy serişdeler diýilýär. Olara zähmet serişdeleri girýär.

Öndürijilikli serişdeleriň her gezekde doly peýdalanylýan, özüniň gymmatyny täze önüme doly geçirýän we kärhana pul görnüşinde dolanyp gelýän bölegine aýlanma serişdeleri diýilýär. Olaryň hataryna zähmet predmetleri girýär. Şeýle hem aýlanma serişdelerine kärhananyň işçi güýjüni satyn almaga edýän harajatlary hem girýär. Zähmet predmetlerinden tapawutlylykda işçi güýji özüniň gymmatyny öndürilen haryda geçirmän, ony gaýtadan öndürýär. İşçi güýjüniň gymmatynyň aýlanmasy zähmet predmetleriniň gymmatynyň aýlanmasyndan tapawutlanmaýar, ol her bir aýlanmadan soň kärhana doly dolanyp gelýär.

Serişdeleriň esasy we aýlanma böleklere bölünmegi önümçilik harajatlaryny dogry kesgitlemäge we hasaba almaga mümkinçilik beryär. Şeýle hem ol halk hojalygynyň pudaklarynyň aýratynlyklary boýunça önümçilik serişdeleriniň toparlara bölünmegi üçin gerekdir. Kärhananyň önümçilik serişdelerinden başga-da önümçilik däl serişdeleri hem bardyr. Olara kärhana degişli ýasaýys jaýlary, medeni, saglygy goraýys, bedenterbiýe edaralary we olaryň enjamlary girýärler. Önümçilik däl serişdeler önümçilige gös-göni täsir etmeseler hem onuň geçmegi üçin zerurdyr.

4. Esasy serişdeleriň könelmegi

Esasy serişdeleriň aýlanmasynyň dowamynda olaryň üznüksiz öndürilmegi amala aşyrylýar. Esasy serişdeleriň aýlanmasy olaryň könelmeginden we ulanyş tutumlaryndan durýar. Bu ýerde esasy serişdeleriň könelmesi barada gürrüň ediler.

Esasy serişdeleriň könelmeginiň iki görnüşi bar. Olaryň biri fiziki, beýlekisi bolsa moral taýdan könelmekdir.

Fiziki taýdan könelme diýlip, esasy serişdeleriň özleriniň isleg ödeýiş gymmatyny (öndürijilikli häsiýetini) kem-kemden ýitirmegine düşünilýär. Könelmäniň bu görnüşiniň iki tarapyny tapawutlandyrmak bolar. *Birinjisi*, esasy serişdeleriň öndürijilikli ulanylmagynyň netijesinde, *ikinjisi* bolsa, olaryň köp wagtyň dowamynda peýdalanylman, hereketsiz durmagy bilen tebigy ýagdaýlaryň täsiri astynda bolup geçýär. Olaryň önümçilikde ulanylman, hereketsiz durmagy kärhana, bütin halk hojalygyna ykdysady taýdan zyýan ýetirýär.

Zähmet serişdeleri diňe bir fiziki taýdan könelmän, eýsem moral taýdan hem könelýär. Esasy serişdeleriň *moral taýdan könelmesi* diýlip olaryň öndürijilikli häsiýetini ýitirmezligine garamazdan, özüniň gymmatynyň bir bölegini ýitirmegine aýdylýar. Moral taýdan könelmäniň iki görnüşi bar. Onuň *birinjisi*, peýdalanylýan şol bir kysymdaky esasy serişdeleriň öndürilişiniň arzanlamagy (bahasynyň peselmegi) netijesinde bolup geçýär. Ýöne munuň özi şol serişdeleriň gymmatynyň bir böleginiň ýitirilmegine garamazdan, olaryň hökmany suratda täzelenmegini talap etmeýär. Sebäbi olaryň öndürijiligi öňküligine galýar.

Moral taýdan könelmäniň *ikinci* görnüşi öňkölere garanynda, has öndürijilikli we tygşytly zähmet serişdeleriniň ýüze çykmagy bilen baglanyşyklydyr. Bu bolsa entek fiziki taýdan sandan çykmadyk köne tehnikanyň täze, has öndürijilikli görnüşi bilen çalşyrylmagyny talap edýär. Sebäbi könelişen serişdeleriň ulanylmagy zähmet öndürijiliginiň we önümçiligiň netijeliligini bökdeýär.

Esasy serişdeleriň moral taýdan könelmesiniň iki görnüşiniň hem maddy esasy bolup ylmy-tehniki ösüş çykyş edýär. Moral taýdan könelmäniň önümçiligiň netijeliligine oňaýsyz täsirini kärhanany tehniki tarapdan düýpli abadanlaşdyrmagyň üsti bilen ýenilleşdirmek bolar.

Şu ýerde ylmy-tehniki ösüşiň çaltlanýan şertlerinde moral taýdan könelmäniň *ikinci* görnüşiniň agdyklyk edýändigini belläp geçmeli. Şonuň üçin hem masynlaryň, gurallaryň, enjamlaryň we ş.m. wagtly-wagtynda täzelenip durulmagy, olaryň has öndürijilikli görnüşleriniň önümçilige girizilmegi wajyp meseledir.

5. Ulanys tutumlary we olaryň amala aşyrylyşy

Esasy serişdeleriň aýlanmasynyň düzüm bölegi hökmünde olaryň könelmesi barada gürrüň etdik. Indi bolsa ol serişdeleriň aýlanmasynyň beýleki bir düzüm bölegi bolan ulanys tutumlaryň üstünde durup geçeliň.

Esasy serişdeleriň könelmeginiň netijesinde olaryň gymmatynyň ýuwaş-ýuwaşdan täze öndürilen önümlere geçirilmegine *ulanys tutumlary* diýilýär. Bu serişdeleriň peýdalanylýan döwründe her bir kärhana *ulanys*

tutumlaryny edýär. Ol tutumlar esasy serişdeleriň täze önümelere geçirilen gymmatynyň pul bilen aňladylan bölegidir (*2-nji tablisa*).

2-nji tablisa

**Ulanys tutumlaryň amala asyrylysy
(getirilen sanlar şertleýindir)**

Ýyllar	Esasy serişdeleriň gymmaty	Ulanys tutumlary
1.	9000	1000
2.	8000	2000
3.	7000	3000
4.	6000	4000
5.	5000	5000
6.	4000	6000
7.	3000	7000
8.	2000	8000
9.	1000	9000
10.	—	10000

Ulanys tutumlary döwlete degişli däl kärhanalaryň önümleriniň özüne düşýän gymmatyna goşulýar. Döwlet kärhanalarynyň we guramalarynyň esasy serişdelerine hasaplanylýan ulanys tutumlary bolsa olaryň önümleriniň özüne düşýän gymmatynyň düzümine girmeyär.

Ulanys tutumlary belli bir norma esasynda amala asyrylýar. Ulanys tutumlaryň normasy diýlip ulanys tutumlaryň ýyllyk jeminiň esasy serişdeleriň gymmatyna gatnaşygynyň göterim bilen aňladylmagyna aýdylýar. Ony şeýle görnüşde aňlatmak bolar:

$$Ul.t.n.=\frac{Ul.t.}{E.ser.}\times 100.$$

Şu ýerde *Ul.t.n.* – ulanys tutumlaryň normasyny; *Ul.t.* – ulanys tutumlaryň jemini; *E.ser.* – esasy serişdeleriň gymmatyny aňladýar.

Ulanys tutumlaryň normasy esasy serişdeleriň her bir topary we görnüşi üçin aýratynlykda kesgitlenilýär. Ulanys tutumlaryň normasy kesgitlenilende esasy serişdeleriň diňe bir fiziki taýdan könelmegi göz önünde tutulman, eýsem olaryň moral taýdan könelmegi hem nazara alynýar. Şeýle edilmese, kärhana moral taýdan könelen tehnikany çalsyrmakda maliýe taýdan kyncylyk çeker. Bu bolsa tehniki ösüşi bökdeýär.

ÖNÜMÇILIK HARAJATLARY WE PEÝDA NAZARYÝETI

1. Önümçilik harajatlarynyň ykdysady mazmuny. Jemgyýetiň we kärhananyň harajatlary

Her bir kärhana önüm öndürmek üçin önümçilik serişdelerini harçlaýar we işgärleriň zähmetine hak töleýär. Umuman, önüm öndürmek ýa-da hyzmat etmek üçin belli bir derejede harajat çykarylýar. Üznüksiz önümçiligiň içki arabaglanysyklaryny we kanunalaýyklyklaryny has çuňňur we hemme taraplaýyn öwrenmek üçin bize şol harajatlaryň ykdysady mazmunyny, önümiň ähli hereket ediş döwürlerinde eýe bolýan ykdysady görnüşlerini, olaryň arasyndaky özara baglanysyklary kesgitlemek zerurdyr. Jemgyýetiň we kärhananyň harajatlaryny tapawutlandyrmak gerek. Olar biri-birine gabat gelmeýär.

Islendik önümçilik usulynda önümçilik prosesi zähmet çekmegi aňladýar. Önümçilik serişdeleri öňki önümçilik proseslerinde sarp bolan we zat görnüşine

geçen zähmetdir. Diýmek, harajatlaryň ählisiniň esasynda adamyň zähmeti durýar. Zähmet harajatlarynyň hakyky ölçegi hökmünde iş wagty çykyş edýär. Önümi öndürmek üçin sarp edilen jemgyýetçilik zerur iş wagty bilen ölçelýän zähmet harajatlaryna *doly ýa-da hakyky jemgyýetçilik önümçilik harajatlary* diýilýär. Önümçilik harajatlary önümçiligiň ösüşiniň ähli tapgyrlaryna mahsusdyr, zähmet serişdeleriniň netijeliligine we onuň öndürijiligine baglydyr.

Üznüksiz önümçilik mahalynda sarp bolan önümçilik serişdeleriniň öwezi öndürilen önümiň hasabyna doldurylýar. Önümiň belli bir bölegi bolsa, işçi güýjüni dikeltmek üçin harçlanýar.

Haryt önümçiligi mahalynda doly önümçilik harajatlary öndürilen harydyň gymmatyny emele getirýär. Ol harajatlar ýa-da harydyň gymmaty şol harydy öndürmekligiň jemgyýete nämä düşýändigini görkezýär. *Gymmat* – harydy öndürmeklige çykan jemgyýetçilik önümçilik harajatlarydyr.

Öndürijileriň ykdysady taýdan aýrybaşgalasmagy sertlerinde her bir kärhananyň önümçilik serişdeleriniň özbaşdak aýlanyp çykması we aýlanması bolup geçýär. Aýrybaşga kärhananyň çäklerinde ýekebarama üznüksiz önümçilik amala aşyrylýar. Üznüksiz önümçiligiň esasy sertleriniň biri-de önüm öndürmeklige çykan harajatlaryň öwezini şol önümiň hasabyna ýapylmagydyr. Umuman, haýsy-da bolsa bir önümi öndürmek üçin kärhananyň çykaran önümçilik harajatlarynyň aýrybaşgalasmagy bolup geçýär. Jemgyýetçilik önümçilik harajatlarynyň ýa-da harydyň gymmatynyň bir böleginiň kärhananyň harajatlary görnüşinde bölünip aýrylmagy üznüksiz önümçiligiň kanunlary we

maksatlary bilen şertlenendir. Kärhananyň harajatlary önümiň özüne düşýän gymmatyny emele getirýär.

Kärhananyň harajatlary jemgyýetçilik önümçilik harajatlarynyň düzüüm bölegi bolup, ol ondan goşmaça önümiň gymmatynyň ululygyna barabar kemdir. Kärhananyň harajatlaryna sarp bolan geçen zähmet we janly zähmetiň zerur önümi öndürmeklige sarp edilen bölegi degişlidir. Kärhananyň harajatlary önüm öndürmekligiň kärhana nämä düşýändigini görkezýär. Hormatly Prezidentimiz özüniň çykyşlarynda harytlary öndürmek üçin edilýän harajatlaryň öwezini dolmak we peýda almak barada birnäçe gezek nygtap görkezdi.

2. Önümiň özüne düşýän gymmaty we ony peseltmegiň ýollary

Önümi öndürmäge we ýerleşdirmäge kärhananyň çykaran önümçilik harajatlarynyň pul bilen aňladylmagyna *önümiň özüne düşýän gymmaty* diýilýär. Ol önümiň gymmatynyň bir bölegi hökmünde kesgitlenilýär.

Harydyň gymmaty bilen onuň özüne düşýän gymmatynyň arasynda arabaglanysyk bolýar. Sebäbi olaryň ikisiniň hem esasynda harydy öndürmeklige sarp edilen zähmet durýar. Ýöne gymmat bilen özüne düşýän gymmatyň arasyndaky tapawut diňe bir mukdar taýdan bolman, eýsem olar hil taýdan hem tapawutlanýarlar. Ykdysady düşünje hökmünde önümiň özüne düşýän gymmatynyň mazmunyny has aýdyň görkezmek üçin şu aşakdakylary bellemek gerek.

1. Önümiň özüne düşýän gymmaty jemgyýetçilik önümçilik harajatlarynyň ýa-da gymmatyň gös-göni

düzüm bölegi däldir. Ol kärhananyň harajatlarynyň ýa-da harydyň gymmatynyň bir böleginiň pul bilen aňladylmagydyr. Ol gymmatyň şol böleginiň ýüze çykysynyň görnüşidir. Gymmat we özüne düşýän gymmat dürli derejelerdäki düşünjedir. Eger-de gymmat önümçilik düşünjesi bolsa, özüne düşýän gymmat önümçiligiň, paýlanyşyň we alyş-çalsyň netijesidir, ol pul derejesindäki düşünjedir.

Önümiň özüne düşýän gymmaty tejribede kärhananyň sarp eden önümçilik serişdeleriniň we işgärlere zähmet haky görnüşinde tölenen pul serişdeleriniň jemi hökmünde ýüze çykýar. Ol harajatlaryň mukdary serişdeleriň bahalaryna we zähmet hakynyň ululygyna baglydyr.

2. Önümiň özüne düşýän gymmaty gönüden-göni zähmet harajatlaryny aňlatmaýar. Oňa işgärlere tölenen pul harajatlary girýär. Şol sebäpli zähmet harajatlary kemelen wagtynda-da önümiň özüne düşýän gymmaty artyp biler.

3. Önümiň özüne düşýän gymmaty jemgyýetiň däl-de belli bir kärhananyň pul harajatlarydyr.

Giňeldilen üznüksiz önümçiligi alyp barmak üçin kärhana ilki bilen öz harajatlarynyň öwezini dolmaly. Şoňa görä-de önümiň özüne düşýän gymmaty ykdysady mazmuny boýunça ýönekeý üznüksiz önümçiligiň düşünjesidir.

4. Önümiň özüne düşýän gymmaty sap önümiň zerur we goşmaça önümlere bölünmegi bilen bagly däldir. Ol ýönekeý üznüksiz önümçiligi üpjün edýän ähli harajatlary özüne birikdirýär. Önümiň özüne düşýän gymmatynda diňe bir önümi öndürmek we ýerlemek däl-de, eýsem olar bilen bagly bolmadyk başga-da harajatlar hasaba alynýar.

Görşümüz ýaly, önümiň özüne düşýän gymmaty tejribede her bir kärhananyň hojalygy alyp baryş sertlerini görkezýär, gündelik harajatlaryň derejesi we düzümi barada düşünje berýär.

Önümiň özüne düşýän gymmatyny seljermekde onuň düzümini kesgitlemegiň ähmiýeti uludyr. Özüne düşýän gymmatyň düzümi diýip harajatlaryň umumy jeminde olaryň dürli görnüşleriniň gatnasygyna aýdylýar. Onuň düzümi üýtgäp durýar.

Hojalyk tejribesinde emele geliş häsiýeti we jemgyýetçilik ähmiýeti boýunça ýekebara we pudak boýunça önümiň özüne düşýän gymmaty tapawutlandyrylýar. Ýekebara özüne düşýän gymmat bir kärhananyň harajatlary bilen kesgitlenýär we şol kärhananyň önüminiň ýekebara gymmatynyň degişli böleginiň pul görnüşde aňladylmagydyr. Pudakda önümiň özüne düşýän gymmaty ýekebara özüne düşýän gymmata esaslanýar we pudak boýunça ortaça harajatlary aňladýar. Ondan başga-da harajatlaryň ykdysady häsiýeti boýunça önümiň önümçilik we doly özüne düşýän gymmatyny hasaplaýarlar. Olaryň birinjisinde kärhanada önümi öndürmek bilen baglanyşykly harajatlar hasaba alynýar. Doly özüne düşýän gymmaty bolsa, olardan başga-da, önümçilik bilen bagly bolmadyk harajatlary hem öz içine alýar. Olaryň esasy bölegini önümi ýerleşdirmek bilen baglanyşykly harajatlar düzýär.

Önümiň özüne düşýän gymmatyna seljerme bermekde önümçilik harajatlary ykdysady elementler we harajatlaryň düzümi boýunça toparlara bölünýär. Ykdysady elementler boýunça harajatlary aşakdaky toparlara bölüp bolar: maddy harajatlar, iş haky, durmuş hajatlary üçin tutumlar, esasy serişdeleriň amortizasiýasy we beýleki harajatlar. Önüm birliginiň ýa-da

görnüşiniň özüne düşýän gymmatyny kesgitlemeklige *kalkulýasiýa* diýilýär. Kalkulýasiýada harajatlar onuň düzüm bölekleri boýunça hasaba alynýar. Dürli pudaklarda önümiň özüne düşýän gymmatynyň düzümi birmeňzeş däl. Bu tapawut pudaklaryň aýratynlyklaryna baglydyr.

Harydyň bahasy belli bir derejede durnukly bolan wagtynda önüm birligine harajatlaryň kemelmegi peýdanyň möçberiniň artmagyna getirýär. Şoňa görä-de bazar bäsleşigi mahalynda haryt öndürijiler harajatlaryň kemelmegini, önümiň özüne düşýän gymmatynyň peselmegini gazanmaga çalysýarlar. Ol bolsa önüm birligine düşýän zähmetiň tygşytlanmagyny aňladýar. Şondan ugur alyp, önümçilikde harajatlary kemeltmegiň, esasan, iki ugruny bellemek bolar.

1. Janly zähmetiň öndürijiligini artdyrmak. Zähmet öndürijiliginiň artmagy netijesinde önüm birligine sarp edilen janly zähmetiň mukdary kemelýär. Meselem, işçi bir iş gününde, ýagny 7 sagadyň dowamynda 7 sany detal öndürýär diýeliň. Has kämil guralda işläp başlandan soň, onuň zähmet öndürijiligi 2 esse artýar we ol indi bir günde 14 detal ýasaýar. Umumy sarp edilen wagty üýtgemän her bir detala sarp edilen wagty 2 esse kemelýär.

Zähmet öndürijiligi ýokarlananda, işçiniň zähmet hakyny ýokarlandyrmaga şert döreýär. Ýöne işçiniň zähmet hakynyň artysy onuň zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyndan köp bolmaly däl. Diňe şeýle ýagdaýda önüm birligine harçlanan janly zähmete tölenen hak kemelýär.

2. Önümçilik serişdeleriniň harçlanysyny tygşytlamak. Mälim bolsy ýaly, önümçilik serişdeleri esasy we

aýlanma serişdelerinden ybaratdyr. Serişde tygşytlaýan täze tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy netijesinde önüm birligine harçlanýan aýlanma serişdeleriniň kemelmegi önümçiligiň netijeliligini artdyrmagyň esasy çeşmeleriniň biridir. Maddy harajatlary azaltmagyň ýene-de bir çeşmesi – esasy önümçilik serişdeleriniň has netijeli peýdalanmakdyr.

Bulardan başga-da kärhanany dolandyrmagy we önümçiligi guramagy kämilleşdirmek, marketingi has amatly ýola goýmak, önümiň hilini ýokarlandyrmak harajatlaryň ep-esli kemelmegine getirýär.

Önümiň özüne düşýän gymmatyny peseltmek kärhananyň peýdasyny köpeltmegiň esasy çeşmeleriniň biridir.

3. Peýda, onuň paýlanylysy we ulanylysy

Harydyň gymmatynyň bir bölegi önümiň özüne düşýän gymmaty hökmünde çykyş edýär. Onuň beýleki bölegi haryt satylandan soň kärhananyň peýdasy görnüşinde ýüze çykýar. Hojalyk tejribesinde peýda harydy satmakdan düşen puluň jemi bilen onuň özüne düşýän gymmatynyň tapawudyndan durýar. Edil şeýle görnüşde ol kärhananyň buhgalteriýa hasabynda ulanylýar. Ýöne ykdysady nazaryýet peýdanyň ykdysady düşünje hökmünde manysyny, onuň aňladýan ykdysady gatnaşyklaryny açyp görkezmelidir.

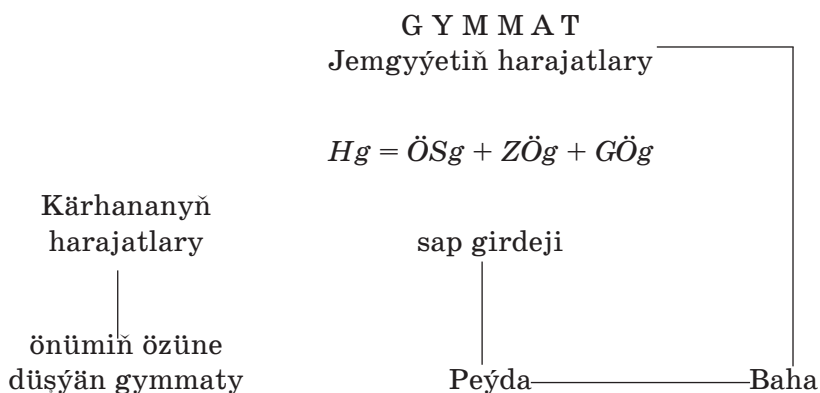
Peýdanyň maddy esasy bolup janly zähmet tarapyndan öndürilen goşmaça önüm we zerur önümiň bir bölegi çykyş edýär. Zerur önüm we goşmaça önüm üznüksiz önümçilikde dürli wezipeleri ýerine ýetirýär. Zerur önümiň esasy wezipesi işçi güýjüniň üznüksiz önümçiligini üpjün etmekden ybaratdyr. Jemgyýetiň

ösen ýagdaýynda işgärleriň islegleriniň belli bir bölegi durmuş sarp ediş gaznalarynyň hasabyna kanagatlan-
dyrylýar. Şoňa görä-de zerur önümiň bir bölegi goşma-
ça önüm bilen bilelikde döwletiň býujetine geçirilýär.

Peýda goşmaça önümiň gymmatynyň ýa-da harydyň gymmatynyň oňa barabar böleginiň pul görnüşinde aňladylmagydyr. Ol harydyň bahasynyň derejesindäki ykdysady düşüňjedir. *Peýda* gymmatyň bir böleginiň ýöne bir görnüşü bolman, eýsem onuň özbaşdak ýüze çykmanydyr. Şoňa görä-de oňa ähli beýleki daşky sertler hem täsir edýärler.

Peýda harydyň öndürilmegi, paýlanmagy we ýer-
lenmegi bilen baglanyşykly önümçilik gatnaşyklarynyň hil taýdan kesgitlenen tarapyny aňladýar. Şeýlelik bilen ol täze mazmuna eýe bolýar. *Peýda* ykdysady düşüňje hökmünde täze gymmatyň öndürilmegi, paýlanmagy we ýerlenmegi bilen baglanyşykly önümçi-
lik gatnaşyklaryny aňladýar.

Önümçilik harajatlarynyň, harydyň gymmatynyň, onuň özüne düşýän gymmatynyň we kärhananyň peýdasynyň özara baglanyşygyny aşakdaky ýaly gör-
kezmek bolar:

Şu ýerde *Hg* – harydyň gymmatyny; *ÖSg* – sarp bolan önümçilik serişdeleriniň gymmatyny; *ZÖg* – zerur önümiň gymmatyny; *GÖg* – goşmaça önümiň gymmatyny aňladýar.

(Gymmatdan baha çenli gönükdirilen çyzyk bahanyň gymmat esasynda emele gelyändigini, bahadan peýda tarap gönükdirilen çyzyk bolsa, peýdanyň we önümiň özüne düşýän gymmatynyň bahanyň derejesindäki düşünjelerdigini aňladýar).

Kärhananyň hojalyk işiniň ahyrky netijesiniň jemleýji görkezijisi onuň alan peýdasdyr. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde peýda almak önümçiligiň maksadydyr. Peýda kärhananyň maliýe resurslaryny döretmekde esasy çeşme bolup çykyş edýär.

Kärhananyň peýdasynyň ululygyna köp şertler täsir edýär. Peýda harydyň bahasy bilen özüne düşýän gymmatynyň tapawudy hökmünde kesgitlenilýändigini sebäpli, olary iki topara ýagny: a) bahanyň üýtgemegine; b) harydyň özüne düşýän gymmatynyň üýtgemegine sebäp bolýan şertlere bölmek bolar. Beýleki şertler deň bolanlygynda harydyň özüne düşýän gymmatynyň peselmegine we bahanyň ýokarlanmagyna sebäp bolýan ähli şertler peýdanyň artmagyna getirýär.

Indi kärhananyň peýdasynyň paýlanyşy barada durup geçeliň.

Bu örän çylşyrymly mesele. Ony dogry çözmek üçin hökman döwletiň we kärhananyň bähbitleri göz önünde tutulmalydyr. Peýda döwlet bilen kärhananyň arasynda paýlanylýar. Peýdany paýlamagyň ýörelgelerini we tertibini döwlet kesgitleýär.

Kärhananyň hojalyk işiniň netijesinde alan peýdasyna *jemi peýda* ýa-da *balans peýda* diýilýär. Balans peýdanyň hemmesini hojalygyň özi ulanmaýar. Jem-

gyýeti dolandyrmak, ýurdy goramak, işe ýarawsyz adamlary eklemek, ilaty durmuş taýdan goramak, bilim, saglygy goramak, rezerwleri döretmek we beýlekiler üçin serişdeleriň merkezleşdirilen ýagdaýynda döwletiň elinde toplanmagy zerurdyr. Şoňa görä-de kärhanalaryň, firmalaryň, telekeçileriň alan peýdasynyň bir bölegi döwletiň garamagyna geçirilýär. Ony geçirmekligiň anyk usullary we möçberi kanun esasynda kesgitlenilýär. Häzirki döwürde kärhananyň peýdasyny paýlamagyň salgyt salmak ulgamy hereket edýär.

2004-nji ýylyň 23-nji oktýabrynda Türkmenistanyň XV Halk Maslahatynda "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň Bitewi kanuny kabul edildi. Şu kanun ýurdumyzda salgyt gatnaşyklaryny kämilleşdirmäge, olary üýtgedip gurmaga gönükdirilendir. Olar döwrüň talabyna laýyk getirildi, sany azaldyldy.

"Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň Bitewi kanuny boýunça salgytlaryň aşakdaky görnüşleri hereket edýär:

1. Goşulan baha üçin salgyt;
2. Goşmaça töleg;
3. Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt;
4. Emläk üçin salgyt;
5. Edara görnüşli taraplaryň peýdasyndan, girdejisinden alynýan salgyt;
6. Şahsy adamlardan alynýan salgyt;
7. Ýerli salgytlar.

Biziň ýurdumyzda girdejileriň merkezleşdirilýän bölegi ýokarda ady tutulan salgytlaryň üsti bilen jemlenýär. Kärhana öz balans peýdasyndan kanun boýunça onuň belli bir bölegini döwletiň ygtyýaryna geçirýär.

Kärhananyň balans peýdasynyň döwlet býujetiniň öňündäki tölegleri tölenenden soň galan bölegine sap (hasaplaşyk) peýda diýilýär. Sap peýda kärhananyň öz garamagy boýunça onuň ykdysady bähbitlerine laýyklykda paýlanylýar we ulanylýar. Ol ýekebara giňeldilen üznüksiz önümçiligi alyp barmaklygyny esasy çeşmesidir. Sap peýdanyň bir bölegi ykdysady ösüşiň talaplaryna laýyklykda kärhananyň önümçiligi ösdürmek gaznasyna geçirilýär. Bu gaznanyň serişdeleri önümçiligi giňeltmäge, enjamlaşdyrmaga, ylmyň we tehnikanynyň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmaga we beýlekilere harclanylýar. Şeýle-de, sap peýdanyň hasabyna kärhanalar öz işgärlerini maddy taýdan höweslendirmek we durmuş taýdan gowulandyrmak gaznalaryny döredip bilerler. Ol gaznalaryň hasabyna işiň netijeleri boýunça işgärleri sylaglamak, olaryň saglygyny goramak we dynç alsy üpjün etmek, okuw jaýlaryny saklamak we beýleki durmuş-medeni çäreleri geçirilýär.

Kärhananyň girdejileriniň paýlanmagy we döwletiň merkezleşdirilen girdejisiniň emele gelmegi bilen baglanyşykly bir meseläni bellemek gerek. Ýurdumyzda girdejileri paýlamagyň häzirki dowam edýän ulgamynda "sap girdeji" diýen düşünje ýüze çykýar. Sap girdeji kärhananyň jemi peýdasyny we döwlet býujetine gös-göni geçirilýän girdejileri öz içine alýar. Ol girdejiler artdyrylan gymmata salynýan salgyt, käbir harytlardan (spirtli içgiler we ş.m.) alynýan aksizler, birnäçe harytlar üçin (tebigy gaz we baýlyklar) bellenen kesgitli renta tölegleridir. Bular gös-göni döwletiň ygtyýaryna geçirilýär. Sap girdeji özbaşdak ykdysady görnüşinde aýrybaşgalanmaýar, üznüksiz önümçiligiň kanunlary bilen şertlendirilmeýär.

4. Düşewüntlilik, ony kesgitlemegiň usullary

Peýda kärhananyň kommersiýa ýa-da hojalyk hasaplaşygynyň düşünjesidir. Kärhananyň hojalyk işini kommersiýa ýa-da hojalyk hasaplaşygynda alyp bar-maklygynyň esasy maksady peýda almakdyr. Şoňa görä-de, jemi peýda kärhananyň hojalyk işiniň jemleýji görkezijisi hökmünde çykyş edýär.

Ýöne peýdanyň umumy möçberi hojalygynyň işine doly baha bermek üçin gutarnykly esas bolup bilmeýär. Şoňa görä-de hojalyk işiniň netijeliligini kesgitlemek üçin peýdany ulanylan we harçlanan serişdeler bilen de-ňeşdirilýär. Peýdanyň nähili harajatlaryň kömegi bilen alnandygyny bilmek gerek. Şeýle bolanda hojalygynyň düşewüntliligini hasaplamaly bolýarys. Hojalyk tejri-besinde düşewüntligiň normasyny iki usulda hasap-laýarlar: birinjisi, kärhananyň jemi peýdasynyň önü-miň özüne düşýän gymmatyna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär. Ol şeýle görnüşde aňladylýar:

$$D^1 = \frac{P}{\ddot{O}Dg} \times 100.$$

Şu ýerde D^1 – düşewüntligi; P – peýdanyň möçbe-rini; $\ddot{O}Dg$ – önümiň özüne düşýän gymmatyny aňlad-ýar.

Düşewüntligiň bu normasy harç edilen serişde-leriň netijeliligini aňladýar we hojalykda sarp edilen her bir manadyň näçe girdeji getirýändigini görkezýär. Meselem, düşewüntligiň normasy 25 göterim bolan-da, harçlanan her 1 manat 25 teňňe girdeji getirýän ekeni.

Hojalykda ulanylýan we sarp edilýän resurslaryň deň gelmeýändigini sebäpli, önümi öndürmeklige we ýer-

lemeklige gatnaşýan ähli serişdeleriň netijeliligini kesgitlemek gerek bolýar. Ol aşakdaky ýaly hasaplanýar we köplenç peýdanyň normasy diýlip atlandyrylýar.

$$D^1 = \frac{\text{Jemi peýda}}{\text{Esasy we aýlanma serişdeleri}} \times 100.$$

Peýdanyň normasy hojalykda ulanylýan serişdeleriň bir manady näçe peýda getirýändigini görkezýär.

Görşümüz ýaly, peýda, düşewüntlilik we onuň normasy üznüksiz önümçilik prosesinde önümçiligiň ähli şertleriniň, hojalyk işiniň hemme taraplaryny özünde jemleýän, şol sebäpli-de kärhananyň işiniň netijesiniň ölçegi hökmünde çykyş edýän, onuň maksadyny aňladýan ykdysady adalgalarydyr.

İŞ HAKY NAZARYÝETI

1. İş haky, onuň mazmuny we görnüşleri.

Türkmenistan döwletiniň iş haky baradaky syýasaty

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde ýasaýyş serişdeleriniň esasy bölegi zähmete hak tölemegiň üsti bilen paýlanýar. Paýlamagyň we sarp etmegiň ölçegi bolup zähmet çykyş edýär.

Işgärleriň zähmeti we onuň netijesi bilen olaryň alýan hakynyň arasynda obýektiw özara baglanysyk bar. Bu baglanysyk bolsa zähmete görä paýlamak ykdysady kanunynyň mazmunyny emele getirýär. Şu kanunyň talaplarynyň berjaý edilmegi durmuş adalatlylygy üpjün etmekde aýgytly rol oýnaýar. Eger-de olar berjaý edilmese, paýlamak gatnaşyklary bozulýar, işgärleriň öz zähmetiniň netijesine bolan höwesini gaçýar.

Paýlamagyň şeýle ýörelgesi hojalygy alyp barmagyň hemme görnüşlerinde hereket edýär.

Zähmete görä paýlamagyň anyk görnüşi bolup iş haky çykyş edýär. İş haky çekilen zähmetiň netijesine, ýerine ýetirilen iş üçin tölenýän hakdyr.

Zähmet haryt däldir we soňa görä-de onuň gymmaty ýokdur. Öz gymmaty bolmasa-da, zähmet gymmaty döredýär. Hakykatdan-da, zähmetiň satylp bilinmegi üçin onuň satuwdan öň bar bolmagy gerek. Ýok zady satyp bolmaz. Meselem, telewizor bazara çykarylanda, sol telewizor hakyky bar we satylp bilinjek zatdyr. Işçiniň telekeçä hakyna duran wagtynda bolsa, entäk hiç hili zähmet ýok. Diňe zähmete ukyplylyk, işçi güýji bar. Işçiniň telekeçä satýan zady-da hut sol güýçdür. Işçi güýjüniň sarp edilmegine *zähmet* diýilýär.

Şeýlelik bilen, iş haky işçi güýji harydynyň gymmatynyň pul bilen aňladylan görnüşidir. Ol işçi güýji harydynyň gymmatynyň ekwiwalenti hökmünde çykyş edýär. İş haky önümçiligiň şertleriniň eýeleriniň, ýagny iş beriji bilen işçiniň arasyndaky ykdysady gatnaşyklary aňladýar.

İş hakynyň iki sany esasy görnüşi: wagt hasaby bilen tölemek we potratçylyk görnüşleri bar.

Wagt hasaby bilen tölenýän iş haky işlenen wagtyň möçberine we işgäriň hünärine baglylykda kesgitlenilýär. Potratçylyk bilen hak tölenen mahalynda bolsa, işgäriň gazanjy öndürilen önümiň mukdary bilen kesgitlenýär.

İş hakynyň bu iki görnüşiniň dürli ulgamlary bardyr. Wagt hasaby bilen iş haky tölemek ýönekeý wagt hasaby bilen we baýrak bermek ulgamlary görnüşinde ulanylýar. İş hakyny wagt hasaby bilen tölemegiň baýrak bermek ulgamynda işgärleriň gazanjynyň möçberi

diňe bir işlenen wagtyň mukdaryna we işgäriň hünäri-ne bagly bolman, zähmetiň hil netijelerine hem bagly-dyr.

Potratçylyk iş haky tölemek ýönekeý potratçylyk, potratçylyk-progressiw, potratçylyk-baýrak bermek ulgamlary we başga şular ýalylar görnüşinde çykys edýär.

Ýönekeý potratçylyk bilen hak tölenende, işlenip çykarylan önümiň hemmesine birmeňzeş potratçylykly nyrh bilen hak tölenýär. Potratçylyk-progressiw hak tölemek ulgamynda bolsa, normadan daşary işlenip çykarylan önüm üçin ýokarlandyrylan nyrh bilen hak tölenýär, onsoňam nyrhlar progressiw ösdürilýär. Potratçylyk-baýrak bermek ulgamy boýunça hak tölenende, işlenip çykarylan önümleriň ähli mukdary üçin hak tölemeklik adatdaky potratçylykly nyrhlar boýunça geçirilýär, hil görkezijileriniň gowulandyrylandygy (çig malyň, ýangyjyň tygсыtlanandygy, önümleriň hiliniň gowulandyrylandygy we şulara meňzeşler) üçin bolsa baýrak tölenýär.

Potratçylyk iş haky tölemek ýekebara we toparlaýyn bolýar. Ýekebara potrat gazanjyň möçberi aýry-aýry işgäriň işläp çykaryşyna gös-göni baglydyr. Her bir işgäriň bitiren işini hasaba almak mümkin bolmadyk ýagdaýynda toparlaýyn potratçylyk ulanylýar. Şonda işçiniň gazanjy diňe bir onuň ýekebara işiniň netijelerine bagly bolman, tutuş brigadanyň-da işiniň netijelerine bagly bolýar. Zähmetiň netijelerine işgärleriň maddy taýdan gyzyklanmagyny üpjün etmek üçin brigadalaýyn potratçylyk, ýekebara potrat hak tölemek bilen utgaşdyrylýar. Meselem, brigada (topara) her bir gatnaşyjynyň gazanjynyň möçberi hasaplanan wagtyn-

da diñe bir işlenen wagt däl, eýsem onuň hünär derejesi (tarif razrýady) hem nazara alynýar.

Zähmete hak tölemek üçin iş hakynyň haýsy görnüşini peýdalanmagyň maksada laýykdygy önümçiligiň guramaçylyk-tehniki şertlerine, onuň aýratynlygyna we häsiýetine baglydyr.

Wagt hasaby bilen hak tölemeklik berk kesgitlenen tilsimatly tertipde işleýän kärhanalarda agdyklyk edýär. Köpçülikleýin üznüksiz akym önümçiliginiň şertlerinde işgärleriň ýerine ýetirýän işi konweýeriň hereketiniň tizligi bilen kesgitlenýär. Bu şertlerde potratçylyk iş haky ykdysady taýdan maksada laýyk bolmaýar. Munuň özi awtomatlaşdyrylan önümçiligiň şertlerini hem-de enjamlaryň işleýşi bilen baglanyşykly önümçiligiň görnüşlerine degişlidir. Bu ýerde wagta görä hak tölemegiň işgärlere hak tölenişiniň esasy görnüşine öwrülýändigini tebigydyr. Soňky onýyllyklarda köp ýurtlarda wagt hasaby bilen iş haky tölemeklik iş hakynyň esasy görnüşine öwrüldi. ABS-da we Fransiýada senagatda işleýän işçileriniň 70 göterimine, Beýik Britaniýada we Germaniýada senagatda işleýän işçileriniň bolsa 60 göterimine wagt hasaby bilen iş haky tölenýär.

Potratçylyk bilen hak tölemeklik el zähmetiniň agdyklyk edýän kärhanalarynda, şeýle hem çykarylýan önümiň mukdaryny köpeltmegi höweslendirmek zerur bolanda ulanylýar. Häzirki zaman şertlerinde potratçylyk iş haky tölenende, önümiň hili, enjamlaryň ulanylyşy, çig malyň we materiallaryň tygşytlanyşy hem hasaba alynmalydyr.

Iş hakyny dogry guramakda tarif ulgamynyň we zähmeti normalaşdyrmagyň uly ähmiýeti bardyr.

Tarif ulgamynyň kömegi bilen iş hakynyň möçberi kesgitlenýär, işiň häsiýetine, hiline we şertlerine, önümçilik pudaklaryna we şulara meňzeşlere baglylykda zähmete hak tölemeklik kesgitlenýär.

Tarif ulgamy tarif-hünär anyklamadan, tarif torundan we birinji razrýadyň tarif stawkasyndan ybaratdyr.

Tarif-hünär anyklamada pudakda ýerine ýetirilýän işleriň anyk görnüşleriniň häsiýetnamasy bardyr, ol bu işleriň çylsyrmylyk derejesini (razrýadyny) kesgitleýär. Şeýle hem onda her bir razrýatdan bolan işgäriň nämäni we nämeleri edip bilmelidigi görkezilýär. Bu bolsa işgäriň hünäriniň razrýadyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Tarif tory zähmetiň çylsyrmylylygyna hem-de işgärleriň hünärine baglylykda zähmete hak tölemekdäki mynasybeti kesgitleýär. Ol tarif razrýadlaryndan we olaryň tarif koeffisiýentlerinden ybaratdyr. Birinji razrýadyň koeffisiýenti 1-e deňdir. Eger-de birinji razrýadyň tarif stawkasy we tarif koeffisiýentleri belli bolsa, islendik razrýadyň stawkasyny kesgitläp bolýar.

Tarif ulgamyň üçünji bir elementi birinji razrýadly işe hak tölemegiň möçberini kesgitleýän tarif stawkasyndan ybaratdyr. Birinji razrýadyň tarif stawkasy pudagyň zähmet şertlerine (adaty, agyr, zyýanly işler), iş hakynyň görnüşlerine baglylykda kesgitlenýär.

Iş hakyny netijeli guramagyň zerur şertleriniň ýene-de biri zähmetiň dogry normalaşdyrylmagydyr. Zähmetiň normalaryna – wagt normasy, iş normasy, hyzmat ediş normasy, işgärleriň sanynyň normatiwi we şoňa meňzeşler girýär. Zähmet normalary her bir işgäriň zähmetiniň, onuň öndürijiliginiň ölçegi bolup hyzmat

edýär. Olar her bir işgäriň wagt birliginde ýerine ýetirmeli işleriniň möçberini kesgitleýär. Zähmet normalary ylmy taýdan esaslandyrylan bolmalydyr. Täze tehnika, öndebaryjy tilsimat ornaşdyryldygyça, zähmetiň guralysy we işiň beýleki guramacylyk-tehniki şertleri gowulandygyça, zähmet normalary täzeden gözden geçirilmelidir.

Hormatly Prezidentimiziň iş haky baradaky syýasaty döwletiň hakyky mümkinçiligine, jemgyýetiň dürli gatlaklarynyň bähbitleriniň deňeçerligini üpjün etmäge, zähmete hak tölemegiň derejesini ýokarlandyrmaga, zähmet hakynyň kepillendiriş mümkinçiliklerini güýçlendirmäge, hünärli we hünärsiz zähmete hak tölemekde "gyradenligi" ýeňip geçmäge we şuna meňzeş çäreleri geçirmäge gönükdirilendir. Muňa Hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň 1-nji sentýabryndan mugallymlaryň iş haklaryny we talyp haklaryny ýokarlandyrandygy mysal bolup biler.

Ilaty iş bilen üpjün etmek syýasatynyň durmuşa geçirilmegi ykdysady taýdan ilatyň iş bilen üpjünçiliginiň artmagyna we zähmet bazarynda iş bilen meşgullanmaýan ilatyň tutýan ornunyň azalmagyna getirer. 2010-njy ýylda iş bilen meşgullanmaýan ilatyň tutýan paýy zähmet resurslarynyň 2 göteriminden geçmez.

2. Nominal we hakyky iş haky. Türkmenistanyň ilatyny durmuş taýdan goramagyň meseleleri

Iş hakynyň derejesi iki hili aňladylýar. Onuň *birinjisi*, nominal iş haky, *ikinjisi* bolsa, hakyky iş hakydyr.

Pul bilen tölenýän iş hakyna *nominal iş haky* diýilýär. İşgäriň iş haky diýip alýan puluna satyn alyp biljek harytlarynyň we hyzmatlarynyň mukdaryna bolsa

hakyky iş haky diýilýär. Hakyky iş hakynyň derejesi pul bilen tölenýän iş hakynyň möçberine, ondan tutulýan tutumlaryň, salgytlaryň möçberine, halkyň sarp edýän harytlarynyň we peýdalanýan hyzmatlarynyň bahasynyň derejesine baglydyr. Şol bir deň şertlerde hakyky iş haky nominal iş hakynyň ululygyna göni proporsionaldyr hem-de sarp ediş zatlarynyň we hyzmatlarynyň bahalarynyň derejesine ters proporsionaldyr. Hakyky iş hakyny kesgitlemek üçin nominal iş hakynyň indeksi bilen bahalaryň indeksini deňeşdirmeli.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde hakyky iş hakynyň ululygyna bahalaryň üýtgemegi uly täsir edýär. Nominal iş haky bilen deňeşdireniňde bahalaryň çalt ösmegi mümkin. Bu bolsa ilatyň ýaşayş derejesiniň peselmegine getirip biler.

Türkmenistanyň raýatlaryny durmuş taýdan goramak maksady bilen birnäçe çäreler durmuşa geçirilýär.

Türkmenistanyň bazar gatnasyklaryna geçmeginiň Türkmen nusgasynyň esasy aýratynlyklarynyň biri-de onuň durmuş meselelerini çözmäge gönükdirilendigidir. Döwletimiz öz raýatlaryny berk durmuş kepillendirmeleri bilen üpjün edýär. Bazar şertlerinde halkymyzyň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmak, ony durmuş taýdan goramak, iş bilen üpjün etmek ýaly meseleler ilkinji hatara çykarylady.

Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe ilaty durmuş taýdan goramagyň ulgamyny häsiýetlendirýän ugurlar şulardyr:

1. Ilatyň girdejileri baradaky syýasatyň umumy meseleleri;

2. Zähmet gatnasyklary baradaky syýasat:

- zähmete hak tölemek syýasaty;

- zähmeti goramak we durmuş ätiýaçlandyrmalary;
- raýatlaryň zähmete bolan hukugynyň goralmany;

- ykdysadyýeti düzüm taýdan özgertmegiň esasynda iş bilen üpjün etmek syýasaty.

3. Işe ukypsyz ilatyň durmuş goraglylygy we goldawy:

- pensiýa üpjünçiligi;
- durmuş-pul kömekleri;
- ilata durmuş hyzmatlary.

4. Durmuş taýdan hyzmat ediş pudaklarynyň ösmeginiň esasy ugurlary:

- ilatyň saglygyny goramak;
- sport we bedenterbiýe;
- bilim;
- ylym;
- medeniýet;
- ýasaýys-jaý pudagy.

5. Ilatyň aýry-aýry toparlarynyň durmuş goraglylygy (mysal üçin, ekologik taýdan howply ýerlerde ýaşayan ilatyň goraglylygy we ş.m.).

6. Migrasiýa syýasaty.

Ilaty durmuş taýdan goramagyň ulgamynda geçirilýän özgertmeler, esasan, iki maksady göz önünde tutýar:

- ýasaýsýň derejesini, esasan hem, bazar ykdysadyýetine tarap gitmek arkaly ýokarlandyrmak maksadyny;

- adam hukuklarynyň goralmagyny üpjün etmek maksadyny.

Munuň üçin şu aşakdakylar zerurdyr:

- zähmet bazaryny ösdürmek arkaly, ilatyň ösüş ýagdaýyny göz önünde tutup, olary iş bilen üpjün etmek üçin täze iş orunlarynyň döredilmegi;

– ilatyň aň-düşünjesini we ylmy mümkinçiligini (bilim, ylym, medeniýet, saglygy goraýys we ş.m.) ýokarlandyryň ugurlaryň döwlet tarapyndan gollanylmagy;

– kanunçylyk we kadalaşdyryjy binýadyň döredilmegi we onuň üýtgeýän şertlere laýyklykda kämilleşdirilmegi.

Ilaty durmuş taýdan goramak boýunça ýurdumyzda ýöredilýän syýasat bir tarapdan, Türkmenistanyň işe ukyply her bir raýaty üçin oňa öz zähmeti hem-de işewürligi bilen özüniň abadançylygyny (zähmet girdejilerini) üpjün etmäge mümkinçilik berýän şertleri döretmäge gönükdirilendir. Beýleki bir tarapdan, bolsa, ilatyň gurby pes gatlaklarynyň döwlet tarapyndan durmuş babatda gollanylmagyny üpjün etmäge gönükdirilendir.

Bu işiň aýratynlygy jemgyýetiň aýry-áýry gatlaklaryny ýa-da gerek bolsa tutuş ilaty goramak üçin, esasan, bazar gatnaşyklary hereket etmeýän ýa-da gowsak hereket edýän geçiş döwri üçin käbir durmuş pudaklaryny býujetiň hasabyna maliýeleşdirmekden ybaratdyr.

Türkmenistanda 2007-nji ýylyň ýanwaryndaky maglumatlara görä 5,4 milliondan gowrak adam ýaşaýar. Onuň esasy bölegi ýaşlardyr. Ilatyň ýaş boýunça düzüminde zähmete ukyply ýaşdan hem ýaş bolanlar 35,6 göterimi, zähmete ukyply ýaşdakylar 58,7 göterimi, zähmete ukyply ýaşdan uly bolanlar bolsa 5,7 göterimi tutýar.

Türkmenistanyň ilatynyň umumy bilim we hünär derejesi ýokary bolmagynda galýar. Bu bolsa hünärli işgärleri dürli pudaklarda ulanmaga mümkinçilik berýär. 1997-nji ýylda Türkmenistanda hojalyk

hasaplaşygyndaky zähmet biržalary döredildi. Boş iş orunlarynyň barlygy baradaky maglumatlary ýöretmek, işe ýerleşmäge mätäçlik çekýän ilaty bellige almak we olary işe ýerleşdirmek, raýatlary hünär babatda kämillesdirmäge hem-de gaýtadan taýýarlamaga ibermek zähmet biržalarynyň paýyna düşýär.

İş bilen meşgullanmagyň döwlet syýasatyny amala aşyrmak – bazar infrastrukturasyňy emele getirmek, oba hojalygynda özgertmeleri, maliýe we ykdysady işjenligi güýçlendirmek boýunça görülen çäreler işiň dürli ugurlarynda iş orunlarynyň döredilmegini hem-de ilatyň iş bilen üpjünçiligini ýola goýdy.

Häzirki wagtda ýurdumyzda 638 sany bilelikdäki daşary ýurt kärhanalary, 11177 sany hususy kärhanalar, 800-den gowrak hyzmatdaşlyk birleşikleri we 725 sany gatysyk eýeçilikdäki kärhanalar bar.

Garassyzlyk ýyllary içinde ykdysadyýetde iş bilen meşgullanýanlaryň sany 1,2 esse artdy. Ilatyň köp bölegi hojalygy ýöretmegiň bazar görnüşleriniň ösdürilmeginiň hasabyna iş orunlaryny tapdylar. Döwlet kärhanalaryndaky işleýänleriň sany azalýar, döwlete dahylsyz kärhanalarda bolsa işleýänleriň sany köpeliýär.

Türkmenistanyň ilatyny durmuş taýdan üpjün etmek maksady bilen geçirilýän çäreleriň biri-de – bahalaryň ösüşi göz önünde tutulyp, işgärleriň iş hakynyň, talyplaryň talyp hakynyň, pensiýalaryň, pul kömekleriniň we şuna meňzeşleriň köpeldilmegidir. 2007-nji ýylyň 1-nji ýanwaryna işleýänleriň ortaça aýlyk zähmet haky 501 denomirlenen manada deň boldy.

Şeýle hem halkyň sarp etmegi üçin ilkinji gerek bolan harytlaryň bahasyny döwletiň özi belleýär. Ol

bahalaryň durnuklylygyny üpjün etmek üçin döwlet býujetden degişli serişdeleri goýberýär.

Garassyzlygymyzy alanymyzdan soň tebigy gaz, elektrik togy, benzin, suw we duz ilata mugtyna berilýär, bu bolsa ilat üçin uly goldawdyr. Ondan başga-da ýurdumyzda kommunal hyzmatlary üçin, döwletiň ýaşaýys jaýlary üçin, ulag we aragatnasyk hyzmatlary üçin töleg örän ujypsyz bolmagynda galýar.

2007-nji ýylyň döwlet býujetiniň umumy çykdajylaryndan ilaty gaz, suw, elektrik energiýasy we duz bilen mugt üpjün etmek üçin berilýän döwlet serişdeleriniň möçberi 1 673 270 müň manada deň boldy. Durmuş we jemgyýetçilik hyzmatlary üçin gönükdirilen serişdeler bolsa 11 674 347 müň manada deň boldy.

Iş haky, talyp haklary, pensiýalar we kömek pullary Türkmenistanyň döwlet býujetiniň çykdajylarynyň goralýan maddalarydyr.

Ilatyň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmagyň ugurlarynyň ýene-de biri ilatyň ýaşaýys jaý bilen üpjünçiligini ýokarlandyrmak we onuň şertlerini gowulandyrmak bolup durýar. Şäherlerde umumy ýaşaýys jaý meýdanynyň 36 göterimi, oba ýerlerinde 95 göterimi raýatlaryň hususy eýeçiligindedir. Geljekde hususy ýaşaýys jaý gurluşygyny ösdürmek we onuň hilini ýokarlandyrmak wajyp mesele bolmagynda galýar.

Garassyzlygyň ilkinji günlerinden başlap ykdysady ösüşiň durmuş maksatlylygyny artdyrmak üçin, geçiş döwründe ilaty durmuş taýdan goramaklyga hem goldamaklyga niýetlenen kanunçylyk we kadalaşdyryjy esaslara döredildi. Muňa Hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň 17-nji martynda gol çeken we 2007-nji ýylyň 1-nji iýulyndan başlap güýje giren "Durmuş üpjünçiligi hakynda" Türkmenistanyň Bitewi kanuny mysal bolup biler.

3. Maşgalanyň girdejileri

Ýaşayyş serişdeleriniň paýlanmagy netijesinde jemgyýetiň agzalarynyň maşgala girdejileri emele gelýär.

Ykdysady manysy boýunça **maşgala** diýip garyndaşlyk gatnaşyklary bilen baglanyşykly bolan we maşgalada sarp etmek üçin bilelikde hojalyk alyp barýan adamlaryň toparyna aýdylýar. Ýöne maşgala bir adamdan hem ybarat bolup biler. Maddy nygmatlaryň we hyzmatlaryň sarp edilmesi hökmünde maşgala ýada öý hojalygy üznüksiz önümçiligiň jemleýji, soňky döwri emele getirýär.

Maşgalanyň girdejileriniň emele gelmegi, olaryň peýdalanylmagy, girdejileriň we çykadjylaryň sazlaşdyrylmagy maşgalanyň býujetini düzýär.

Bu býujetiň girdejiler bölegini emele getirýän çeşmeler örän köp dürlüdür. Ol çeşmeleriň esasylyry şu aşakdakylardyr: 1) işgärleriň zähmet girdejileri (iş haky, sylaglar, ýekebara zähmet işleri we ş.m.); 2) telekeçilikden alynýan girdejiler (peýda); 3) durmuş taýdan goramak üçin geçirilýän çärelerden gelýän serişdeler; 4) eýeçilikden alynýan girdejiler (goýumlardan gelýän göterimler, renta we ş.m.).

Maşgalanyň girdejileri onuň isleglerini kanagatlандырмаk üçin peýdalanylýar. Maşgalanyň islegleri hemişe artýar, üýtgäp durýar. Islegleriň ösmegi ykdysady kanundyr. Olaryň üýtgemegine bahalaryň derejesi, bazarda satylýan harytlaryň möçberi we ş.m. täsir edýär. Maşgalanyň öz girdejisini isleglerini kanagatlандыryp biler ýaly peýdalanmagy üçin bazarda harytlaryň ýeterlik bolmagy gerekdir. Olaryň bahalary bolsa aşa ýokary bolmaly däldir.

Eger-de bazarda harytlar ýeterlik bolmasa, gyt bolsa, olaryň bahalary aşa ýokary bolsa, paýlamak gatnaşyklary bozulýar, isgärleriň maddy taýdan höweslenmesi peselýär. Şeýle ýagdaýda maşgalanyň islegleriniň ep-esli bölegi kanagatlandyrylmaýar.

Bazar ykdysadyýetine geçildigiçe, bu kynçylyklar ýuwas-ýuwasdan ýeňilip geçilýär. Maşgala öz girdejilerini köpeltmäge mümkinçilik alýar. Ykdysady erkinlik üpjün edilýär, her kim öz işini gurap bilýär we her kimiň öz edýän işiniň ahyrky netijesine gyzyklanma zerurlygy döreýär.

Türkmenistanda ýasaýan raýatlaryň ählisine zähmet çekmek, girdeji almak üçin deň şertler döredilendir. Hemme adam üçin deň şertler üpjün edilenden soňra her kim öz ukybyna görä, arassa, halal zähmeti bilen ýaşamalydyr. Ine, şu taýda adamlar bir-birlerinden tapawutlanyp başlaýarlar. Şu taýda adamlaryň maddy üpjünçiliginde deňsizligiň emele geljekdigi gümrüklik däldir. Munuň özi kanunalaýyk zatdyr. Sebäbi iş başaryanlar, zehinlililer aýratyn saýlanýarlar, olaryň maddy üpjünçiligi gowulanýar.

Täze Galkynyşlar we özgertmeler zamanasynda ilatyň pul girdejilerinde zähmet girdejileriniň orny güýçlendirilýär, ilatyň girdejilerini mundan beýläk-de ýokarlandyrmak, durmuş kömek ulgamyny kämilleşdirmek boýunça çäreler geçirilýär.

Maşgalanyň girdejilerine täsir edýän gapma-garşylykly iki meýil bar. Bir tarapdan, onuň köpelmegine täsir edýän şertler, beýleki tarapdan, maşgala girdejileriniň azalmagyna täsir edýän şertler bar.

Maşgala girdejileriniň köpelmegine:

– isgärleriň islegleriniň artmagy;

– işgäriň hünäriniň ýokarlanmagy, şonuň esasynda zähmet hakynyň ösmegi;

– makroykdysadyýetiň derejesiniň amatly ýagdaýy we başgalar.

Maşgala girdejileriniň azalmagyna täsir edýän sertler:

– işsizleriň barlygy we olaryň sany;
– işçi güýjüne hyrydarlygyň peselmegi;
– harytlaryň we hyzmatlaryň nyrhalarynyň ýokarlanmagy;

– puluň hümmetsizlenmegi;
– salgytlaryň we ýygymlaryň möçberi we ş.m.

Iş hakynyň görnüşleri:

– wagt hasaby bilen tölemek;
– potratçylyk usulynda tölemek.

Iş hakynyň ulgamy:

– ýönekeý wagt hasaby bilen tölemek;
– wagt hasabynda baýrak bermek usulynda tölemek;

– ýönekeý potratçylyk usulynda tölemek;
– potratçylyk – baýrak bermek usulynda tölemek;
– potratçylyk – progresiw usulynda tölemek.

Iş hakynyň derejesi:

– nominal iş haky;
– hakyky iş haky.

Maşgalanyň girdejileriniň çeşmeleri:

1) işgärleriň zähmet girdejileri (iş haky, sylaglar, ýekebara zähmet işleri we ş.m.);

2) telekeçilikden alynýan girdejiler (peýda);

3) durmuş taýdan goramak üçin geçirilýän çärelerden gelýän girdejiler;

4) eýeçilikden alynýan girdejiler (goýumlardan gelýän göterimler, renta we ş.m.).

III BÖLÜM JEMGYÛETÇILIK ÜZNÜKSIZ ÖNÜMÇILIK NAZARYÛETI

JEMI ÖNÜM NAZARYÛETI

1. JemgyÛetçilik Ûznüksiz önümçilik, onuñ mazmuny we görnüşleri

JemgyÛetiñ ýaşamagynyñ we ösmeginiñ esasy bolup maddy nygmatlary öndürmek çykyş edýär. Maddy nygmatlary öndürmek bolsa elmydama täzelenip, gaýtalanyp durmaly. Önümçiligiñ dyngysyz gaýtalanmagyna *Ûznüksiz önümçilik* diýilýär. Ol maddy we maddy däl gymmatlyklaryñ, ykdysady gatnaşyklaryñ we işçi güýjüniñ Ûznüksiz öndürilmegini aňladýar.

Önümçiligiñ Ûznüksizligini üpjün etmek üçin onuñ ähli şertleriniñ bolmagy, olaryñ Ûznüksiz öndürilmegi gerekdir. Ilki bilen işçi güýji we önümçilik serişdeleri Ûznüksiz öndürilmelidir. İşçi güýjüniñ Ûznüksiz öndürilmegi işgäriñ zähmetde sarp eden güýjüniñ dikeldilmegini, onuñ hünäriñiñ täzelenmegini, umumy bilim we hünär derejesiniñ ýokarlanmagyny aňladýar. İşçi güýjüniñ Ûznüksiz öndürilmegi mundan başga-da täze işgärleriñ önümçilige çekilmegini, kärhanalaryñ, pudaklaryñ we sebitleriñ arasynda zäh-

met resurslarynyň paýlanmagyny, ilatyň netijeli iş bilen üpjünçiligini hem öz içine alýar.

Önümçilik serişdeleriniň üznüksiz öndürilmegi bolsa, hatardan çykan zähmet serişdeleriniň täzelenmegini we zähmet predmetleriniň gorlarynyň dikeldilmegini aňladýar.

Önümçiligiň kadaly gaýtalanmagy üçin işçi güýji bilen önümçilik serişdeleriniň arasynda belli bir mynasybet üpjün edilmelidir. Bu islendik jemgyýetde üznüksiz önümçiligiň yzygiderli gaýtalanmagynyň umumy ykdysady şertidir. Ol şert bolmasa önümçiligiň ösüşi bozulýar, onuň netijeliligi peselýär.

Üznüksiz önümçiligiň ýene-de bir şertleriniň biri bolup tebigy resurslaryň üznüksiz öndürilmegi çykyş edýär. Olaryň adamzat jemgyýeti üçin aýratyn ähmiýeti bardyr. Ýöne tebigat näçe baý hem bolsa, onuň baýlyklary tükeniksiz däldir. Şonuň üçin hem islendik jemgyýet ýeriň mesligini, tokaý baýlyklaryny dikeltmäge, suw we howa giňişliklerini arassa saklamaga ýeterlik derejede üns bermelidir. Esasan hem, gaýtadan dikeldip bolmaýan baýlyklara gözegçiligi has güýçlendirmeli. Olardan nebiti, gazy, magdan gorlaryny we ş.m. görkezmek bolar.

Işçi güýjüniň, önümçilik serişdeleriniň hem-de tebigy resurslaryň elmydama täzelenip durmagy öndüriji güýçleriň üznüksiz öndürilmegini aňladýar.

Üznüksiz önümçilik haýsy hem bolsa bir kesgitli önümçilik gatnaşyklar ulgamynyň çäginde bolup geçýär. Şoňa göräde üznüksiz önümçilikde öndüriji güýçler bilen bir hatarda önümçilik gatnaşyklary hem üznüksiz öndürilýär.

Önümçiligiň aýry-aýry kärhanalaryň çäginde yzygiderli gaýtalanmagyna *ýekebara üznüksiz önümçilik* diýilýär. Jemgyýetçilik zähmet bölünişigi kärhanalary özara baglanysykly edýär. Olar hemişe özara gatnaşykda bolýar. Ähli ýekebara üznüksiz önümçilikleriň özara gatnaşykda alnan jemi jemgyýetçilik üznüksiz önümçiligini emele getirýär.

Jemgyýetçilik üznüksiz önümçiliginiň düzümine girýän bölekleriň arasyndaky gatnaşyk bazaryň, haryt-pul gatnaşyklarynyň üsti bilen ýüze çykýar. Häzirki zaman üznüksiz önümçiligi bazar gatnaşyklaryna esalanan, ykdysadyýetiň milli çäklerinden çykan, dünýä hojalygy möçberinde bolup geçýän ýagdaýdyr.

Üznüksiz önümçiligiň ýönekeý we giňeldilen görnüşleri bardyr. Önümçiligiň şol bir möçberde gaýtalanyp durmagyna *ýönekeý üznüksiz önümçilik* diýilýär. Şonda ähli goşmaça önüm, eger ol öndürilýän bolsa, şahsy sarp ediş maksady üçin peýdalanylýar. Üznüksiz önümçiligiň bu görnüşi häzirki zaman senagat taýdan ösen ýurtlar üçin häsiýetli däldir. Ol kapitalizmden öňki önümçilik usullary üçin häsiýetlidir. Sebäbi, şol wagtlar köp ýyllaryň dowamynda önümçiligiň tehniki esasy üýtgemän galýar eken.

Giňeldilen üznüksiz önümçilikde bolsa öndürilýän önümiň möçberi ozalkylara garanyňda artýar. Şonda önümçiligiň şertleri hem üýtgewsiz galmaýar, olaryň hili gowulanýar. Önümçiligi giňeltmegiň çesmesi bolup goşmaça önüm çykyş edýär. Onuň bir bölegi önümçiligi giňeltmeklige, beýleki bölegi bolsa şahsy sarp etmeklige harçlanylýar. Giňeldilen üznüksiz önümçilik feodalizmden soňky önümçilik usullaryna mahsusdyr.

2. Jemgyýetçilik üznüksiz önümçiligiň döwürleri

Jemgyýetçilik üznüksiz önümçilik biri-birine baglanyşykly bolan 4 sany döwri öz içine alýar. Ol döwürlere önümçilik, paýlamak, alys-çalys we sarp etmek girýärler.

Aýgytlaýjy döwür bolup *önümçilik* çykys edýär. Sebäbi diňe önümçilikde önüm öndürilýär. Adamlar öz isleglerini önümçiligiň üsti bilen kanagatlandyrýarlar.

Paýlamak jemgyýetçilik önüminiň hereketinde ýörite wezipäni ýerine ýetirýär. Ýagny, onuň üsti bilen öndürilen önümden jemgyýetiň agzalary, durmus toparlary, kärhanalar öz paýlaryny alýarlar.

Alys-çalys hem özbaşdak wezipäni ýerine ýetirýär. Ol bir tarapdan önümçilik bilen paýlamagy, beýleki tarapdan bolsa sarp etmegi baglanyşdyrýar. Alys-çalys jemgyýetçilik zähmet bölünüşigi çuňlaşdygyça giňeýär we ösýär.

Jemgyýetçilik önüminiň hereketiniň jemleýji döwri bolup *sarp etmek* çykys edýär. Sarp etmegiň iki görnüşi bar. Onuň biri önümçilikde, beýlekisi bolsa şahsy sarp etmektir. Önümçilikde sarp etmegiň özi önümçiligiň düzüm bölegi bolup, ol önümçilik serişdeleriniň sarp edilmegini aňladýar. *Şahsy sarp etmek* adamlaryň öz isleglerini kanagatlandyrmak üçin iýmiti, geýimi, ýaşayş jaýlaryny, medeni hyzmatlara niýetlenen zatlary sarp etmegidir. Sarp etmek bilen jemgyýetçilik önüminiň hereketi tamamlanýar. Emma ol önümçiligiň ösmegine uly täsir edýär. Sebäbi sarp etmäge bolan isleg önümçiligiň giňelmegini we ösmegini höweslendirýän güýçleriň biridir.

Jemgyýetçilik önüminiň döwürler boýunça hereketiniň üsti bilen ähli ýekebara öndürijileriň özara gatnaşygy ýüze çykýar. Şonda haýsy hem bolsa bir ýekebara öndürijiniň harydynyň hereketiniň ahyrky döwri, aýdaly stanogyň satylmagy, beýleki öndüriji üçin, ýagny stanogy peýdalanjak kärhana üçin, ol hereketiň başlangyç döwri bolup çykyş edýär. Şeýle cýlşyrymly aragatnaşygyň üsti bilen jemgyýetçilik üznüksiz önümçiliginiň hemme bölekleri özara baglanysyklydyrlar.

3. Jemi önüm we onuň görnüşleri

Jemgyýetçilik üznüksiz önümçiliginiň netijesi bolup jemi önüm çykyş edýär. Ýurt boýunça belli bir wagtyň dowamynda, adatça bir ýylda, öndürilen isleg ödeýiş gymmatlaryň hemmesine *jemi önüm* diýilýär. Jemi önümiň düzümine dürli maddy, maddy däl nygmatlar we hyzmatlar girýär. Olaryň hemmesi jemgyýetçilik önümçiliginiň dürli pudaklarynda we böleklerinde döredilýär.

Maddy önümçilige maddy nygmatlary öndürýän pudaklar bolan senagat, oba hojalygy, gurluşyk we tokaý hojalygy degişlidir. Maddy önümçilige maddy hyzmatlary ýerine ýetirýän ulag, aragatnaşyk, söwda hem girýär. Olar önümi sarp edijä ýetirmekligi üpjün edýärler. Mundan başga-da maddy önümçilige kommunal hojalygy, durmuş hyzmaty kärhanalar-da girýär.

Maddy däl önümçilikde bolsa jemgyýet üçin zerur bolan dürli ruhy gymmatlyklar döredilýär we maddy däl hyzmatlar ýerine ýetirilýär. Olara saglygy goraýyş, bilim, sungat we başgalar degişlidir.

Jemi önüm dürli görnüşlerde hasaplanylýar. Onuň esasy görnüşleri bolup jemi içerki önüm we jemi öndürilen önüm çykyş edýär. Dünýäniň köp ýurtlarynda ykdysadyýetiň umumy ösüşini häsiýetlendirmek üçin esasy görkeziji hökmünde jemi içerki önüm peýdalanylýar.

Jemi içerki önüm ýurt boýunça belli bir wagtyň dowamynda, adatça bir ýylda, öndürilen ahyrky harytlaryň we hyzmatlaryň gymmatynyň jemine deňdir. Jemi içerki önüme harytlary öndürmek, hyzmatlary ýerine ýetirmek üçin aralykda sarp edilen zähmet predmetleriniň (çig mal, materiallar, ýangyç, elektrik energiýasy we başgalar) harajatlary girmeyär. Ýöne onuň düzümine esasy serişdeleriň sarp edilen bölegi – ulanyş tutumlary girýär.

Jemi içerki önüm 3 usul bilen hasaplanyp bilner:

1. Önümçilik usuly;
2. Ahyrky sarp ediş usuly;
3. Paýlamak usuly.

Önümçilik usulynda hasaplananda jemi içerki önüm ykdysadyýetiň pudaklarynda öndürilen harytlaryň we hyzmatlaryň gymmatyndan aralykda sarp edilen harajatlary aýranyňdan soň galýan bölegine deňdir. Şonda jemi içerki önüm ykdysadyýetiň her bir pudagynyň netijesine baha bermäge mümkinçilik berýär.

Ahyrky sarp ediş usulynda jemi içerki önüm harytlaryň we hyzmatlaryň ahyrky sarp edilmeginiň çykdaýylaryna; toplamagyň jemine; sap eksporta (eksportyň oňyn tapawudy) deňdir.

Paýlamak usulynda bolsa jemi içerki önüm hakyna tutma işgärleriň zähmet hakyna; önümçilige we importa salynýan sap salgytlara; jemi garysýk girdeжилere we jemi peýda deňdir.

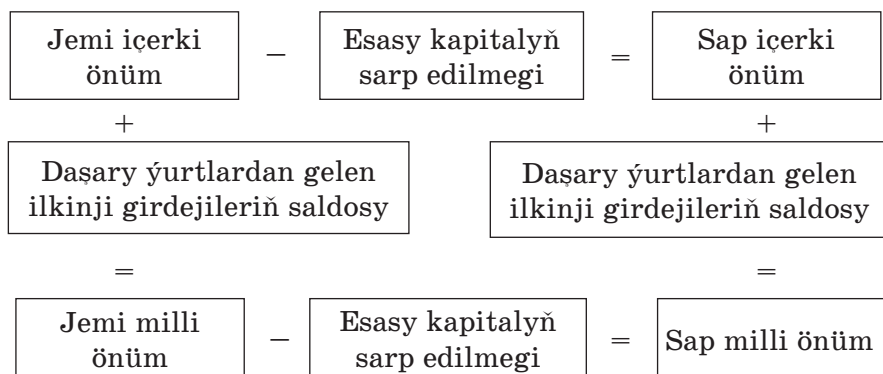
Şeýlelikde, jemi içerki önümi hasaplamagyň her bir usulynda ol dürli-dürli böleklerden ybarat bolup durýar.

Eger-de jemi içerki önümden (JIÖ) esasy serişdele-riň (kapitalyň) sarp edilmesini aýyrsak, onda sap içerki önüm (SIÖ) galýar. JIÖ-ne daşary ýurtlardan gelen ilkinji girdejileriň saldosyny goşsak, onda jemi milli önüm (JMÖ) alynýar.

JMÖ-den esasy kapitalyň sarp edilmesini aýyrsak, ýa-da SIÖ-ne daşary ýurtlardan gelen ilkinji girde- jileriň saldosyny goşsak, onda sap milli önüm (SMÖ) alynýar.

1-nji tablisa

Jemi içerki önüm

Arylyk sarp edişiň çykadjylary şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Çig malyň, materiallaryň, ýangyjyň, energiýa-nyň, iýmleriň, iýmit önümleriň, dermanlaryň, kansel-ýar harytlaryň we ş.m. harajatlary;

2. Ulag, aragatnaşyk we kommunal hyzmatlary-nyň tölegleri, bejerişe, mahabatlandyрма, banklara, hukukçylara we ş.m. tölegler;

3. İş saparyň çykadjylary (ýol kreý tölegi, myhmanhana üçin we beýleki tölegler).

Jemi toplama öz içine şulary alýar:

1. Esasy kapitalyň jemi toplanmagyny (bir ýylyň dowamynda esasy kapitalyň gymmatynyň üýtgemegi);

2. Maddy aýlanma serişdeleriniň gurlarynyň üýtgemegi we gymmatlyklaryň satyn alynmagy (gymmat bahaly metallar we daslar, zergärlik önümleri, antikwariat, kolleksiyalar we ş.m.).

Harytlaryň we hyzmatlaryň ahyrky sarp ediliş çykadjylary şu aşakdakylary öz içine alýar: öý hojalyklarynyň çykadjylary (harytlary we hyzmatlary satyn almaga); zähmete töleg görnüşinde alnan harytlaryň we hyzmatlaryň natural görnüşinde sarp edilmegi, sowgatlar we ş.m.; özi üçin ulanmak maksady bilen öý hojalygynda öndürilen harytlaryň we hyzmatlaryň sarp edilmegi.

Hakyna tutma işgärleriň zähmet haky şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1) iş haky;

2) iş berijileriň durmuş ätiýaçlandyrmalaryna geçirýän tutumlary (saglyk üçin çykadjylar, eklenji ýok adamlary saklamak üçin çykarylýan çykadjylar, işsizlik boýunça berilýän kömek pullary we ş.m.).

Önümçilige we importa salynýan salgytlar bu peýdanyň barlygyna ýa-da ýoklugyna seretmezden önümçilik birliklerinden döwlet edaralary tarapyndan alynýan hökmany töleglerdir.

Önümçilige we importa berilýän kömek tölegleri bu ykdysady we durmuş syýasaty amala aşyrmak üçin, harytlary öndürmek, ýerleşdirmek we import etmek üçin kärhanalara döwlet tarapyndan gaýtaryp almazlyk şerti bilen berilýän kömek pullarydyr. Meselem,

maýyplaryň, ýaş ýetginjekleriň zähmedini ulanýandygy üçin kömek tölegleri; energiýanyň, çig malyň belli bir görnüşlerini ulanýandygy üçin kömek tölegleri we ş.m.; daşky gursawy goramak üçin kömek tölegleri.

Jemi peýda – bu jemi artdyrylan gymmatyň iş hakyny we önümçilige hem-de importa salynýan salgytlary aýranyňdan soň öndürijilerde galýan bölegidir.

Jemi garyşyk girdeji munuň özi zähmet haky hemişe tölenip durulmaýan şahsy kömekçi hojalyklaryň we ownuk telekeçileriň girdejileridir.

Milli ykdysadyýetiň esasy görkezijisi bolan jemi içerki önümiň möçberiniň ösüş depgini boýunça Türkmenistan dünýäniň ösen ýurtlarynyň arasynda öňdäki orny eýeleýär. Biziň ýurdumyzda bu görkeziji 2007-nji ýylda 16 göterim ösdi.

Türkmenistanda ykdysadyýetiň ösüşini häsiýetlendirmek üçin jemi öndürilen önüm diýen görkeziji hem ulanylýar. *Jemi öndürilen önüm* jemi içerki önümden tapawutlylykda önümçilikde sarp edilen maddy harajatlary (zähmet predmetleri) hem öz içine alýar. 2007-nji ýylda Türkmenistanda jemi öndürilen önümiň möçberi 2006-njy ýyl bilen deňeşdirilende 21 göterim köpdür.

Jemi öndürilen önüm halk hojalygynyň dürli pudaklarynda döredilýär. Onuň möçberi bolsa aýry-aýry kärhanalaryň önümçiliginiň netijesini jemlemegiň üsti bilen kesgitlenilýär. Sonuň üçin hem jemi öndürilen önümiň möçberi kesgitlenende şol bir zähmet predmetleriniň harajatlarynyň bir näçe gezek gaýtadan hasaplanmagy bolup geçýär. Jemi öndürilen önümiň mukdaryna jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň derejesi uly täsir edýär. Önümçiligiň ýöriteleşmegi näçe ösen bolsa, sonça-da zähmet predmetleriniň gaý-

tadan işlenmesiniň döwürleri köp bolýar, şonça-da olaryň gymmatyny gaýtadan hasaplamak köp bolýar. Bu bolsa jemi öndürilen önümiň hakyky möçberini ep-esli artdyrýar.

Sonuň üçin hem ýurduň ykdysady ösüşine, onuň dünýä ykdysadyýetinde tutýan ornuna baha berlende, esasan, jemi içerki önüm diýen görkeziji ulanylýar.

4. Jemi içerki önümiň paýlanylysy

Jemi içerki önümiň paýlanyşynyň uly ähmiýeti bar. Paýlamagyň netijesinde jemi içerki önümde raýatlaryň, durmuş toparlarynyň, kärhanalaryň we döwletiň paýy kesgitlenýär. Jemi içerki önümiň ilkinji gezek paýlanyşy bilen onuň gaýtadan paýlanyşynyň arasynda tapawut goýmak gerek. Jemi içerki önümiň birinji gezek paýlanyşy ony öndürijileriň arasynda bolup geçýär. Netijede, iş haky, peýda, göterim we renta görnüşlerinde ilkinji ýa-da esasy girdejiler emele gelýär.

Jemi içerki önüm öndürijileriň arasynda paýlanan-dan soň gaýtadan paýlanýar. Gaýtadan paýlamagyň netijesinde jemi içerki önümi öndürmäge gös-göni gatnaşmaýanlaryň girdejisi emele gelýär. Şu ýerde döwletiň girdejisi hem emele gelýär.

Jemi içerki önümiň gaýtadan paýlanmagy salgytlaryň, hyzmatlara tölenýän tölegleriň, döwlet býujetiniň, bahalaryň üsti bilen amala aşyrylýar.

Maddy önümçiligiň isgärleri jaý üçin, her dürli durmuş hyzmatlary üçin hak töleýärler, kino, teatра билет satyn alýarlar, salgytlar töleýärler. Şeýlelik bilen, olar öz girdejileriniň bir bölegini hyzmat edýän

pudaklara we döwlet dolandyrys edaralarynda işleýän adamlaryň eklenmegi üçin bölüp berýärler. Diýmek, ilkinji girdejiler gaýtadan paýlanmagy netijesinde jemi içerki önümi öndürmäge gös-göni gatnaşmaýan pudaklaryň girdejisiniň çesmesi bolup hyzmat edýärler.

Jemi içerki önümi gaýtadan paýlamakda döwlet býujetiniň uly ähmiýeti bar. Ýurduň ähli raýatlaryndan we kärhanalaryndan alynýan salgytlar döwlet býujetine barýar. Döwlet býujetiniň serişdeleri jemgyýetçilik önümçiligini giňeltmäge, durmuş meselelerini çözmäge, ýurduň goranysyny üpjün etmäge peýdalanylýar.

Jemi içerki önümi täzedan paýlamagyň serişdesi hökmünde bahalar hem çykyş edýär. Bahalaryň gymmatdan aşak ýa-da ýokaryk üýtgäp durmagynyň netijesinde jemi içerki önümiň bir bölegi aýry-aýry taraplaryň arasynda gaýtadan paýlanýar.

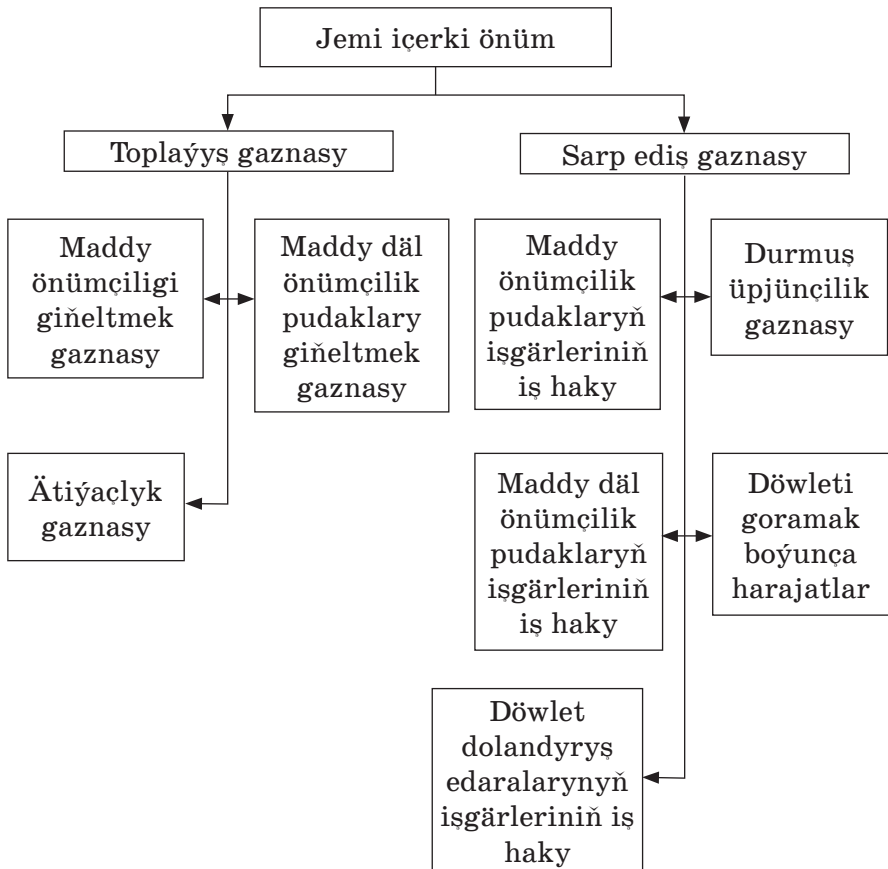
5. Jemi içerki önümiň ulanylyşy

Jemi içerki önüm paýlanandan soň ulanylýar. Ulaňylan jemi içerki önüm toplaýyş we sarp ediş gaznalaryna bölünýär (*2-nji tablisa*).

Jemi içerki önümiň önümçiligi giňeltmek üçin peýdalanylýan bölegi toplaýyş gaznasyny emele getirýär. Bu gaznanyň serişdeleri täze önümçilik we önümçilik däl serişdelerini döretmäge ulanylýar. Toplaýyş gaznasynyň bir bölegi ätiýaçlyk gaznasyny döretmäge hem gönükdirilýär.

Jemi içerki önümiň raýatlaryň maddy we medeni isleglerini kanagatlandyrmaga ulanylýan bölegi sarp ediş gaznasyny emele getirýär.

Jemi içerki önümiň ulanylyşy

Sarp ediş gaznasy paýlanyş usuly boýunça birin-jiden, zähmete görä paýlamak gaznasyna; ikinjiden, durmuş goraglylygy üpjün etmek üçin peýdalanylýan serişdelere bölünýär.

Toplaýys we sarp ediş gaznalary jemi içerki önümiň düzüm bölekleri hökmünde özara baglanysyklydyr. Olaryň möçberi jemi içerki önümiň möçberine we onuň bu iki gaznalaryň arasynda paýlanyşynyň mynasybetine baglydyr.

Sarp ediş we toplaýys gaznalarynyň arasyndaky baglanyşygyň görkezijisi bolup toplaýysyň normasy çykýs edýär.

Toplaýysyň normasy toplanlýan jemi önümiň jemi içerki önüme bolan göterim gatnaşygynyň üsti bilen kesgitlenýär:

$$T' = \frac{Tj\ddot{o}}{Ji\ddot{o}} \times 100\%.$$

Şu ýerde T' – toplaýysyň normasyny; $Tj\ddot{o}$ – toplanýan jemi önümi; $Ji\ddot{o}$ – jemi içerki önümi aňladýar.

Toplaýysyň normasynyň aşak ýa-da ýokaryk üýtgemegi sarp ediş gaznasynyň hem üýtgemegine getirýär.

Bu iki gaznalaryň arasyndaky mynasybet ýurduň ykdysady ösüşiniň derejesine, zähmet resurslarynyň ýagdaýyna, eksport we import mümkinçiligine, öňünde durýan meselelerine we ş.m. baglydyr.

Jemi içerki önümiň ulanylyşynda iki sany gysarma bolup biler. Onuň birinjisi – sarp ediş gaznasynyň çendenäş artdyrylmagy, toplaýys gaznasynyň bolsa şonça azalmagy. Şeýle ýagdaýda önümçilik ösmeýär ýa-da onuň ösüşi haýallaýar. Bu bolsa geljekde sarp ediş gaznasynyň hem azalmagyna getirýär. Ikinji gysarma – toplaýys gaznasynyň çendenäş artdyrylmagy, sarp ediş resurslarynyň hem şonça azalmagyny aňladýar. Bu bolsa ilatyň durmuş derejesiniň peselmegine, isgärleriň öz zähmetiniň netijesine bolan höwesiniň gaçmagyna getirip biler.

6. Toplaýys kanuny. Toplaýysyň netijeliligi

Halkyň islegleri hemişe ösýär. Onuň ösýän isleglerini kanagatlandyrmak üçin jemi içerki önümiň bir bölegini toplaýys maksatlary üçin peýdalanmak

zerurlykdyr. Bu zerurlyk bolsa toplaýys ykdysady kanunynyň mazmunyny aňladýar.

Toplamagyň netijesinde ýurduň milli baýlygy köpeliýär, onuň ösýän islegleri kanagatlandyrmaga bolan mümkinçiligi hem barha artýar.

Toplaýys kanuny beýleki ykdysady kanunlar bilen baglanysyklydyr. Meselem, zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagy jemi içerki önümiň artmagyna getirýär. Bu bolsa öz gezeginde toplaýys kanunynyň hereketi üçin maddy esas bolup durýar.

Toplaýys gaznasynyň esasy bölegi düýpli maýa goýumlary görnüşinde peýdalanylýar. Täze esasy serişdeleri döretmek, olaryň hereket edýänlerini kämilleşdirmek üçin edilýän harajatlara *düýpli maýa goýumlary* diýilýär.

Ykdysady ösüş üçin düýpli maýa goýumlaryň netijeliliginiň uly ähmiýeti bar. Olaryň gös-göni netijesi bolup täze işe girizilen esasy serişdeler çykyş edýär. Ahyrky netijesi bolup bolsa jemi içerki önümiň artmagy çykyş edýär ($\Delta JIÖ$). Düýpli maýa goýumlaryň netijeliligi jemi içerki önümiň artan bölegini ony üpjün eden düýpli maýa goýumlara paýlamagyň üsti bilen kesgitlenýär:

$$N_{dmg} = \frac{\Delta JIÖ}{DMG}.$$

Şu ýerde N_{dmg} – düýpli maýa goýumlaryň netijeliligini; $\Delta JIÖ$ – jemi içerki önümiň artmagyny; DMG – düýpli maýa goýumlary aňladýar.

Düýpli maýa goýumlaryň netijeliliginiň ýokarlanmagy az goýumlar bilen önümleriň köp öndürilmegini ýa-da önüm birligine düşýän goýumlaryň azalmagyny aňladýar. Düýpli maýa goýumlaryň netijeliligini ýokar-

landyrmak üçin olaryň düzümini kämilleşdirmek, hereket edýän kärhanalary tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşdyrmak üçin maýa goýumlary artdyrmak, täze gurulýan kärhanalaryň işe girizilmeginiň möhletini gysgaltmak we başgalar gerek.

Ylmy-tehniki ösüş düýpli maýa goýumlaryň netijeliligini ýokarlandyrmagyň esasy serişdesidir. Ylmyň, tehnikanyň gazananlary önümçilige näçe çalt ornaşdyrylsa, şonça-da olaryň netijeliligi ýokary bolýar. Eger-de bu işde haýal-ýagallyga ýol berilse, onda açyşlar, täzelikler wagtyň geçmegi bilen könelyär, ähmiýetini ýitirýär. Bu ýerde wagt esasy şerte öwrülýär.

BAZAR YKDYSADYÝETINIŇ NAZARYÝETI

1. Bazar, onuň mazmuny we wezipeleri

Harytlary satmak we satyn almak boýunça emele gelýän ykdysady gatnasyklaryň jemine *bazar* diýilýär. Bazar ykdysady kategoriýa hökmünde haryt we pul dolanyşygy gatnasyklaryny aňladýar. Bazar gatnasyklarynyň taraplary bolup harytlaryň we puluň eýeleri çykyş edýär.

Häzirki zaman bazaryny erkin bäsleşik zamanasynyň bazaryndan tapawutlandyrmak gerek. Önümçiligiň ýeke-täk, özakymlaýyn sazlaýjysy hökmünde çykyş edýän bazara erkin bazar diýilýär. Bu bazar daşky güýç tarapyndan çäklendirilmeýär, ony döwlet, monopoliýalar sazlaşdyрмаýar. Bu ýerde ykdysady durmuşy diňe bazar kadalaşdyrýar. Nämäni, nähili we kim üçin öndürmelidigini diňe bazar kesgitleýär. Ol bazar erkin

bäsleşigiň, bahalaryň erkin emele gelmeginiň bazarydy. Indi ol bazar hiç bir ýurtda ýok.

Häzirki zaman bazar ykdysadyýeti döwlet tarapyn-dan kadalaşdyrylýar. Şeýle-de bolsa ösen döwletlerde bazar özüniň mazmunyny, güýjüni ýitirmeýär, bazar bazarlygyna galýar. Ykdysadyýetiň döwlet tarapyn-dan kadalaşdyrylmagy bazara kömek berýär, onuň içki güýjüne güýç goşýar, oňat taraplaryny berkidýär.

Bazar ykdysadyýetiniň düýpli kemçilikleri hem bar.

Birinjiden, bazaryň gaýtadan öndürip bolmaýan resurslary aýawly saklamaga, daş-töweregi goramaga, adamlaryň saglygyny berkitmäge bolan mümkinçilikleri pes bolýar.

Ikinjiden, bazar kim pul tölese, sonuň islegini kanagatlandyrmakdan ugur alýar, ýöne ol durmuş ähmiýetli we köpçülikleýin peýdalanylýan harytlaryň öndürilişine we hyzmatlaryň ösüşine parhsyz garaýar. Mysal üçin, bazar ýollaryň, bilimiň, jemgyýetçilik ulagynyň, saglygy goramagyň, ylmyň ösüşine ýeterlik üns bermeýär.

Üçünjiden, bazar şertlerinde iş bilen üpjünçilik durnuksyz bolýar, işsiz galmak mümkinçiligi saklanýar. Her kim özüne iş tapmak we girdeji almak meselesini özbaşdak çözüär. Jemgyýetiň ykdysady taýdan "garyp" we "baý" gatlaklara bölünmek mümkinçiligi saklanýar.

Dördünjiden, bazar ýagdaýynyň hemişe üýtgäp durmagy harytlaryň artykmaç öndürilmegine ýa-da gytçylygyna, önümçiligiň pese gaçmagyna, puluň hümmetsizlenmegine, köpçülikleýin işsizlige getirip bilýär. Bazaryň bu kemçiliklerini döwlet ykdysadyýeti

kadalaşdyrmagyň üsti bilen azaldyp ýa-da doly aradan aýryp bilýär.

Bazaryň mazmuny onuň ýerine ýetirýän wezipelelerinden has doly we oňat görünýär.

Ozaly bilen bazar önümçilik bilen sarp etmegiň, aýry-aýry hojalyklaryň arasyndaky ykdysady baglanysygy üpjün edýär. Sarp ediji harydy satyn alyp ýa-da satyn alman, öz puly bilen ony öndürmeli ýa-da öndürmeli däl diýip "ses" berýär. Emma sarp edijiniň önümçilige şeýle täsir edip bilmegi, onuň bazarda özüne gerek harytlary saýlap satyn alyp bilýän ýagdaýynda mümkin. Eger-de harytlar gyt bolsa, olara bolan isleg kanagatlandyrylmasa, onda önümçilik bilen sarp etmegiň arasyndaky baglanysyk ýoýlan görnüşde ýüze çykýar, ol bozulýar.

Harytlaryň we olary öndürmäge sarp edilen zähmetiň jemgyýet tarapyndan ykrar edilmegini üpjün etmek bazaryň ikinji wezipesidir. Bazar özüniň şu wezipesini harytlaryň ýeterlik öndürilýän ýagdaýynda, bäsleşik göreşiniň bar wagtynda ýerine ýetirip bilýär.

Bazaryň üsti bilen halk hojalygynyň kärhanalarynyň arasyndaky mynasybetler emele gelýär. Bu hem onuň ýerine ýetirýän wezipeleriniň biridir.

Bazaryň höweslendirmek wezipesini aýratyn belläp geçmek gerek. Bazar gatnaşyklary harytlaryň özüne düşýän gymmatyna, olaryň hiline, ilatyň harytlara bolan islegleriniň kanagatlandyrylyşyna bäsleşigiň üsti bilen täsir edýär. Bu wezipesini ol bahalaryň üsti bilen ýerine ýetirýär.

2. Bazaryň hereket etmeginiň şertleri

Bazaryň hereket etmegi, onuň öz wezipelerini ýerine ýetirip bilmegi üçin birnäçe şertler gerek. Olardan aşakdakylary bellemek bolar.

1. Sagdyn, hakyky bazaryň hereket etmegi üçin ilkinji nobatda *eýeçiligiň köp* görnüşliligi, köp ukladly, gatysyk ykdysadyýete geçilmegi gerek. Hojalygy alyp barmagyň köp görnüşliligi bolmasa, häzirki zaman bazarynyň ýaşamagy mümkin däl. Eýeçiligiň dürli görnüşleriniň deňhukukly ösmegi bazara gerek bolan ykdysady şertleri döredýär.

2. Bazar ykdysadyýetiniň zerur şertleriniň ikinji biri bolup *ykdysady erkinlik* çykyş edýär. Ykdysady erkinlik her bir adamyň kanuny bozman, onuň çäginde mümkinçiliklerinden peýdalanyň, öz işini guramaga, saýlap alan ugrunda jemgyýetçilik önümçiligine gatnaşmaga, haryt öndürmek bilen meşgul bolmaga ýa-da önümçilik bilen sarp etmegiň arasynda araçy bolmaga ygtyýarynyň bardygyny aňladýar. Ykdysady erkinlik her kimiň öz önümini islän bahasy bilen satmaga bolan hukugyny hem öz içine alýar.

Her bir ykdysady tarapyň öz işini guramagy üçin eýeçilik we telekeçilik hukuklarynyň berilmegi hem zerurlykdyr. Olaryň deň hukukly hereket etmekleri üçin şertler döredilmelidir. Ykdysady erkinligi üpjün etmek üçin kärhanalaryň we raýatlaryň telekeçilik işleriniň görnüşini we möçberini çäklerindirmek bolmaýar. Şeýle-de bolsa bazar ykdysadyýeti şertlerinde telekeçiniň erkinligi çäksiz erkinlik dälidir. Onuň erkinligi öňi bilen hereket edýän kanunlar bilen çäklenendir. Telekeçi hojalygy alyp barmagyň kabul edilen düzgünlerini we kadalaryny berjaý etmelidir.

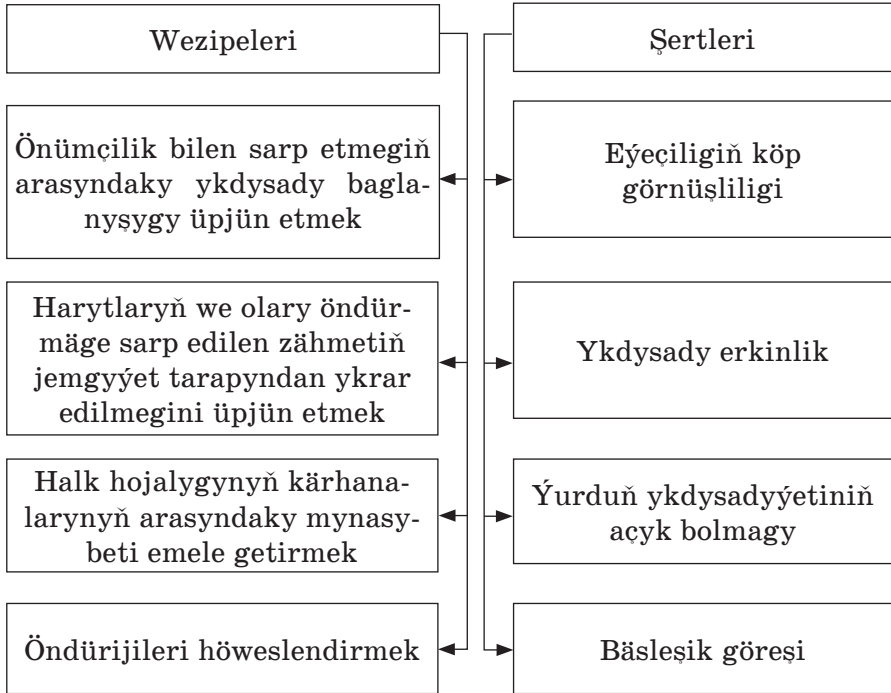
Bazar erkinligi telekeçiniň jogapkärçiligi, onuň töwekgelçiligi bilen gös-göni baglydyr. Bazar ykdysadyýeti telekeçide jogapkärçilik duýgysyny oýandyryr, çünki onuň puluny, emlägini, işini ýitirmegi mümkin.

3. Bazaryň hereket etmeginiň möhüm şertleriniň ýene-de biri – *ýurduň ykdysadyýetiniň acyk bolmagy*, milli bazaryň dünýä bazarynyň düzüm bölegine öwrülmegidir. Bu bolsa kärhanalaryň belli bir şertlerde daşary ykdysady gatnaşyklary amala aşyrmaga hukugynyň bolmagyny göz önünde tutýar. Şeýle hem daşary ýurt firmalarynyň ýurduň içerki bazarynda diňe satyjy hökmünde çykyş etmän, eýsem kärhana eýesi bolup hem çykyş etmäge mümkinçiligini aňladýar.

4. Bazar ykdysadyýetiniň kadaly hereket etmegi üçin bäsleşik göreşiniň bolmagy hem zerurdyr. *Bäsleşik göreşi* bolmasa bazar işlemeýär. Bazary monopoliýalaryň eýelemezligi üçin bäsleşik juda zerurdyr.

Bäsleşigiň ýok ýagdaýynda haryt öndürijiler (satyjylar) alyjylaryň üstünden "agalyk" edýär. Alyjylar özlerine näme teklipl edilse, şony hem satyn almaly bolýar. Şonuň üçin olar önümçilige täsir etmek mümkinçiliginden mahrum bolýar.

Hakyky bazar gatnaşyklarynda esasy orun alyjlara degişli bolýar. Şonda satyjyny (harydy) alyjy gözlemän, tersine alyjyny satyjy gözleýär. Alyjylar ugrunda satyjylar özara bäsleşýär. Öndürijiler alyjylaryň islegini kanagatlandyryňan we köp peýda getirýän harytlary öndürmäge ýykgyn edýär. Alyjy satyjynyň üstünden "agalyk" edýär, satyjy alyjynyň islegini kanagatlandyrmaly bolýar, oňa gowy hyzmat edýär. Bu ýerde diňe satyp bolýan zatlar öndürilýär. Diňe şeýle ýagdaýda bazar öz wezipelerini doly ýerine ýetirip bilýär.

Bazaryň wezipeleri we şertleri**3. Bazaryň düzümi we görnüşleri**

Bazaryň çylşyrymly düzümi bardyr. Düzümi boýunça ony şu aşadakylara bölmek bolar:

1. Bazarda satylýan harytlaryň ykdysady taýdan niýetlenişi boýunça:

- sarp edilýän zatlaryň we hyzmatlaryň bazary;
- önümçilige niýetlenen serişdeleriň bazary;
- ylmy-tehniki işleriň bazary;
- pul, walýuta, gymmatly kagyzlaryň bazary;
- işçi güýjüniň bazary.

2. Harytlaryň toparlary boýunça:

- önümçilige niýetlenen harytlaryň bazary;
- azyk we azyk däl harytlaryň bazary;
- çig mallaryň bazary.

3. Ýerleşişleri boýunça:

- ýerli (şäheriň, obanyň, sebitiň çäginde) bazary;
- milli (içki) bazary;
- dünýä (daşky) bazary;

4. Bäsleşigiň çäklendirilişiniň derejesi boýunça:

- monopoliýa;
- oligopoliýa;
- pudagara bazary.

Monopoliýa grek sözi bolup, önümçiligiň, söwdanyň ýa-da işleriň beýleki görnüşleriniň biriniň, belli bir toparyň ýa-da döwletiň elinde jemlenmegini aňladýar. *Oligopoliýa* bolsa grekçe öndürilýän harytlaryň esasy böleginiň birnäçe firmanyň elinde jemlenmegini aňladýar.

5. Bazar gatnaşyklarynyň kämillik derejesi boýunça:

- ösen bazary;
- emele gelyän bazary.

6. Bazar gatnaşyklarynyň taraplary boýunça:

- lomaý söwda bazary;
- bölek satuw söwda bazary;
- oba hojalyk önümlerini döwletiň satyn alýan bazary.

Lomaý söwda bazarynda satyjylar we alyjylar bolup, esasan, kärhanalar çykyş edýär. *Bölek satuw söwda* bazarynda esasy satyjy bolup kärhanalar we raýatlar, alyjy bolup bolsa raýatlar çykyş edýär.

Oba hojalyk önümlerini döwletiň satyn alýan bazarynda alyjy bolup döwlet çykyş edýär, satyjy bo-

lup bolsa oba hojalyk önümlerini öndürýänler, daýhan birleşikleri, daýhan hojalyklary, hususyýetçiler, kärendeçiler, mülkdarlar çykyş edýär.

7. Ykdysadyýetde hereket edýän kanunlara laýyk gelsi boýunça:

- açyk (resmi, ýörite rugsatly) bazary;
- gizlin ("kölegeli", "gara") bazary.

Indi bazaryň görnüşleri barada durup geçeliň. Onuň görnüşlerinden aşadakylary bellemek bolar:

1. Haryt we hyzmat ediş bazary:

- azyk we azyk däl harytlaryň bazary;
- hyzmat ediş bazary;
- jaý, önümçilik däl pudaklara degişli desgalar ba-

zary.

2. Önümçilik şertleriniň bazary:

- zähmet serişdeleriniň bazary;
- zähmet predmetleriniň bazary;
- işçi güýjüniň bazary.

3. Maliýe bazary:

- kapitalyň ýa-da maýa goýum bazary;
- karz bazary;
- paýnama, obligasiýa, opsiýon, fýuçers we beýleki gymmatly kagyzlaryň bazary;
- pul, walýuta bazary.

4. Akyl-paýhas işleriniň bazary – ylmy açyşlaryň, habarlar hyzmatynyň, sungat we edebi eserleriň bazary.

Bu bazarlar bilelikde we özara baglanyşykda bazar ulgamyny emele getirýär.

Bazaryň görnüşleri

1. Haryt we hyzmat ediş bazary:	2. Önümçilik şertleriniň bazary:
azyk we azyk däl harytlaryň bazary; hyzmat ediş bazary; jaý, önümçilik däl pudaklara degişli desgalar bazary	zähmet serişdeleriniň bazary; zähmet predmetleriniň bazary; işçi güýjüniň bazary
3. Maliýe bazary:	4. Akyl-paýhas işleriniň bazary:
kapitalyň ýa-da maýa goýum bazary; karz bazary; gymmatly kagyzlaryň bazary; pul, walýuta bazary	ylmy açýslaryň bazary; habarlar hyzmatynyň bazary; sungat we edebi eserleriň bazary

4. Haryt bazarlary we biržalary

Bazar gatnaşyklaryna geçmek üçin, ilkinji nobatda, haryt bazarlaryny döretmek gerek. Haryt bazarlary bazaryň esasy görnüşleriniň biri bolup çykyş edýär. Olar sarp ediş harytlarynyň we önümçilik serişdeleriniň bazarlaryndan durýar.

Biziň ýurdumyzda haryt bazarlary ozal göwnejaý däl, olar gytçylygyň, ýeke bir öndürijiniň bazarydy. Şeýle bazarda alyjylaryň harytlary saýlap almaga mümkinçiligi ýokdy, olar özlere teklipe edilýän harytlary satyn almaga mejbur bolýardy. Önümçilik serişdeleriniň bazary bolsa hereket etmeýärdi. Önümçilik serişdeleri maddy-tehniki üpjünçilik guramalarynyň üsti bilen merkezden paýlanardy.

Bazara geçiş döwründe lomaý we bölek satuw söwda ulgamy doly üýtgedilip gurulýar. Döwlet eýeçiliginiň hususlaşdyrylmagy bilen bazarda döwletiň monopoliýasy bozulýar. Bazaryň taraplary bolup beýleki eýeçiler, şol sanda, hususy eýeçiler hem çykyş edýär. Olar önümçilik serişdeleriniň bazarynda hem söwda etmäge mümkinçilik alýar.

Haryt bazarlarynyň emele gelmeginde we ösmeginde haryt biržalarynyň uly ähmiýeti bar. Haryt biržasy harytlaryň lomaý satylýan bazarydyr. Ol lomaý haryt bazarynyň esasy bölegidir.

Türkmenistanda döwlet haryt-çig mal biržasy hereket edýär. Onuň esasy wezipesi – Türkmenistanyň haryt-çig mal önümlerini ýerleşdirmekten, hem-de lomaý haryt bazarynyň ösmegi üçin amatly şertleri döretmekden ybaratdyr.

Birža söwdasyna alyjylar we satyjylar gönümel gatnaşman, dellallaryň üsti bilen gatnaşýar. Söwda ylalaşygyny baglaşylýan harytlar hem birža getirilmeyär. Satylýan harytlaryň barlygyny olaryň mukdaryny we hilini häsiýetlendirýän resminamalar kepillendirýär.

Haryt bazarlarynyň guramaçylyk görnüşleriniň biri bolup sergi hem çykyş edýär. Sergi söwda gatnaşyklaryny guramagyň aýratyn bir usulydyr. Sergide alyjylar harytlaryň nusgalary bilen tanşyp bilýär. Şol nusgalar esasynda hem söwda ylalaşyklary baglaşylýar.

5. Pul, walýuta, gymmatly kagyzlaryň bazarlary we biržalary

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde pul, walýuta we gymmatly kagyzlaryň bazary hem hereket edýär. SSSR döwründe bu bazarlar ýok diýen ýalydy. Diňe

ýurduň daşary ykdysady gatnaşyklaryny öz içine alýan çäklendirilen görnüşde walýuta bazary bardy. Gymmatly kagyzlaryň bazary bolsa diňe döwlet zaýomlarynyň obligasiýalaryny satmak-satyn almak we lotereýa biletlelerini döwletiň satmagy görnüşinde hereket edýärdi.

Pul bazarynda haryt bolup puluň özi çykyş edýär. Bu bazarda belli bir kursy, ýagny hümmeti boýunça walýutalar satylýar we satyn alynýar.

Walýutalary satmak we satyn almak biržalaryň, auksionlaryň we çalsyk nokatlarynyň üsti bilen geçirilýär. Şu meselede aýratyn orun biržalara degişlidir. *Walýuta biržasyna walýuta bazary diýilýär.* Onuň esasy işi walýutalaryň şu günki resmi kursuny kesgitlemekdir. Bir ýurduň pul birliginiň beýleki bir ýurduň pul birliginiň üsti bilen aňladylan hümmetine *walýuta kursy* diýilýär.

Walýuta bazary döwletiň gözegçiligi astynda hereket edýär. Türkmenistanda walýuta dolanysygy ygtyýarly banklaryň üsti bilen amala aşyrylýar.

Gymmatly kagyzlar öz eýesiniň emläk hukugyny görkezýän we haýsy tertipde ulanylmalydygyny aňladýan pul resminamasydyr. Gymmatly kagyzlar bazarynda hereket edýän gymmatly kagyzlardan şu aşakdakylary görkezmek bolar:

Paýnama – munuň özi onuň eýesiniň paýdarlar kärhanasyny döretmäge goşant goşandygyna güwä geçýän gymmatly kagyzdyr. Paýnamanyň eýeleri kärhananyň eýeleriniň birine öwrülýärler we öz paýnamasynyň möçberine görä kärhananyň peýdasynyň bir bölegini alýarlar. Paýnamanyň getirýän girdejisine *paýhaky* diýilýär.

Weksel – gymmatly kagyz bolup, ol ýazmaça möhletli bergi borçnamasydyr.

Töleg düzgün-nyzamyny pugtalandyrmak hem-de hasaplasyklaryň döwrebap görnüşlerini giňden ulanmak maksady bilen, 2000-nji ýylyň 1-nji fewralyndan başlap Türkmenistanyň çäklerinde döwlet kärhanalarynyň, guramalarynyň we edaralarynyň arasynda tölegleriň görnüşleriniň biri hökmünde gazna wekseli girizildi. *Gazna wekseli* ol ýa-da beýleki derejede ýetmezçilik eden wagtynda hakyky pullary çalsygy bolup hyzmat edýär, ol iş ýüzünde möhletli yza geçirilen tölegiň wezipesini ýerine ýetirýär.

Opsion – munuň özi onuň eýesiniň gymmatly kagyzlary bellenen baha boýunça belli bir wagtyň dowamynda satyn almaga ýa-da satmaga bolan hukugyny tassyklaýan pul resminamasydyr. Opsiony edinen belli bir wagtyň dowamynda öňünden bellenen baha bilen paýnamalaryň belli bir mukdaryny satyn almak hukugy üçin öňünden töleg töleýär. Mysal üçin, alyjy bir ýylyň dowamynda kompaniýanyň 100 sany paýnamasyny her biri 10 dollardan satyn almaga hukuk gazanýar. Ylalaşyk baglaşylanda ol, aýdaly, satyja her paýnama üçin öňünden 2 dollar töleýär. Eger paýnamalaryň kursy 14 dollara çenli galsa, alyjy olary nagt pula satýar we goşmaça 200 dollar girdeji alýar. Eger-de paýnamalaryň kursy ylalaşykda bellenen 10 dollardan ýokary galmasa, onda alyjy olary satyn almaýar we ilki töläň 200 dollaryny ýitirýär. Satyjy hem opsion bilen ylalaşyk baglaşyp biler. Alyja öňünden awans bilen her paýnama üçin 3 dollar töläp bellenen wagtyň dowamynda islän wagty oňa 100 sany paýnamany 15 dollardan satmaga hukuk alýar. Eger-de paýnamalary 15 dollardan arzan satyn almaga mümkinçilik dörese, onda ol alyja gürleşilen baha bilen paýnamalary satýar we 200 dollar girdeji alýar.

Opsion korporasiýalaryň dolandyryjylaryny höweslendirmek üçin peýdalanylýar. Öňünden bellenen kurs bilen korporasiýalar dolandyryjylaryň hasabyna paýnamalaryň belli bir mukdaryny geçirýärler. Dolandyryjy ol paýnamalary satanda olary satyn alan we satan kursunyň aratapawudynyň möçberinde girdeji alýar. Şeýdip hem korporasiýalaryň dolandyryjylary paýnamalaryň kursuny ýokarlandyrmaga höweslendirilýär. Opsionlar ABS-da has köp peýdalanylýar. Ýaponiýada dolandyryjylar üçin opsionlar peýdalanylmaýar.

Obligasiýalar – munuň özi olary çykaranyň, görkezilen möhletde kesgitlenen göterimi tölemek bilen gymmatyny eýelerine gaýtaryp bermek baradaky borçnamasyny tassyklaýan gymmatly kagyzlardyr.

Sertifikat – munuň özi onuň eýesiniň paýnamalaryň belli bir mukdarynyň eýesidigine güwä geçýän ýazmaça maliýe resminamasydyr. Harydyň hiline güwä geçýän hil sertifikaty ýa-da eýesiniň belli bir bilim derejesiniň bardygyna güwä geçýän sertifikat hem bardyr.

Gymmatly kagyzlaryň bazaryna gymmatly kagyzlaryň emitentleri (olary çykaranlar), maýa goýujylar (inwestorlar) we maýa goýujy institutlar gatnaşýar.

Emitentler hökmünde döwlet, döwlet guramalary, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet, kärhanalar, şol sanda daşary ýurt kärhanalary hem çykyş edip biler. Gymmatly kagyzlary satyn alyjylar maýa goýujy bolup çykyş edýär. Maýa goýujy institutlar – munuň özi gymmatly kagyzlar bilen iş alyp barýan dellal (maliýe brokeri), maýa goýum boýunça geňeşçi, maýa goýujy kompaniýa maýa goýum gaznasy hökmünde döredilen hukuk taraplarydyr. Gymmatly kagyzlaryň bazarynda

maýa goýujy institutlar hökmünde banklar hem çykyş edip biler.

Gymmatly kagyzlaryň bazaryna gazna biržasy diýilýär. Gazna biržasynyň esasy wezipesi – gymmatly kagyzlaryň kadaly dolanysygy üçin zerur sertleri döretmekden, olaryň bazar kursyny kesgitlemekden, olar baradaky habarlary ýaýratmakdan ybaratdyr. Gazna biržasy gymmatly kagyzlara bolan islegleri we teklipleri özünde jemleýär.

Gazna biržasy söwda guramasy däldir, ol hususy peýda almagy maksat edinmeýär, öz-özünü ödemäge esaslanýar, amala aşyryan işinden öz agzalaryna girdeji tölemeýär.

Gazna biržasynyň agzalary maýa goýujy institutlar bolup bilerler, olaryň esasy wezipesine gymmatly kagyzlaryň dolanysygyny geçirmek girýär. Gazna biržalarynda dolanysyklar diňe onuň agzalary tarapyndan amala aşyrylyp bilner.

6. Işçi güýjüniň bazary we zähmet biržasy

Bazaryň aýratyn bir görnüşi bolup işçi güýjüniň bazary çykyş edýär. *Işçi güýjüniň bazaryna zähmet biržasy diýilýär.* Zähmet biržasy işçiler bilen iş berijileriň arasynda araçylyk wezipesini ýerine ýetirýän edaradyr.

Zähmet biržalary ilkinji gezek XIX asyryň birinji ýarymynda döräpdir.

Häzirki döwürde işsizleri işe ýerleşdirmekde delallýk wezipesini döwlet biržalary ýerine ýetirýär. Olar köp ýurtlarda zähmet ministrliginiň garamagynda hereket edýär.

Biziň ýurdumyzda SSSR döwründe işçi güýjüniň bazary ýokdy. Sebäbi işçi güýji haryt hasap edilmeýärdi. Şeýle-de bolsa işe ýerleşdirmek boýunça edaralar bardy. Bazar ykdysadyýetine geçildigiçe işçi güýji harydynyň bazarynyň gerekligi artýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň Kararyna laýyklykda 1997-nji ýylda ýurdumyzyň her bir welaýatynda we Aşgabat şäherinde zähmet biržalary döredildi. Zähmet biržalary Türkmenistanda ilatyň iş bilen üpjünçilik meselesini düzgünleşdirýän ýörite edaralardyr. Olar işlemeýän raýatlary hasaba almak, boş iş ýerleri barada maglumat ýygnamak bilen meşgul bolýar. Zähmet biržasynyň işi işgärleri seçip almakda, olary taýýarlamakda we gaýtadan taýýarlamakda, olara hünär öwretmegi guramakda kärhanalara kömek bermäge gönükdirilendir.

Öz nobatynda ministrlikleriň, guramalaryň we kärhanalaryň ýolbaşçylary özlerinde bar bolan boş iş orunlary barada her aýyň 25-ine çenli maglumatlary zähmet biržasyna bermelidirler. Mundan başga-da olara birža tarapyndan iberilmedik adamlary işe kabul etmäge, şeýle hem işe kabul etmek barada gazetlerde bildirişleri özbaşdak bermäge ygtyýar edilmeýär.

Zähmet biržasy hojalyk hasaplaşygynda hereket edýär. Onuň girdejileri kärhanalar üçin şertnamalaýyn işleriň we hyzmatlaryň amala aşyrylmagynyň hasaby-na emele gelýär. Ýöne ilata edilýän ähli hyzmatlar – biržada hasapda durmak, iş orunlarynyň dörändigi baradaky maglumatlary bermek, işe ýerleşdirmek ýaly hyzmatlar birža tarapyndan mugt amala aşyrylýar.

7. Bazar ykdysadyýetiniň nusgalary

Her bir döwletiň bazar ykdysadyýetiniň öz aýratynlyklary bar. Ol aýratynlyklar ýurtlaryň taryhy ösüşine, ykdysadyýetiniň ösen derejesine, dāp-dessurlaryna, döwletiň bazary kadalaşdyrmak boýunça geçirýän çärelerine, oňa täsir ediş usullaryna, jemgyýetiň ösüşiniň ileri tutulýan ugurlaryna we ş.m. baglydyr. Dünýäde hereket edýän bazar ykdysadyýetiniň nusgalarynyň birnäçesine seredip geçeliň.

1. Amerikan nusgasy. Bu nusga bazar güýçleriniň erkin hereket etmegine, telekeçilik işini höweslendirmäge, gowy işleýänleriň baýamagyna esaslanýar. Ilatyň az girdejili toparlaryna ýeňillikler we kömekler bermek arkaly elýeter durmuş şertleri döredilýär. Ýöne bu ýurtda durmuş deňligi barada mesele asla öňe sürülmeýär, ilatyň emläk taýdan garyplara we baýlara bölünmegine päsgelçilik berilmeýär.

Bazar ykdysadyýetiniň amerikan nusgasy zähmet öndürijiliginiň has ösen we şahsy bähbitleriň köpçülikleýin öňe sürülýän ýagdaýynda amala aşyrylýar. Umuman, bu nusga zähmete ukyply her bir adamyň özüni, maşgalasyny we garrylygyny üpjün etmek üçin serişdeleri gazanmagyny göz önünde tutýar.

2. Ýapon nusgasy. Bu nusga milli aň-düşünjäniň has ösen derejesine, milletiň bähbitleriniň şahsy bähbitlerden ýokary tutulmagyna, işgärleriň ýokary zähmet höwesine we jogapkärçiligine esaslanýar. Şeýle nusga ýurduň gülläp ösmegi üçin ilatyň belli bir material kynçylyklary çekmäge taýýar ýagdaýynda mümkindir. Bu agzalanlaryň hasabyna zähmet öndürijiligi ýokarlanýar, önümiň özüne düşýän gymmaty peselýär,

onuň hili gowulanýar. Dünýä bazarlarynda ýapon harytlarynyň bäsleşik ukyby ýokary bolýar.

Ýaponlar "erkin bazaryň" ähmiýetini cendenäsa ýokarlandyрмаýar. Bu ýurtda ykdysadyýeti döwlet ýokary derejede kadalaşdyrýar. Şonda döwlet we hususy eýeçiligi ösdürmegiň umumy milli ykdysady meýilnamalary düzülýär. Ýöne bazar taraplaryna ol meýilnamalary ýerine ýetirmek hökman däl-de, olardan ugur almak tekliپ edilýär. Ýaponiýada döwlet işgärleriniň abraýy gaty ýokary, olaryň hataryna täze işgärler diňe bäsleşik esasynda kabul edilýär.

Ýapon nusgasynda ilatyň emläk taýdan gatlaklara bölünmegine päsgelçilik döredilmeýär.

Bazar ykdysadyýetiniň ýapon nusgasy esasynda Singapur, Gonkong, Malaýziýa ýaly Aziýa ýurtlary hem öz ykdysadyýetini ösdürýärler.

3. German nusgasy. Bu nusga üçin döwlet eýeçiliginiň paýynyň agdyklyk etmegi, döwletiň dolandyryş ulgamynyň kämilligi häsiýetlidir. Bu ýerde hususy eýeçiligiň orny uly, bazar güýçleri gowy işleýär. Bu ýurtda hereket edýän kanunlar şertnamalaýyn borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini, önümiň hiline bolan talaplaryň berjaý edilmegini, bäsleşik göreşini we daşky gursawy goramagy talap edýär. Ownuk we orta kärhanalary, fermer hojalyklaryny döwlet giňden goldaýar. Ol nyrhlara, gümrük paçalaryna, tehniki kadalara gowy täsir edýär. Durmuş meselelerini çözmekde hem döwletiň orny ýokarydyr.

4. Şwed nusgasy. Bu nusga üçin bolsa, bazaryň durmuş meselelerini çözmäge gönükdirilmegi, döwletiň kadalaşdyryjy ornunyň ýokary bolmagy häsiýetlidir. Döwlet güýçli durmuş syýasatyny alyp barýar, ilatyň

az girdejili gatlagynyň peýdasyna milli girdejini gaýtadan paýlaýar, ýurtda ykdysady ýagdaýy gowulandyryýar. Onuň elinde esasy serişdeleriň bary-ýogy 4 göterimi jemlenendir. Ýöne döwletiň çykadjylary jemi içerki önümiň 70 göterimine barabardyr. Ol serişdeleriň ýarysyndan hem köpüsi durmuş maksatlary üçin gönükdirilýär (1980-nji ýyllar). Bu bolsa salgytlaryň ýokary derejesiniň üsti bilen amala asyrylýar.

Salgytlaryň hasabyna döwlet öz elinde ýeterlik maliýe serişdelerini jemleýär, soňra olary durmuş meselelerini çözmäge gönükdirýär. Netijede, bu ýurtda işsizligiň derejesi pes, ilatyň girdejileri hem ep-esli deňleşdirilendir. Emma bu ýagdaý adamlaryň iş aktiwligine oňaýsyz täsir edip biler.

Bu nusgada önüm öndürmek wezipesini hususy kärhanalar ýerine ýetirýär, ilatyň ýokary ýaşaýys derejesini üpjün etmek wezipesi bolsa döwletiň paýyna düşýär.

Bazar ykdysadyýetiniň agzalan we beýleki nusgalaryny şertli iki sany uly topara bölmek bolar:

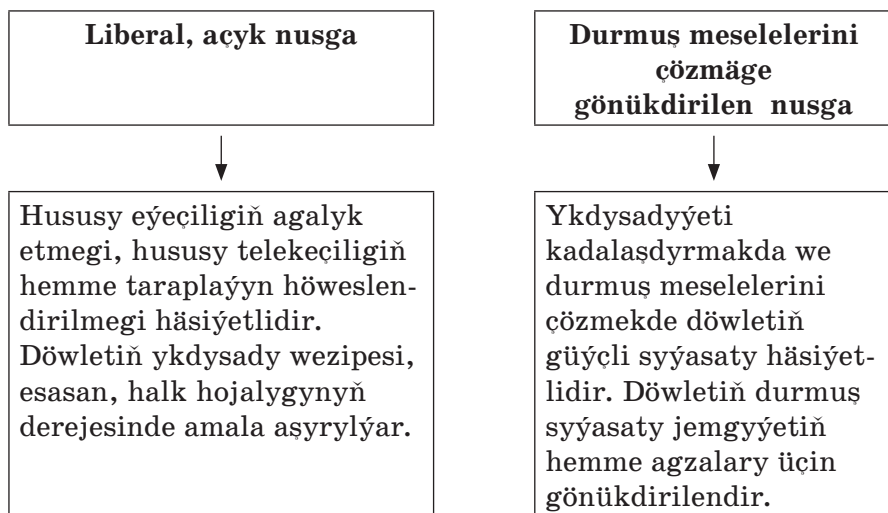
1. Liberal, ýagny açyk nusga;
2. Durmuş meselelerini çözmäge gönükdirilen nusga.

Liberal nusgasy üçin hususy eýeçiligiň agalyk etmegi, hususy telekeçiligiň hemme taraplaýyn höweslendirilmegi häsiýetlidir. Döwletiň ykdysady wezipesi, esasan, halk hojalygynyň derejesinde amala asyrylýar. Bu nusgada "durmuş deňligi" barada mesele asla öňe sürülmeýär. Döwletiň durmuş syýasaty bolsa ilatyň iň garyp gatlagy üçin gönükdirilendir. Bu nusga ykdysady taýdan ösen ýurtlar bolan ABŞ we Angliýa ýakyndyr.

Durmuş meselelerini çözmäge gönükdirilen bazar ykdysadyýetiniň nusgasyna bolsa ykdysadyýeti kadalaşdyrmakda we durmuş meselelerini çözmekde döwletiň güýçli syýasaty häsiýetlidir. Döwletiň durmuş syýasaty jemgyýetiň hemme agzalary üçin gönükdirilendir. Ilatyň iş bilen üpjünçiligi, girdejileriň derejesi, käbir ýagdaýlarda bolsa bahalar hem kadalaşdyrylýar. Şunda döwletiň kadalaşdyryjy wezipesi hojalyk işleriniň diňe makro derejesine ýaýraman, eýsem olaryň mikro derejesine hem ýaýraýar.

3-nji tablisa

Bazar ykdysadyýetiniň nusgalary

Umuman, bu nusganyň tarapdarlary doly "erkin bazara" garşy çykýarlar we bazary döwletiň kadalaşdyrmagyny zerur hasap edýärler.

Durmuş meselelerini çözmäge gönükdirilen bazar ykdysadyýeti Şwesiýa, Germaniýa, Awstriýa ýaly döwletler üçin häsiýetlidir.

8. Bazar ykdysadyýetiniň türkmen milli nusgasy

Dürli ýurtlaryň bazar ykdysadyýetine geçiş ýollarý birmeňzeş däldir. Ösen döwletleriň häzirki zaman bazary erkin bazaryň köp ýyllaryň dowamynda ösmegi netijesinde emele gelipdir.

Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetine geçmeginiň özboluşly aýratynlygy bar. Dünýä döwletleriniň, şol sanda, önki SSSR-iň çäginde emele gelen döwletleriň tejribesini öwrenip, halkymyzyň döp-dessurlaryndan, ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň aýratynlyklaryndan ugur alyp, Türkmenistan döwletimiz özüniň bazar ykdysadyýetine geçmeginiň ýoluny kesgitledi. Bu ýol bazar ykdysadyýetiniň durmuş meselelerini çözmäge gönükdirilen ýoludyr. Bu ýol bazara birden däl-de ýuwaş-ýuwaşdan geçmegi göz önünde tutýar. Bazara geçmek köp wagtyň dowamynda amala aşyrylýar, ol birnäçe yzygiderli tapgyrlardan durýar. Şonda ykdysadyýetimiziň bazar ýoly bilen ösmeginiň esasy maksady – halkymyzyň durmuşyny üzüň-kesil gowulandyrmakdan ybaratdyr.

Türkmenistanyň bazara geçmek ýoly ilkinji nobatda, ýurdumyzyň ykdysadyýetini düzüň taýdan düýpli özgertmegi göz önünde tutýar. Önki Soýuzyň düzüminde Türkmenistan çig mal öndürýän respublika hökmünde bellidi. Senagatda nebit we gaz, oba hojalygynyda bolsa pagta öndürmeklige üns berilerdi. Öndürilýän çig maly gaýtadan işlemek, ondan taýýar önüm almak bolsa onuň çäginde daşarda amala aşyrylardy. Bu bolsa Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň bir taraplaýyn ýöriteleşmegine getirdi, köp pudaklaryň bazara taýýar önümler bilen çykmagyna ýol bermedi. Şonuň üçin ba-

zar ykdysadyýetine geçilýän döwürde jemgyýetçilik önümçiliginiň ýöriteleşmeginde düýpli özgerişlikler geçirildi. Ilkinji nobatda, öz çig malymyzy özümizde gaýtadan işlemek, dünýä bazarynda bäsleşige ukyply ýokary hilli taýýar önümleri öndürmek ýola goýuldy.

Türkmenistanyň bazara geçmeginiň aýratynlyklarynyň ýene-de biri bolup halkymyzy durmuş taýdan goramak çykyş edýär. Bu işi döwletimiz doly öz üstüne aldy. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow döwletimiziň gündelik işiniň baş ýörelgesi hökmünde "Döwlet adam üçindir" diýen sygary yglan etdi. Şu ýörelgä laýyklykda Türkmenistan döwletiniň içeri we daşary syýasatynyň esasy wezipesi halkymyzyň durmuşyny mundan beýläk hem gysarnyksyz ýokarlandyrmak bolup durýar. Döwletimiziň güýçli we işeňňir durmuş syýasaty bazar özgertmeleriniň üstünlikli amala aşyrylmagynyň kepili bolup çykyş edýär. Ähli ykdysady, demokratik, syýasy özgertmeleriň maksady – adamlaryň ýaşaýşyna, döredijilik işine mynasyp şertleri döretmekden ybaratdyr. Öz gezeginde ilatyň kynçylyk çekýän gatlagyny goldamak – özgertmeleri üstünlikli geçirmegiň girewidir.

Durmuş taýdan goramagyň bähbidi üçin serişdeleriň bir bölegi, ýagny elektrik togy, suw, tebigy gaz, benzin, mukaddes duz ilata mugt berilýär. Şeýle şertler dünýäniň hiç bir döwletinde ýokdur. 2003-nji ýylyň awgustynda Türkmenbasy şäherinde geçirilen Türkmenistanyň XIV Halk Maslahaty bu ýeňillikleriň halkymyza berilmeginiň möhletini 2020-nji ýyla çenli uzaltdy. Türkmenistanyň XVII Halk Maslahatynda bolsa bu möhlet 2030-njy ýyla çenli uzaltdy. 2020-nji ýylda şu maksatlar üçin döwlet tarapyndan berilýän

serişdeler 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde 5,3 esse köpeler. Ýaşayyş üçin möhüm bolan bu nygmatlaryň bahasy maşgala býujetiniň 60 göteriminden hem köpüsini tutýandygyny belläp geçmek gerek. Mundan başga-da halkyň sarp edýän harytlarynyň iň esasylyary döwlet tarapyndan bellenýän pes we durnukly bahalar bilen ilata satylýar. Bu çäreleri durmuşa geçirmek üçin döwlet öz býujetinden ýörite serişde goýberýär.

Biziň ýurdumyzda ykdysady özgertmeler döwletiň ýolbaşçylygynda, onuň berk gözegçiligi astynda kadalaşdyrylýar. Bazar ykdysadyýetiniň kadalaşdyryjy – hukuk esaslary döredildi, bu ugurda resminamalaryň giden bir toplumy kabul edildi. Bular bolsa durmuş-syýasy durnuklylygy, asudalygy, bazar ykdysadyýetine kem-kemden geçmegi, onuň yzygiderli ösmegini üpjün edýär.

Şeýlelikde, Garaşsyzlyk ýyllarynda halkymyzyň ýadawsyz tagallalary netijesinde ösüşiň türkmen ýolunyň düýbi tutuldy. Bazar ykdysadyýetiniň türkmen milli nusgasyny dünýä ýurtlary ykrar edýär, bu ugurda biziň ýurdumyzyň gazananlary, ýeten sepgitleri hemmeleri haýran galdyrýar. Garaşsyz Türkmenistanyň üstünlikleri bazar ykdysadyýetiniň türkmen milli ýolunyň dogrudygyny, onuň ylmy taýdan esaslandyrylandygyny doly tassyklaýar.

HYRYDARLYK WE HÖDÜRLEME NAZARYÝETI

1. Hyrydarlyk we hödürleme kanuny.

Bazar deňagramlylygy

Bazar hemişe iki tarapyň – alyjy bilen satyjynyň aragatnaşygyny göz önünde tutýar. Alyjy harytlara hyrydarlyk edýär, satyjy bolsa, hödürleýän tarap hökümünde çykyş edýär.

Hyrydarlyk – munuň özi pul bilen üpjün edilen isleg bolup, onuň bazarda aňladylan görnüşidir. Başgaça aýdylanda, hyrydarlyk tölege ukyply islegdir ýa-da alyjylaryň özlerine gerek harydy satyn almak üçin töläp biljek pulunyň jemidir.

Hödürleme diýip bazara çykarylan ýa-da oňa çykarylyp bilinjek harytlaryň jemine aýdylýar. Hödürleme önümçiligiň möçberine we düzümine baglydyr.

Hyrydarlyk we hödürleme dialektiki ösüş taýdan bitewidir we özara baglanysykdadyr. Olaryň özara deňligi ykdysady zerurlykdyr. Bu iki tarapyň birligi we özara deň gelmegi hyrydarlyk we hödürleme kanunyň mazmunyny aňladýar. Başgaça aýdanynda, bu kanunyň hereketi önümçiligiň ösmegi bilen islegiň üýtgemeginiň arasynda mynasybetiň bolmagyny talap edýär. Özi hem hyrydarlygyň hödürlemä diňe bir umumy möçberiniň laýyk gelmegi zerur bolman, eýsem olaryň aýry-äýry harytlar boýunça hem özara mynasybeti gerekdir.

Aýry-äýry harytlar we olaryň toparlary boýunça, şeýle hem ähli harytlaryň möçberi boýunça hyrydarlyk bilen hödürlemegiň arasyndaky belli bir mynasybet bazaryň häzirki ýagdaýyny häsiýetlendirýär. Saty-

jylaryň we alyjylaryň ykdysady ýagdaýlary bazara gönüden-göni baglydyr.

Bazaryň häzirki ýagdaýy (konýunkturasy) köp ýagdaýlaryň täsiri bilen emele gelýär we üýtgäp durýar. Oňa önümçiligiň we harytlaryň gorlarynyň möçberi, bahalaryň we pul girdejileriň derejesi, söwdanyň guralysy, mahabatlandyрма we başgalar täsir edýär.

Bazar ýagdaýynyň üýtgemegi netijesinde hyrydarlyk bilen hödürlemegiň arasynda dürli mynasybetiň emele gelmegi mümkin. Olaryň birnäçesiniň üstünde durup geçeliň:

1. Harytlaryň hödürlenişi alyjylaryň hyrydarlygyndan köp bolmagy. Harytlaryň käbirleriniň bolçulygy olaryň diňe köp öndürilmeginiň netijesinde emele gelmän, eýsem bahalaryň çakdana ýokary bolmagy ýa-da önümleriň hiliniň pes bolmagy, ilatyň pul girdejisiniň az bolmagy we ş.m. netijesinde hem emele gelip biler. Harytlaryň satylyp bilinmezligi belli bir şertlerde artykmaç öndürmegiň çökgünligine hem getirmegi mümkin. Harytlaryň bahasyny arzanlatmak bu ýagdaýdan çykmanyň ýollarynyň biridir.

2. Hyrydarlyk hödürleme-den agdyklyk edýär. Şeýle ýagdaýda haryt gytçylygy emele gelýär, ilat öz puluna gerek harydyny satyn alyp bilmeýär, puluň hümmeti gaçýar.

Haryt gytçylygynyň döremeginiň dürli sebäpleri bar: önümçiligiň möçberiniň pes bolmagy, ilatyň pul girdejileriniň harytlaryň öndürilişinden has çalt ösmegi onuň esasy sebäpleridir. Harytlaryň bazarda ýeterlik bolmazlygy belli bir şertlerde gytçylyk çökgünligine getirmegi mümkin. Harytlaryň gytçylygyna bazar bahalaryň ýokarlanmagy bilen jogap berýär. Ilatyň pul

girdejileriniň ösüşini haýallatmagyň, harytlaryň öndürilişini artdyrmagyň ýa-da bazar bahalarynyň ýokarlanmagynyň üsti bilen şeýle kyn ýagdaýdan çykyp bolar.

Bazar gatnasyklaryna ýuwaş-ýuwaşdan geçilmegi netijesinde Türkmenistanda hyrydarlyk bilen hödürlemegiň arasyndaky mynasybet düýpgöter üýtgeýär. Ol üýtgame haryt bolçulygyny döreder, manadyň hümmetini ýokarlandyrar.

3. Hyrydarlyk we hödürleme özara deň gelýär. Bu bolsa hyrydarlygyň möçberiniň we düzüminiň hödürlemegiň möçberine we düzümine laýyk gelmegini aňladýar.

Hyrydarlygyň we hödürlemegiň özara deň gelýän sertlerinde harytlar jemgyýetçilik gymmatyna gabat gelýän deňagramlylyk bahalar boýunça satylýar. Şeýle bahalaryň emele gelmegi harytlaryň alyjylara näçe gerek bolsa, şonça-da öndürilendigini aňladýar.

Hyrydarlyk bilen hödürlemegiň arasyndaky deňagramlylyk bazar ykdysadyýetiniň ösüşinde ýokary netijeliligiň gazanylandygyny aňladýar.

Hyrydarlyga we hödürlemä köp ýagdaýlar täsir edýär, olar hemişe üýtgäp durýar. Dürli bazar ýagdaýlarynyň täsiri bilen hyrydarlygyň we hödürlemegiň üýtgemeginiň derejesi olaryň çýeligini häsiýetlendirýär.

Bahalaryň ýokarlanmagy bilen ol ýa-da beýleki haryda bolan hyrydarlyk azalýar. Emma şonda aýry-aýry harytlara hyrydarlygyň azalmagynyň derejesi dürli-dürlidir. Mysal üçin, ilkinji zerur bolan harytlara bahalaryň ýokarlanmagy bilen, olara bolan hyrydarlyk düýpli üýtgamez. Aýdalyň, çöregiň bahasynyň

birnäçe esse ýokarlanmagy bilen onuň sarp edilişiniň möçberi çürt-kesik azalmaz. Bu ýagdaýda hyrydarlyk çeyä bolmaýar.

Munuň tersine, gymmat bahaly zatlara (ýeňil masyňlar, altyn, kümüş, göwher daşlary, hrustallar we ş.m.) bahalaryň ýokarlanmagy bilen olara bolan hyrydarlyk mese-mälim azalyp biler. Bu ýagdaýda bolsa hyrydarlyk çeyä bolýar.

Hyrydarlyk bilen hödürlemegiň çeyeligini önümçiligiň ösüş derejesine baglydyr. Önümçiligiň endigan ösmegi we sarp etmek üçin ýeterlik derejede harytlaryň öndürilmegi hyrydarlyk bilen hödürlemegiň arasyndaky ýagdaýy kadalaşdyrmakda uly rol oýnaýar. Olaryň çeyeligini öz-özünden emele gelmeýär. Muňa, esasan hem, bazar bolçulygy täsir edýär. Bazar bolçulygyny döretmek üçin önümçiligiň ösmegi, onuň ähli pudaklarynyň taýýar önümleri öndürüp bilýän pudaklara öwrülmegi, şeýle hem, ösen daşary söwdanyň bolmagy gerek. Taýýar önümleri öndürýän önümçiligiň ýola goýulmagy öndüriji güýçleriň hil we mukdar taýdan özgermegine getirýär.

Hyrydarlyk bilen hödürlemegiň çeyeligine daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň hem täsiri gaty uludyr. Bu, köplenc ýagdaýda, wagtlaýyn häsiýete eýe bolýar. Daşary söwda diňe ykdysadyýet bilen bagly bolman, eýsem syýasy ýagdaýlar bilen hem baglydyr. Bazar bolçulygyny gazanmak üçin daşary söwdanyň oňaýly bolmagy gerek, şeýle hem islendik ýurduň aragatnaşyk-ulag mümkinçilikleri hem bolmaly. Dünýä bazaryna çykmaklygyň arzan düşýän ýollary zerurdyr. Bazar bolçulygy önümçilik bilen sarp etmegiň arasyndaky dialektiki ösüş bitewiligi görkezýär. Bu ýagdaý

bolsa durmuş-ykdysady ösüşiň kadaly bolmagyny we bazar gatnaşyklarynyň sazlaşykly ösmegini üpjün edýär.

2. Bazary kadalaşdyrmagyň usullary

Häzirki zamanda ösen döwletleriň hiç birinde öňki özakymlaýyn hereket edýän erkin bazar ýok. Bazar kadalaşdyrylýan bazara öwrüldi. Şeýle-de bolsa, bazar kadaly hereket edýän ykdysadyýetiň aýrylmaz bölegi bolmagynda galýar. Hiç bir jemgyýet bazar-syz oňup bilmez. Bazar tölege ukyply isleg bilen hödürlemegiň arasyndaky deňagramlylygy üpjün etmek, hojalyk ýagdaýlarynyň üýtgemegini çalt duýmak, basarnyklylygy höweslendirmek, netijeli hojalygy alyp barmagy bähbitli etmek, ykdysady usullaryň üsti bilen düşewüntsiz hojalyklaryň ýaşamagyny bes etmek ýaly ajaýyp we hiç bir zat bilen çalsyp bolmajak mümkinçilikleri görkezýär.

Emma ylmy-tehniki öwrülişikleriň talaplaryna laýyklykda halk hojalygy jähtden çuňňur düzüm taýdan üýtgetmeleri çalt geçirmeklik erkin bazara başartmaýar. Şeýle ýagdaýda bazaryň kadalaşdyrylmagy zerurlykdyr.

Özakymlaýyn ösýän bazaryň inflýasiýa, artykmaç öndürmekligiň çökgünligine, köpçülikleýin işsizlige we şuna meňzeşlere getirmegi mümkin. Bu bolsa ilatyň ýaşayş derejesine, öňi bilen onuň durmuş taýdan gorağa mätäç gatlagyna (zähmete ukypsyzlara, okaýanlara, maýyplara, köp çagaly maşgalalara we ş.m.) oňaysyz täsir edýär. Şular ýaly ýagdaýlaryň bolmazlygy üçin

bazary kadalaşdyrmagyň dürli usullaryny ulanmak zerurdyr.

Bazary kadalaşdyrmagyň usullary göni we gyýtaklaýyn usullara bölünýär. Bazary kadalaşdyrmagyň göni usullaryna döwlet tabsyryklary, halk hojalygynyň düzüminiň we mynasybetleriniň döwlet tarapyndan emele getirilmegi, ilatyň girdejileri barada onuň syýasaty we başgalar girýär. Bu usullaryň üsti bilen döwlet guralalary halk hojalygynyň derejesinde hyrydarlyk bilen hödürlemegiň arasyndaky mynasybete gös-göni täsir edýär.

Hyrydarlygyň möçberine we düzümine netijeli täsir etmekde ilatyň girdejileri barada döwlet syýasatynyň uly ähmiýeti bardyr. Onuň kömegi bilen ilatyň tölege ukyply isleginiň möçberi kesgitlenýär. Tölege ukyply islegiň möçberi iş hakynyň, pensiýalaryň, talyp haklarynyň we beýleki pul tölegleriň umumy jemine baglydyr.

Döwletiň girdejiler barada alyp barýan syýasaty kärhanalaryň girdejilerine hem degişlidir. Özüniň bu syýasatyny ol kärhanalaryň peýdasyna salgyt salmagyň üsti bilen amala aşyrýar.

Gyýtaklaýyn usullaryň kömegi bilen hem döwlet bazara isjeň täsir edip bilýär. Olara maliýe-karz gatnaşyklary, salgytlar, käbir harytlara bahalaryň döwlet tarapyndan belleniilmegi we başgalar degişlidir. Bazary kadalaşdyrmakda bahalaryň ähmiýeti uludyr. Olar şol bir wagtyň özünde hem hyrydarlyga hem-de hödürlemä güýçli täsir edýärler. Bahalar barada döwlet syýasatynyň ähmiýetini aýratyn belläp geçmek gerek. Döwlet, bir tarapdan, erkin bazar bahalaryň emele gelmegine ýol berýär, beýleki tarapdan bolsa, halkyň

ýaşaýsy üçin ilkinji zerur harytlaryň bahalarynyň dur-nuklylygyny üpjün edýär.

Şeýlelik bilen, döwlet bazary kadalaşdyrmagyň gö-ni usullarynyň üsti bilen halk hojalygy boýunça makro-mynasybetleriň emele gelmegini üpjün edýär. Bazary kadalaşdyrmagyň gyýtaklaýyn usullarynyň üsti bilen bolsa, ol mikromynasybetleriň (harytlaryň toparlary boýunça, kärhanalaryň arasyndaky gatnaşyklar boýun-ça) emele gelmegine täsir edýär.

3. Marketing, onuň mazmuny we wezipeleri

Bazar gatnaşyklaryny kadalaşdyrmakda marketin-giň uly ähmiýeti bar.

Eger marketingiň mazmuny näme diýip sorasa-lar, onda ol bazary öwrenmekdir diýilse, bu jogap doly bolmaz. Has doly we dogry manyda şu ykdysady kategoriýanyň şeýle mazmuny bar, ýagny **marke-ting** diýip, bazar ýagdaýlaryny hemmetaraplaýyn öwrenmegiň esasynda kärhanany dolandyrmak ulga-myna aýdylýar. Başgaça aýdanyňda, kärhanalaryň işini bazaryň talaplaryna laýyklykda guramak marketingiň mazmunyny aňladýar. Mysal üçin, kompýuter öndürýän firmanyň marketologynyň wezipesi bazary öwrenmek bilen şu kärhanany dolandyrmakdyr. Onuň esasy et-meli işi harytlary, şol sanda çig maly, materiallary ni-reden arzan, amatly satyn alyp, niredede gymmat ýa-da köp satyp, tiz aýlansyk geçirmekdir. Aslynda marke-tolog hem dolandyryjydyr – menejerdir.

Marketing haryt bolçulygy üpjün edilen ykdysa-dyýete mahsusdyr, ol hödürlemegiň hyrydarlykdan agdyklyk edýän şertlerinde ýüze çykýar. "Marketing"

düşünjesi inlisçe "bazar" sözünden gelip çykypdyr we ünsüni bazara dikmegi, harytlary satmagy aňladýar.

Marketing XX asyryň 20-nji ýyllarynda ABŞ-da döreýär. Ol Ikinji jahan urşundan soň bazaryň monopoliýalaşdyrylmagynyň güýçlenmegi netijesinde kompaniýalaryň işinde giňden ýaýrap başlaýar.

Marketingiň esasy maksady – kärhananyň bazarda ornuny berkitmekden, onuň harytlaryny satmagy üpjün etmekden ybaratdyr.

Marketing şu aşadaky esasy wezipeleri ýerine ýetirýär:

1. Harytlara we hyzmatlara hyrydarlygy öwrenmek;
2. Kärhananyň harytlaryna bolan bazar bahalaryny öwrenmek;

3. Alyjylara ýeňillikler bermegiň, kepillendirilen hukuklaryny giňeltmegiň we ş.m. üsti bilen kärhananyň harytlarynyň satyn alynmagyny höweslendirmek;

4. Kärhananyň öndürýän harytlarynyň görnüşlerini esaslandyrmak;

5. Söwda – täjirçilik işlerini dolandyrmak;

6. Alyjylara söwda hyzmatlaryny guramak. "Alyjylar harydy tapmaly däl-de, satyjy haryt alyjyny tapmaly" diýen esasy ýörelgeden ugur almak.

Häzirkizaman korporasiýasyny dolandyrmagyň esasy bölümleriniň biri bolup marketing bölümi ýa-da gullugy çykyş edýär. Ol firmanyň bazar işlerini kadalaşdyrýar, önümçilik, tehniki we maliýe syýasatyny kesgitleýär.

Marketing taryhy ösüşinde dört sany döwri başdan geçirdi:

1-nji döwür. Bu döwürde marketing işinde "Köp öndürmek, soňra bolsa ýerleşdirmek" ýörelgesi agalyk edipdir. Şonda önümçiligi kämilleşdirmek, zähmet ön-

dürijiligini ýokarlandyrmak we önümiň düşýän gymmatyny aşaklatmak esasy wezipe bolupdyr. Şol wagt hyrydarlyk hödürlemeden agdyklyk edipdir.

2-nji döwür. Bu döwürde "Köp öndürmek, soňra bolsa ýerleşdirmek" ýörelgesinden "haryt – ýerlemek – alyjy – mahabatlandyрма " ýörelgesine geçilýär, indi esasy üns bazara berlip ugralýar.

3-nji döwür. Bu döwürde alys-çalşa gatnaşýan taraplaryň özüni alyp baryşlaryna üns bermek ýaly ýagdaýlar ýüze çykypdyr. Bazar ýagdaýlaryny öwrenmek boýunça barlag işleri geçirilipdir, "marketing maksatnamalary" düzülipdir, bazary hemmetaraplaýyn öwrenmek arkaly onuň ýagdaýlary barada çaklamalar işlenilipdir.

4-nji döwür. Durmuş-etiki döwri. Belli amerikan marketology F.Kotleriň pikirçe, durmuş-etiki marketingiň çäklerinde birbada aşakdaky meseleler çözülýär: sarp edijiler has netijeli harytlar we hyzmatlar bilen kanagatlandyrylýar, halkyň, jemgyýetiň hal-ýagdaýy oňatlaşýar.

Häzirkizaman marketing işleri şu ýörelgelere esaslanýar:

- a) sarp ediji – "şadyr";
- b) öndürilýän zady satmagyň ýerine satylýan zady öndürmeli;
- ç) haryt döretmek bilen sarp edijini hem döretmeli.

Birinji ýörelge boýunça şu mysaly getirmek ýerlikli bolsa gerek, ýagny, "Toýota" firmasynyň "Biz siziň işleýän maşynyňyzy döredip bereris!" diýen sygary alyjylara gönükdirilendir. Bu firma bazary hemmetaraplaýyn öwrenip, diňe hyrydarlygy bar bolan, alyjylaryň göwnüni tapyp biljek maşynlary öndürýär.

Marketingiň wezipeleri

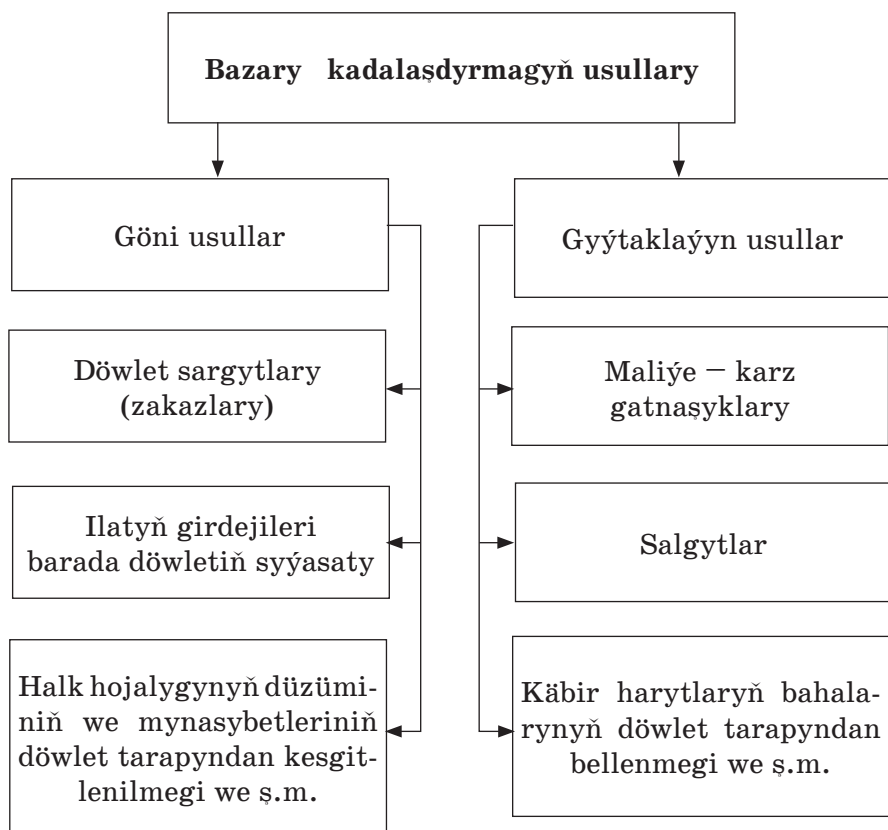
1. Harytlara we hyzmatlara hyrydarlygy öwrenmek	
2. Kärhananyň harytlaryna bolan bazar bahalaryny öwrenmek	
3. Alyjylara ýeňillikleri bermegiň, kepillendirilen hukuklaryny giňeltmegiň we ş.m. üsti bilen kärhananyň harytlarynyň satyn alynmagyny höweslendirmek	
4. Kärhananyň öndürýän harytlarynyň görnüşlerini esaslandyrmak	
5. Söwda – täjircilik işlerini dolandyrmak	
6. Alyjylara söwda hyzmatlaryny guramak. "Alyjylar harydy tapmaly däl-de, satyjy alyjyny tapmaly" diýen esasy ýörelgeden ugur almak	

Ikinji ýörelge birinjiniň dowamydyr. Bu ýerde önümçilik bazar talaplaryna ýokary derejede uýgunlaşýar. Mysal üçin, jinsi geýimleri öndürmegi alyp göreliş. Ony Windshaýmly (Bawariýa) Lewi Ştrauss başlaýar. Altyn gözleýjileriň hatarynda Kaliforniýa gelmek bilen, ol özüne göwnejaý bir zady tapýar. Ýagny berk eginbaşyň ýeterlik dældigini bilýär we ony XIX asyryň ortalarynda öndürip başlaýar. Onuň jinsileri örän berkligi we jübüleriniň mäkämliги üçin soňra fermerleriň we kowboýlaryň eşigi bolýar. Ol millioneriň bu oýlap

tapan önümçiligini nesilleri häzir hem uly peýda gazanmak bilen dowam edýärler.

Üçünji ýörelge haryda hyrydarlyk bolar ýaly bazara täsir etmegiň elýeterli usullaryny peýdalanmagy göz önünde tutýar. Şonda mahabatlandyrmagy ulanmaklyga hem uly ähmiýet berilýär.

2-nji tablisa

BÄSLEŞİK NAZARYÝETI

1. Bäsleşik, onuň mazmuny we görnüşleri

Bäsleşik bolmasa, bazar mümkin däl. *Bäsleşik* – munuň özi önümçiligiň, harytlary satmagyň we satyn almagyň gowy şertleri ugrunda bazar hojalygynyň taraplarynyň arasyndaky göreşdir. Bu göreş haryt hojalygynyň ykdysady kanunydyr.

Bazar gatnaşyklarynyň ösen ýurtlaryna bäsleşigiň şu aşakdaky esasy görnüşleri mahsusdyr:

1. Ýekebara haryt öndürijileriň arasyndaky bäsleşik;

2. Iri haryt öndürijileriň arasyndaky bäsleşik (döwlet kärhanalarynyň, paýdarlar jemgyýetleriniň arasyndaky);

3. Monopoliýalaryň arasyndaky bäsleşik;

4. Ýokarda görkezilen toparlaryň ählisiniň arasyndaky bäsleşik;

5. Dürli ýurtlaryň telekeçileriniň arasyndaky bäsleşik.

Bäsleşigiň dürli görnüşleriniň arasyndaky tapawutlara garamazdan, olaryň hemmesiniň umumylygy bar. Ol hem bäsleşigiň öňi bilen bazar taraplarynyň arasyndaky barlyşyksyz göreş bolmagydyr. Bu göreşde güýçli ejizi ýeňýär, ony tozdurýar.

Bazar bäsleşigi, umuman, üç ugur boýunça bolup geçýär. Onuň *birinjisine* satyjylaryň arasyndaky göreş girýär. Hödürlemegiň hyrydarlykdan agdyklyk eden ýagdaýynda satyjylaryň arasynda bäsleşik göreşi bolýar. Hemme satyjylar öz harytlaryny gymmat satjak bolýarlar. Emma bu göreşde alyjyny höweslendirip bilen satyjy üstün çykýar. Ýeňmek maksady bilen

aýry-aýry satyjylaryň öz harytlaryny arzan satmagy mümkin. Ýöne olar köp haryt satýarlar. Satyjylaryň öz harytlaryny has pes bahalar bilen hem satmagy mümkin. Muňa *demping* diýilýär.

Bazar bäsleşiginiň *ikinji bir ugry* alyjylaryň arasyndaky göreşdir. Hyrydarlygyň hödürlemeden agdyklyk eden ýagdaýynda alyjylaryň arasynda bäsleşik bolýar. Hemme alyjylar özlere gerek harytlary arzan aljak bolýarlar. Bu göreşde kim ýokary baha teklipe etse ýa-da köp haryt satyn alsa, ýeňiji bolýar.

Bäsleşigiň *üçünji ugry* - satyjylar bilen alyjylaryň arasyndaky göreşdir. Bu bäsleşik hyrydarlyk bilen hödürlemegiň deňagramlyk ýagdaýynda bolýar. Satyjylar we alyjylar bahalaryň derejesine gatnaşygy boýunça gapma-garşylykly orunlarda durýarlar. Bu göreşde kim garşydaşyna öz bahasyny kabul etmäge mejbur edip bilse, şol hem ýeňýär.

Bazar gatnaşyklarynyň ösüş derejesine baglylykda bäsleşik "kämillesen" we "kämillesmedik" bolup biler. Kämillesen bäsleşik bolanda, garşydaşlaryň hiç biri hem bazar bahalaryna aýgytlaýjy täsir edip bilmeýär.

Kämillesen bäsleşik hususy eýeçilige we hojalygy özbaşdak alyp barmaklyga esaslanýar. Beýle bäsleşikde haryt öndürijileriň özara baglanysygy diňe bazaryň üsti bilen amala aşyrylýar. Kämillesen bäsleşigiň amala aşmagy üçin aşakdaky şertleriň bolmagy zerurdyr:

1) aýry-aýry firmalaryň öndürýän harytlarynyň möçberiniň az bolmagy;

2) her firmanyň satuwa çykarýan harytlarynyň birmeňzes bolmagy;

3) bahalar barada alyjylaryň oňat habarly bolmagy;

4) satyjylaryň baha babatynda dilleşmezden, özbaşdak hereket etmegi;

5) pudaga girmek ýa-da ondan çykmak üçin öndürijilere päsgeçiligiň bolmazlygy;

6) belli bir harydy öndürijiler we alyjylar köp bolmaly.

Ýokarda görkezilen şertleriň berjaý edilmegi öndürijileriň we alyjylaryň özara erkin baglanysygyny, bazar bahalarynyň emele gelmegini üpjün edýär. Emma bazar bäsleşiginiň özüne mahsus artykmaçlyklary we kemçilikleri hem bardyr. Onuň *artykmaçlyklaryndan* şu aşakdakylary görkezmek bolar:

- jemgyýete zerur harytlary öndürmek üçin ulanylýan serişdeleriň has amatly sarp edilmegini üpjün edýär;

- önümçiligiň üýtgäp durýan ýagdaýlara çalt uýgunlaşmagyna şert döredýär;

- ylmyň, tehnikanyň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmagy çaltlandyrýar;

- öndürijilere we sarp edijilere erkin hereket etmäge mümkinçilik döredýär;

- öndürilýän harytlaryň we edilýän hyzmatlaryň hiliniň gowulanmagy sarp edijileriň isleglerini kanagatlandyrmagy üpjün edýär.

Kemçilikleri hökmünde aşakdakylary görkezmek mümkin:

- öwezini dolduryp bolmaýan serişdeleriň (tokaý, deňiz, ýerasty baýlyklaryň, ýabany haýwanlaryň) saklanmagyny üpjün etmeýär;

- tebigata, daşky gurşawa oňaýsyz täsir edýär;

- köpçülikleýin peýdalanylýan desgalaryň (ýollar, jemgyýetçilik ulaglaryň) hem-de edilýän hyzmatlaryň göwnejay guralmagyna, ösdürilmegine biperwaý garalmagy;

– durmuşyň birnäçe ähmiýetli ugurlaryna (düýpli ylmy ösdürmeklige, umumy bilim meselelerine, käbir şäher hojalyk meselelerine) biperwaý garalmagy;

– jemgyýetde adamlaryň baýlara we garyplara bölünmegine, durmuş deňsizliginiň ýüze çykmagyna getirip bilmegi.

Kämillesmedik bäsleşik bolanda, satyjylaryň ýa-da alyjylaryň birnäçesi bazar bahalaryna aýgytlaýjy täsir edip bilýär. Kämillesmedik ýa-da monopolistik bäsleşik erkin bäsleşigiň mirasdüşeridir. Şonda kapitalyň toplanmagy, paýdarlar jemgyýetleriniň döremegi, tebigy baýlyklara, maddy we maliýe serişdelere gözegçilik etmek güýçlenýär. Monopoliýalar sergileri geçirmek, harytlary öwmek, magtamak arkaly alyjylaryň isleginiň ýokarlanmagyny we dürli maliýe hem-de metbugat serişdeleriniň üsti bilen sarp edijilere we dellallara öz täsirlerini güýçlendirýärler.

2. Jemgyýetiň ykdysady durmuşynda bäsleşigiň ähmiýeti

Tejribäniň görkezişine görä, bäsleşik ilki bilen alyjylar üçin amatlydyr. Sebäbi onuň netijesinde harytlaryň pes bahalar bilen satylmagy, hyzmatlaryň hiliniň oňatlaşmagy bolup geçýär.

Haryt eýeleri bazar bäsleşiginde üstün çykmak üçin önümçiligi giňeltmek, onuň tehnikasyny we guralysyny gowulandyrmak barada alada etmelidirler. Olar garsydaşlary bilen göreşde öz harytlarynyň gymmatyny peseltmek, olaryň hilini gowulandyrmak, görnüşlerini köpeltmek, söwda we söwdadan soňky hyzmatlary gowulandyrmak ýaly ykdysady taýdan netijeli usullardan hem peýdalanmalydyrlar.

Bäsleşýänleriň içinde emlägini ýitirmegi mümkin hem bolsa, töwegelçilik edip, täze tehnikany we tilsimaty oýlap tapýan we ony özleşdirýän, önümçiligi guramagyň netijeli usullaryny we resurslary tygşytly peýdalanmagyň ýollaryny tapýan telekeçiler tapawutlanýarlar. Şeýdip olar ylmy-tehniki we ykdysady ösüşi caltlandyrýarlar.

Şeýlelik bilen, bäsleşik ykdysady durmuşa oňaýly täsir edýär. Ol haryt hojalygynyň ösüş usulydyr.

Bäsleşik göreşiniň birnäçe usullary bar, olardan şu aşakdakylary görkezmek bolar:

1. Bäsdeşiňi çig mal çeşmelerinden, sarp ediş bazarlaryndan, karzlardan we ş.m. kesmek.

2. Bahalar arkaly dürli oýunlary guramak:

a) dürli önümlere ýakynlaşan ýa-da birmeňzeş bahalary goýmak;

b) nyrhnamada görkezilen bahalar bilen deňeşdireniňde ýeňillikleri bolan "kölegeli" bahany peýdalanmak;

c) açyk baha bäsleşigi.

3. Baha bilen bagly bolmadyk bäsleşik (önümiň görnüşi we hili boýunça, satuw şertlerine laýyklykda).

4. Boýkot yglan etmek. Boýkot – inlis sözi bolup, ykdysady we syýasy göreşiň serişdesidir. Ol aýry bir tarap, gurama, döwlet bilen gatnaşyklary doly ýa-da kem-käsleýin kesmekdir. Ispança oňa "Embargo" diýilýär. Onuň terjimesi - tussag etmek, salgyt salmakdyr. Ol harytlary, gymmat bahaly kagyzlary, altyny bir ýurtdan çykarmaklygy ýa-da bir ýurda getirmekligi gadagan etmekdir. Halkara gatnaşyklarynda eksportyň we importyň gadagan edilmegini, harytlara gümruk salgytlarynyň we tarifleriniň deň goýulmazlygyny aňladýar.

5. Bäsdeşin kärhanasyny satyn almak.

6. Senagat "icalylygy".

7. Bäsdeşin tehniki ösüşin gazananlaryny ulanmagyna päsgel bermek maksady bilen patentleri satyn almak.

8. Döwlet guramalarynyň kömegi bilen bäsdeşiňe zor salmak.

9. Mahabatlandyrmany giňden peýdalanmak.

10. Göreşin bazar bilen bagly bolmadyk usullaryny ulanmak – maliýe pyssy-pujurlyklary, gymmatly kagyzlar bilen kezzaplyk etmek, garsydaşyň hünärmenlerini özüňe çekmek we ş.m.

Ykdysady nazaryýeti esaslandyryjylaryň biri bolan *Adam Smit* 1776-njy ýylda "Halklaryň baýlygynyň tebigaty we sebäpleri hakda barlag" diýen işinde şeýle bir zadyň üstüni açdy. Ýagny bäsleşýän taraplar öz şahsy peýdalary üçin hereket etmek bilen, şol bir wagtyň özünde "Göze görünmeýän el" bilen jemgyýetiň bähbidi üçin hem hereket edýändiglerini anyklady. Smitden soňky ykdysatçylaryň köpüsi onuň bäsleşigiň jemgyýet üçin peýdalydygy baradaky taglymatyny ösdürdiler.

Emma soňky wagtlara çenli bäsleşigiň ähmiýetine ýeterlik üns berilmedi, oňa diňe ýykgynçylyk edýän güýç hökmünde garaldy. Indi bolsa bazar gatnaşyklaryna geçilmegi bilen bäsleşik göreşiniň ähmiýeti artýar we onuň ösmegi üçin gerek şertler döredilýär.

Ykdysady ösüşi gazanmak üçin bäsleşikden çekinmeli däl. Pudaklaryň arasyndaky gatnaşygy kämilleşdirmek üçin, Hormatly Prezidentimiziň nygtaýsy ýaly, diwersifikasiýa köp üns bermeli. Bu ýerde hem bäsleşikli ösüş bardyr. Umuman, *diwersifikasiýa* – bu bir pudagyň kapitalynyň beýleki pudaklara aralaşmagydyr.

3. Halkara gatnaşyklarynda bäsleşigiň orny

Türkmenistan döwleti öz garaşsyzlygyny almagy bilen, "Açyk gapylar" syýasatyny ygylan edip, özboluşly ösüş ýoluna düşdi. Biziň kapitalizme-de, sosializme-de meňzemeýän öz ösüş ýolumyz bar. Adamlaryň sag-aman ýatyp turmagy iň uly demokratiýadyr. Halkara bäsleşiginde Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanymyz hoşniýetliligi bilen öňe saýlanýar.

Bäsleşik peýda almakdan ötri alnyp barylýan ykdysady göreşdir. Milli çäklerde alnyp barylýan bäsleşik her ýurduň içindeki haryt öndürijileriň özara göreşidir. Bazar ykdysadyýetiniň ösen ýurtlarynda ýurduň içinde bolýan bäsleşik taryhy taýdan ilki döräpdir. Häzirkizaman dünýä hojalygy ösen derejede bazar ykdysadyýetidir. Bu ýerde bolsa bäsleşik ozaly bilen ýurtlaryň arasynda ýüze çykýar.

Bu bäsleşigiň ýokary derejesidir, çünki halkara bäsleşiginiň haryt öndürijilerden edýän talaby milli çäklerde alnyp barylýan bäsleşikleriň edýän talaplaryndan has ýokarydyr. Mysal üçin, hili orta derejede öndürilen harytlaryň milli çäklerde hyrydar tapmagy mümkin. Satylýan harydyň hili ýokary bolmasa dünýä bazarynda ol satylman galyp biler.

Bäsleşik belli bir derejede düzgünleşdirilen söwdanyň, aýratyn hem dünýä bazarynda alnyp barylýan alyş-çalşyň hökmany şertidir. Hiç bir telekeçiniň bäsleşikden sowlup bazara çykmagy mümkin däldir. Emma bäsleşige telekeçilik işini bökdäp duran haýsydyr bir päsgelçilik hökmünde garamak bolmaz. Bäsleşik, onuň tersine, islendik telekeçiligiň ösmeginiň hökmany şertidir.

Emma tutuş ýurtlaryň hem edil aýry-aýry haryt öndürijileriň bolsy ýaly, bäsleşige ukyplysy we ukypsyzly bolýar. Şeýle ýagdaýyň ykdysatçylar tarapyndan düşündirilişi-de köpdürlidir.

Käbir bilermenler bäsleşik ukyplylygyny işçi güýjüniň köplüginin we arzanlygynyň netijesi hasap edýärler. Emma Şweýsariýa we Şwesiýa ýaly ýurtlarda iş hakynyň ýokary bolmagyna we işçi güýjüniň dowamly döwürde ýetmezçilik etmegine garamazdan gülläp ösýändigini bellidir. Ýapon firmalaryna bolsa önümçiligiň awtomatlaşdyrylmagy işçi güýjüniň ep-esli bölegini iş orunlaryndan gysyp çykarandan soň köp pudaklara halkara derejede berk ornaşmak başartdy. Ýokary iş hakyna garamazdan bäsleşik ukyplylygy döwletleriň ençemesiniň maksadydyr.

Bäsleşik ukyplylygy serişdeleriň bollugyndan gelip çykýar – diýýän garaýyş hem bar. Emma Ýaponiýanyň, Italiýanyň, Koreýanyň öz resurslarynyň juda ýetmezçilik edýändigini sebäpli, ýangyjyň we çig malyň köp bölegini importirlemäge mejburlygyna garamazdan aýratyn güýçli ösen ýurtlardygy bellidir.

Bilermenleriň başga bir topary ýurduň bäsleşik ukybyna hökümetiň syýasaty hemme zatdan köp täsir edýär – diýip hasap edýärler. Şu nukdaýnazardan ösüşiň açary hökmünde hökümetiň belli-belli pudaklaryň ösmegini goldamagyny, milli senagata howandarlyk etmegini, eksporty goldamagyny we subsidiýalary bermegini görkezmek bolar. Elbetde, hökümetiň syýasatynyň bäsleşik ukyplylygyna güýçli täsir edýändigini inkär edýän hem ýok. Emma dünýä tejribesiniň öwrenilmegi hökümetiň syýasatynyň bäsleşik ukyplylyga ucdantutma hemme ýurtlarda aýgytlaýjy täsir edýändigini tassyklamaýar. Hökümetiň ýöred-

ýän syýasatynyň bäsleşik ukyplylyga aýgytlaýjy täsir edýän ýurtlary hem bardyr. Milli ykdysadyýetde diňe döwletiň tutýan ornunyň we paýynyň uly bolýan ýurtlarynda hökümetiň syýasatynyň bäsleşik ukyplylyga täsiri hakykatdan hem aýgytlaýjydyr. Şu ýagdaýa diýseň laýyk gelýän mysal Garassyz, baky Bitarap Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşidir, çünki Türkmenistanyň milli ykdysadyýetinde döwletiň paýy köp ýurtlardakydan has saldamlydyr. Şu ýerde "Türkmenistanyň ykdysadyýetinde döwletiň paýy oňaýly möçbere getirilmeýärmikä?" diýen sowal ýüze çykyp biler. Bu sowala şeýle jogap berilse dogry bolar. Bazar ykdysadyýetine geçýän beýleki ýurtlarda bolşy ýaly, geçiş döwründe geçirilýän durmuş-ykdysady möhüm özgertmeleriň biri hökmünde döwlet eýeçiligini hususlaşdyrmak işi Türkmenistanda hem alnyp barylýar. Döwlet eýeçiliginiň barha artýan böleginiň köp pudaklarda hususlaşdyrylmagy netijesinde döwlet eýeçiliginiň monopoliýasy eýýäm azaldyldy.

Döwlet eýeçiliginiň hususlaşdyrylmagy geçiş döwrüniň ahyryna çenli doly tamamlanar. Emma oňa dowamly salym bar. Döwlet eýeçiliginiň hususlaşdyrylmagy yzygiderli alnyp barylsa-da, Türkmenistanda döwlet eýeçiliginiň esasy pudaklaryndaky agdyklyk etmegi entäk-häli saklanyp gelýär.

Bäsleşik ukyplylygyň biri-birine garşy gelýän köp sanly esaslandyrmalaryndan "Haýsy ýurt bäsleşige ukyply?" diýen sorag gelip çykýar. Mümkün, öz söwda balansyndan uly oňyn tapawut alýan ýurt bäsleşige ukyply ýurtdyr. Emma beýle däl, çünki ABŞ ýaly baý ýurtlaryň ençemesiniň söwda balansy köpden bäri oňaýsyz bolsa-da, alýan jemi önümi birsyhly artyp gelýär.

Onda bäsleşik ukyply döwlet zähmetkeşleri iş bilen üpjün edip bilýän ýurtmyka? Aslyýetinde şeýle mümkinçilik bar, emma milli girdejiniň köpelmegi üçin raýatlary pes iş haky tölenip, haýsydyr bir iş bilen güýmemek däl-de, iş orunlarynyň häsiýeti has möhüm ähmiýetlidir.

Her bir döwletiň baş ykdysady maksady öz raýatlary üçin ýaşaýsýň ýokary derejesini döretmekdir. Şeýle ukyp hemme zatdan öňürti zähmet öndürijiligine, ýurtdaky resurslaryň peýdalanylyşynyň netijeliligine baglydyr.

Halkara söwda ýurtlara hemme harytlary we hyzmatlary öz içinde öndürmek zerurlygyny aradan aýryp, öz öndürijiligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär. Şeýlelikde, ýurtlar üçin öz firmalarynyň has öndürijilikli pudaklarynda haryt öndürmäge ýöriteleşmegi üçin mümkinçilik döredilýär. Ýurt haýsy harytlary öndürmekde, daşary ýurtly bäsdeşlerine garanda az öndürijilikli bolsa, onda bu harytlary beýleki ýurtlardan satyn alyp bolýar. Şeýle bolanda import hem edil eksport ýaly zähmet öndürijiliginiň ösüşiniň aýrylmaz düzümine öwrülýär.

Emma halkara söwda milli öndürijiligiň ýokarlanmagyna ýardam edibem, bu öndürijiligi howp astynda goýubam biler. Işsundan ybarat, ýagny halkara bäsleşik senagatyň her bir pudagynda milli ykdysadyýetiň pudaklaryna garanda öndürijiligiň taýsyz derejesini döredýär. Mysal üçin, Amerikanyň awtomobil guryjy senagatynda beýleki pudaklara garanda köp önüm öndürilýär. Şoňa laýyklykda işçilere has ýokary iş haky tölenýär. Şol bir wagtyň özünde-de awtomobil senagatynyň kynçylyklary barha artýar. Çünki ABŞ-

nyň Ýaponiýa we Germaniýa ýaly bäsdeşleriniň öndürijilik derejesi has ýokarydyr.

Ýurtlaryň senagat taýdan ösüşinde üstünlik gazanmagy üçin milli şertleri oňaýly bolmalydyr, ýagny kämilleşdirmelere we täzeliklere ýardam etmelidir. Ýurtlaryň senagatynyň haýsydyr bir pudagynda gazanýan ösüşiniň bu ýurduň ösüş aýratynlyklary bilen jebis baglydygyny dünýä tejribesi görkezýär. Bu aýratynlyk ýurtda hünärli işçi güýjüniň ýa-da senagatyň şu pudagynda bäsleşik üçin zerur kömekçi pudak düzüminiň barlygyndan ybarat bolup biler. Galyberse-de, firmalaryň bäsleşigi we düzümi örän möhümdir. Çünki bu şertler kompaniýalaryň döredilişini, guralysyny we dolandyrylyşyny kesgitleýän şertlerdir.

Kompaniýanyň düzümindäki ýöriteleşen kärhanalar näçe köp bolsa, hem-de bu kärhanalarda işleýän işgärleriň hünäri näçe ýokary bolsa, kompaniýa bäsleşige sonça ukyplydyr. Dolandyryjylaryň we gullukçylaryň maksatlary maýa goýmaklygyň baş maksadyna laýyk gelmegi firmanyň bäsleşikde artykmaçlyk gazanmagyny üpjün edýär.

Bäsleşik ukyplylyk meselesi ösen ýurtlarda hökümetleriň we senagatyň baş aladalarynyň birine öwürildi. Senagatyň işläp çykaryjy pudagyny aýratyn gujur bilen döredýän we ösdürýän Garassyz, baky Bitarap Türkmenistan üçin hem halkara bäsleşigiň ähmiýeti günibirin artýar.

4. Monopoliýa we onuň görnüşleri

Monopoliýa, grekçe "monos" – "ýeke" we "poleo" – "satýaryn" diýen sözlerden gelip çykýar. Monopoliýa düşüňjesi asyl manysynda "ýeke-täk hojaýyn" diýmegi aňladýar. Ol bir adamyň, adamlaryň toparlarynyň ýa-

-da döwletin önümçilikde, söwdada we beýleki işlerde aýratyn hukugyny, agalyk etmegini aňladýar. Monopoliýa dürli pudaklarda döräp biler. Emma durmuşyň ösmegi we kämilleşmegi zerarly bu sözüň manysy has giňelip, ol indi kämilleşmedik bäsleşige mahsus bolan bazar hadysalarynyň ençemesini özünde jemläpdir.

Öndürijiniň monopoliýasy bolanda – pudakda ýeketäk öndüriji bolup, bazarda hödürlenýän harytlaryň möçberini, olaryň bahalaryny onuň diňe özüniň kesgitlemegini aňladýar. Eger-de bir alyjy monopolist hökmünde çykyş edýän bolsa, onda oňa monopsoniýa diýilýär. Bazarda satyjy hem, alyjy hem bir bolsa, onda muňa iki taraplaýyn monopoliýa diýilýär.

Önümçilikde birnäçe firmalaryň agalyk etmegine *oligopoliýa* diýilýär (grekçe "oligos"-"azlyk" we "poleo" –"satýaryn" diýen sözlerden gelip çykýar). Bazarda birnäçe alyjynyň agalyk etmegine bolsa *oligopsoniýa* diýilýär.

Monopoliýa kapitalistik haryt hojalygynyň ilkinji basgançagynda ýüze çykmak bilen XX asyrdan önümçilikde we harytlary satmakda aýgytlaýjy orun oýnap başlaýar. Indi erkin bäsleşigiň we özakymlaýyn bazaryň deregine monopoliýalar agalyk edip başlaýar. Ähli ykdysadyýeti öz içine alýan absolýut monopoliýa bolsa, erkin bazar bäsleşigini doly aradan aýyrýar.

Aýry-aýry taryhy döwürlerde her bir ýurduň ykdysadyýetinde monopoliýalaryň dürli görnüşleri emele gelipdir. Öňi bilen *tebigy* we *emeli* monopoliýalary tapawutlandyrmak gerek.

Aýry-aýry eýeleriň we hojalygy alyp barýan taraplaryň ygtyýarlygyndaky önümçiligiň gyt we erkin täzeden öndürip bolmaýan şertlerine (mysal üçin, gazylyp alynýan peýdaly magdanlaryň, gyt metallaryň kânleri;

mes toprakly ýerler) bolan aýratyn hukugyna *tebigy monopoliýa* diýilýär. Şeýle monopoliýany tebigatyň özi döredýär we ol durnukly bolýar.

Haryt bazarynyň ýa-da aýry-aýry harytlary öndürmegiň we satmagyň biriniň elinde jemlenmegine, onuň aýratyn hukugynda bolmagyna *emeli monopoliýa* diýilýär. Bu monopoliýany adamlaryň özi döredýär. Emeli monopoliýa tötänleýin, durnukly we ählumumy görnüşlerde bolup biler.

Tötänleýin monopoliýa alyjyda ýa-da satyjyda, köplenç, duýdansyz emele gelýär. Hyrydarlyk bilen hödürlemegiň arasynda wagtlaýyn emele gelen mynasybet belli bir önümi öndürmegi we satmagy has amatly edýär. Ine, şu amatly şertleri peýdalanýan alyjynyň ýa-da satyjynyň monopoliýasy tötänleýin monopoliýa bolýar. Bu monopoliýa pudak boýunça gowy önümçilik şertlerinden (tehnikadan, tilsimatdan ýa-da işçi güýjünden) peýdalanýan kärhanalarda hem emele gelip biler. Emma bäsleşik göreşi sebäpli şeýle monopoliýa köp wagtlap saklanyp bilmeýär.

Durnukly monopoliýa köplenç wagtlarda önümçilikde we aýry-aýry harytlary satmakda esasy orunlary eýelän telekeçileriň iri birleşmelerine degişlidir. Olaryň ygtyýarynda iri kärhanalar, haryt bazarlary we ş.m. bolýar. Şeýle monopoliýanyň guramaçylyk görnüşi bolup paýdarlar jemgyýeti çykyş edýär.

XIX asyryň ahyryndan başlap, durnukly monopoliýanyň kartel, sindikat, trest we konsern ýaly dürli görnüşleri döräp, giňden ýaýrap başlaýar.

Kartel – munuň özi senagatyň bir pudagyna degişli birnäçe kärhananyň birleşigidir. Oňa gatnaşýanlar bazarlary paýlaşmak hakynda, bahalar hakynda dil birikdirýärler, öndürilýän harytlaryň mukdaryny kes-

gitleýärler. Karteliň düzümindäki kärhanalar önüm öndürmegi we satmagy özbaşdak alyp barýarlar.

Sindikata – monopolistik birleşmäniň has ýokary basgançagydyr. Sindikatyň düzümindäki kärhanalar önümçiligi özbaşdak alyp barýar, emma söwda özbaşdaklygyny elden gidirýärler. Sindikata gatnaşýanlar önümlerini satmagy we çig mal satyn almagy özleri alyp barman, onuň üçin umumy söwda guramasyny döredýärler. Peýda haryt satmagyň möçberinde her bir kärhananyň paýyna laýyklykda paýlanylýar.

Trest – özündäki kärhanalaryň hemmesine bilelikde eýeçilik edýän monopoliýadyr. Trestde aýry-aýry kärhanalar söwda we önümçilik özbaşdaklygyny doly suratda ýitirýärler. Olaryň adyndan ähli işleri trest alyp barýar. Kärhanalaryň ozalky eýeleri bolsa özlerindäki paýnamalaryň mukdaryna görä peýda alýan paýçylara öwrülýärler.

Durnukly monopoliýanyň ýene-de bir görnüşi *konserndir*. Karteller, sindikatar, trestler kada bolsy ýaly, bir pudagyň ýa-da öz aralarynda ýakyndan baglanysykly bolan pudaklaryň kärhanalaryny birleşdirýärler. Konsern bolsa, dürli-dürli kärhanalary öz içine alýar. Onuň düzümine dürli senagat pudaklarynyň kärhanalary, söwda firmalary, ulag we ätiýaçlyk kompaniýalary, banklar girýärler. Adatça, konserne onuň ähli kärhanalaryna maliýe ýolbaşçylygyny amala aşyrýan haýsy-da bolsa bir kärhana ýa-da bank baştutanlyk edýär. Şonda konserne girýän kärhanalaryň önümçilik özbaşdaklygy saklanyp galýar.

XX asyryň ikinji ýarymyndan başlap monopoliýalaryň *ählumumy görnüşleri* hem döräp ugraýar. Bu monopoliýalar döwletiň kömegi bilen kärhanalaryň birleşmeleriniň halk hojalygyny hemme tarapdan

özüne tabyn etmegi netijesinde emele gelyär. Şunda döwletiň özi hem iň iri monopolist hökmünde çykyş edýär. Ol tutuşlaýyn pudaklary we önümçilik toplumlaryny elinde jemleýär (mysal üçin, harby-senagat toplumyny).

Ozalky SSSR döwründe biziň ýurdumyzda halk hojalygynyň ähli pudaklarynda önümçiligiň monopollaşdyrylyşy örän ýokary derejä ýetipdi. Döwletiň özi iň iri, ählumumy monopolistdi. Onuň eýeçiligi doly agalyk edýärdi. Döwlet monopoliýasy jemgyýetçilik önümçiliginiň ähli tarapyny öz içine almak bilen, monopoliýalaryň beýleki görnüşlerini hem emele getirýär. Ol monopoliýalaryň taraplary bolup merkezi ykdysady ministrlikler, edaralar we iri kärhanalar çykyş edýärler.

5. Monopoliýa agalygyna garsy göres

Bazar ykdysadyýetine geçmek üçin monopoliýalaryň ähli görnüşlerini ýok etmek gerek. Eger-de bäsleşik bazara geçmek üçin esasy şertleriň biri bolsa, onda munuň tersine, monopolýa agalygy barka bazar mümkin däl. Bazar monopoliýasy bäsleşigiň garsydaşdyr.

Monopoliýalar bazarda öz agalygyny bahalaryň üsti bilen amala aşyrýar. Olar öz harytlaryny has ýokary bahalar bilen satyp, goşmaça peýda alýarlar. Özlerine gerek harytlary bolsa, has pes bahadan satyn alýarlar. Şeýle ýagdaýda monopoliýalara ýokary peýda almak üçin harytlaryň öndürilişini kämilleşdirmek zerur däl. Olara diňe bahalar barada özara ylalaşmak ýeterlik. Bu bolsa tehniki we beýleki ösüslere bolan ykdysady höwesini peseldýär. Diýmek, bäsleşik önümçiligi hemişe kä-

millesdirmäge itergi berýän bolsa, onda monopoliýalar durgunlylyga getirýär.

Monopoliýa agalygyna garsy göreşde biziň ýurdu-myzyň ykdysady aýratynlyklaryndan ugur almagymyz gerek.

Bazar şertlerinde monopoliýa bolup diňe bäsleşik göreşinde ýeňiji çykyş edýär. Öňki SSSR-de bolsa, monopoliýalar ministrlkler we guramalar tarapyndan buýruk bilen ýokardan döredildi. Şonuň üçin hem bizde ykdysadyýetiň monopollaşdyrylyşy günbatar döwletler bilen deňeşdireniňde has ýokarydy. Bu aýratynlygy öňi bilen monopolisti kesgitlemek üçin göz önünde tutmaly.

Bazar ykdysadyýetiniň ösen ýurtlarynda pudak boýunça 10 we 10-dan hem köp bäsleşýänler bar ýagdaýynda monopollaşdyrmak howpy yok hasap edilýär. Özi hem sol bir satylýan önümiň umumy möçberiniň bir kärhananyň paýyna düşýäni 31 göterimden köp bolmaly däl, ikisine düşýäni bolsa – 44, üçüsine – 54 we dördüsine – 64 göterimden köp bolmaly däl. Eger-de şeýle mynasybet bozursa, döwlet ykdysady çäreleri girizýär we düzgüni bozan firmanyň bazara gatnaşmagyny çäklendirýär.

Dünýä bazarynyň ösmegi bilen haýsy öndürijiniň monopolistdigini kesgitlemek meselesi hem çylşyrymlaşýar. Mysal üçin, "Fiat" firmasyny alyp göreliň. Bu firma Italiýadaky ähli awtomobil önümçiligini öz elinde saklaýar. Daşyndan göräýmäge ol firma Italiýada agalyk edýär. Emma iş ýüzünde ýagdaý başgaça. Sebäbi dünýä bazarynda amerikan, ýapon, fransuz, şwed, nemes awtomobilleri hem bar. Şonuň üçin "Fiat" firmasy dünýädäki awtomobil öndürýän firmalaryň ählisi

bilen öz ýurdunda-da, daşary ýurtlarda-da bäsleşmeli bolýar.

Has ösen ýurtlarda senagat önümleriniň esasy mukdary iň iri kärhanalaryň paýyna düşýär. Meselem, Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň senagatynda esasy orny 200 sany iri kärhana eýeleýär; ýeňil awtomashylary öndürmekde "Jeneral Motors", "Ford Motors", "Kraýsler" atly üç sany uly korporasiýa; himiýa senagatynda – "Dýuponde Nemur" atly korporasiýa; uçarlary öndürmekde "Boýing", "Makdonell", "Duglas", "Lokhid" korporasiýalary agalyk edýärler.

Biziň ýurdumyzda öndürijiniň agalyk edýändigini ýa-da etmeýändigini kesgitlemek üçin beýleki döwletleriň tejribesinden peýdalanmak gerek. Ýöne biziň ykdysadyýetimiziň aýratynlygyny göz önünde tutmaly.

Monopoliýa agalygyna garşy üstünlikli göreşmek üçin monopoliýa garşy kanuny kabul etmek gerek. Bu kanun monopoliýalaryň emele gelemgine belli bir derejede päsgel berip bilýär. Bazar gatnaşyklarynyň ösen ýurtlarynyň köpüsinde monopoliýa agalygyna garşy kanun hereket edýär we döwlet ony monopoliýalara garşy göreşde peýdalanýar.

Döwlet tarapyndan monopoliýa garşy görülyän çäreler hökmünde aşakdakylary görkezmek bolar:

1. Hökmürowan-hukuk çäreleri:

- hojalygyň haýsy hem bolsa bir pudagynda monopoliýa agalygyny gadagan etmek;
- hereket edýän monopoliýa birleşmeleri dargatmak;
- iri monopoliýalary birnäçe özbaşdak toparlara bölüşdirmek.

2. Hökmürowan-ykdysady çäreler:

– döwlet tarapyndan harydyň nyrhyny göz-görtele ýokarlandyryňlara garsy çäre görmek;

– harytlaryny ýalan öwgüler, başga kezzapçylyklar edip satyn alyjylary çürkeýän satyjylara çäre görmek;

– bazar ýagdaýlaryna täsir etmek üçin ýörite dilleşmeleri gadagan etmek.

3. Ykdysady çäreler:

– öz önümlerine erkin bäsleşigiň şertlerine gabat gelýän bahalary bellemäge monopoliýalary mejbur edýän salgyt syýasatyny peýdalanmak;

– monopoliýalaryň öndürýän harytlaryny çalsyp biljek beýleki harytlary çykarmagy höweslendirmek;

– halkara ykdysady gatnaşyklary giňeltmegiň, imпорты көпeltmegiň we ylmy-tehniki açyşlary ýaýratmagyň hasabyna bazary giňeltmek.

Monopolizmiň garsysyna göresde erkin we garaşsyz haryt öndürijileriň arasynda bäsleşigi höweslendirmek we ösdürmek üçin ykdysady şertleriň döredilmeginiň hem uly ähmiýeti bardyr.

BAHALAR NAZARYÝETI

1. Baha we onuň emele gelsi. Bahanyň wezipeleri

Gymmatyň pul bilen aňladylan görnüşine *baha* diýilýär. Bahanyň esasynda gymmat dur. Harydyň gymmatynyň ululygy oňa siňdirilen jemgyýetçilik zerur zähmetiň mukdary bilen kesgitlenýär. Onümçilikde döredilen gymmat harytlar satylanda belli bir baha bilen aňladylýar.

Bahalaryň emele gelsi örän çylsyrmylydyr. Hökümürowan - buýruk beriji ulgam döwründe bahalar

jemgyýetçilik zerur zähmet harajatlary esasynda merkezden kesgitlenerdi. Jemgyýetçilik zerur zähmet harajatlary hökmünde bolsa meýilnamada görkezilen harajatlaryň hemmesi ortaça şertler we ýagdaýlar göz önünde tutulyp ykrar edilerdi.

Bazar ykdysadyýetine geçilmegi bilen bahalaryň emele gelsi hem düýpgöter üýtgeýär. Bahalaryň esasynda gymmat durýan hem bolsa, olaryň emele gelmegine köp ýagdaýlar täsir edýär. Bahalara öňi bilen hödürleme bilen hyrydarlygyň arasyndaky mynasybet aýgtylaýjy täsir edýär. Olardan başga-da, bahalaryň emele gelmegine bäsleşik göreşiniň barlygy ýa-da ýoklugy, adamlaryň ertirki güne bolan ynamynyň derejesi we ş.m. täsir edýär.

Hakyky bazar bahalary satyjy bilen alyjynyň arasyndaky ylalaşyk görnüşinde erkin emele gelýär. Olaryň emele gelmegine diňe bazaryň ýagdaýy (konýunkturasy) täsir edýär. Şonda satyjylaryň arasynda bäsleşik göreşiniň hem bolmagy zerurdyr. Sebäbi bäsleşik bolmasa, satyjy alyjynyň üstünden agalyk edýär, alyjy özüne gerek harydy satyjynyň bahasy bilen satyn almaga mejbur bolýar.

Bazara geçilýän döwürde erkin emele gelýän bahalardan başga-da döwlet tarapyndan bellän bahalar hem hereket edýär. Şeýle bahalar ilaty durmuş taýdan goramak maksady bilen, ýaşayys üçin ilkinji zerur harytlara bellänýär. Olary diňe döwlet üýtgedip bilýär.

Haryt önümçiliginiň ösmegi üçin bazar bahalarynyň ähmiýeti olaryň ýerine ýetirýän wezipeleri bilen kesgitlenilýär. Baha birnäçe wezipäni ýerine ýetirýär:

Birinjiden, ol önüm birligini öndürmek üçin zähmetiň sarp edilişiniň ölçegi bolup, önümçilik hara-

jatlaryny we netijelerini hasaba almagyň hem-de deňeşdirmegiň serişdesi bolup hyzmat edýär;

Ikinjiden, baha habar bermek wezipesini ýerine ýetirýär. Ol harytlaryň hödürlenişi, tölege ukyply isleg, önümçilik resurslarynyň möçberi we ş.m. baradaky habarlary berýär. Bu habarlar bolsa işewür adamlary haryt hojalygynyň ýagdaýy bilen tanyş edýär;

Üçünjiden, baha höweslendirme wezipesini ýerine ýetirýär. Ol harajatlary azaltmagy, ylmy-tehniki öňe gidisligi çaltlandyrmagy, önüm öndürilişini giňeltmegi we onuň hilini ýokarlandyrmagy höweslendirýär;

Dördünjiden, baha paýlaýs wezipesini hem ýerine ýetirýär. Bahalaryň gymmatdan aşak ýa-da ýokaryk üýtgemegi netijesinde milli girdeji paýlanýar we gaýtadan paýlanýar. Mysal üçin, ýasaýşa in zerur harytlara döwlet pes baha belleýär we öz býujetiniň bir bölegini alyjylaryň bähbidi üçin gaýtadan paýlaýar.

Haryt öndürijileriň ykbaly gönüden-göni bahalaryň derejesine bagly bolýar. Olaryň biri goşmaça girdeji alýar, beýlekisi bolsa zyýan çekýär, tozýar;

Bäşinjiden, baha hyrydarlygyň we hödürlemegiň özara deň gelmegine mümkinçilik beryär. Ol ýa-da beýleki harytlaryň bahasynyň arzanlamagy, kada bolşy ýaly, olara bolan hyrydarlygy ýokarlandyrýar, munuň tersine, olaryň bahasynyň ýokarlanmagy bolsa, hyrydarlygy azaldýar.

2. Bahalaryň görnüşleri, ulgamy we düzümi

Bahalaryň dürli görnüşleri bar. Olara öňi bilen lo-maý, oba hojalyk önümlerini satyn alyş, bölek satuw bahalary hem-de edilýän hyzmatlar üçin ilat tarapyndan tölenýän tarifler, daşary söwda bahalary degişlidir. Bu

bahalar özara baglanysykda bolup, bilelikde bahalaryň ýeke-täk ulgamyny emele getirýär.

Bahalaryň her bir görnüşiniň emele gelsiniň we peýdalanylyşynyň öz aýratynlygy bar.

Lomaý bahalar boýunça kärhanalar öz öndüren harytlaryny beýleki kärhanalara we guramalara satýarlar. Bu bahalara edilýän hyzmatlar üçin kärhanalaryň töleýän tarifleri hem girýär. Lomaý bahalaryň erkin, şertnamalaýyn, döwlet tarapyndan bellenýän görnüşleri bar. Erkin baha bolanda, her bir öndüriji harydyna, bazaryň ýagdaýyna görä özi baha kesýär. Şertnamalaýyn bahalar, esasan, bir saparlyk we ýekelara tabsyryklar boýunça bellenilýär.

Oba hojalyk önümleriniň satyn alnys bahalary, esasan, döwlet tarapyndan kesgitlenilýär.

Bölek satuw bahalary halkyň sarp edýän harytlarynyň bazarynda hereket edýär. Bu bahalar bilen harytlar halka satylýar. Bölek satuw bahalary, öz gezeğinde erkin bazar bahalaryna we ilaty durmuş taýdan goramak üçin döwlet tarapyndan bellenilýän bahalara bölünýär.

Daşary söwda bahalary eksport we import bahalaryna bölünýär. Bu bahalaryň üsti bilen daşary ýurtlardan getirilýän (import) we daşary ýurtlara äkidilýän (eksport) harytlar üçin döwlet hasaplaşygy geçirilýär.

Lomaý bahalar özüniň düzümi boýunça önümiň özüne düşýän gymmatyny, kärhananyň peýdasyny, satyjy guramanyň harajatlaryny we peýdasyny öz içine alýar. Eger harydyň belli bir görnüşi boýunça gosulan baha üçin salgyt salynýan bolsa, onda lomaý baha şol salgyt hem girýär (*1-nji tablisa*).

Harytlaryň bahalarynyň düzümi

Kärhananyň harajatlary (harydyň özüne düşýän gymmaty)	Peýda	Üpjünçilik- -ýerleşdirme ýa-da lomaý üstüne goýumlar (indirim)		Söwdadaky üstüne goýumlar (nadbawka)	
		Hara- jatlar	Peýda	Hara- jatlar	Peýda
Kärhananyň lomaý bahasy					
Senagatyň lomaý bahasy					
Bölek satuw bahasy					

Bölek satuw bahalaryň düzümine bolsa, lomaý bahadan başga-da söwda harajatlary we peýdasy girýär. Şeýle hem bölek satuw bahalaryň düzümine söwda kärhanalary tarapyndan tölenýän goşulan baha üçin salgyt hem girýär. Edilen hyzmatlar üçin hasaplaşyklar tarifler boýunça amala aşyrylýar.

3. Garassyz, baky Bitarap Türkmenistanda bahalar syýasaty

Käbir ykdysatçylar (liberalizmiň tarapdarlary) bahalaryň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi hökmany däl diýip hasap edýärler. Ýöne geçen asyryň ahyrynda Gündogar Aziýa ýurtlarynda we Russiýa Federasiýasynda öjügen maliýe-ykdysady çökgünligi, şeýle hem 2007-nji ýyldan bäri häzir hem dowam edýän dünýä maliýe çökgünligi munuň beýle dældigini bütindünýä görkezdi. Ykdysadyýet we bahalar islendik ýurtda döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmelidir. Döwlet infrastrukturany döredýär, öz raýatlaryny goraýar.

Häzirki wagtda bahalar syýasaty Garassyz we baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň ykdysady işleriniň zerur ugurlarynyň biridir. Bahalara döwlet tarapyndan gözegçilik etmegiň maksady – çig mala we ýangyja bahalaryň birden ýokarlanan wagtynda, öndürijileriň monopoliýasy netijesinde ýüze çykyp biljek hümmetsizlenmä ýol bermezlik bolup durýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň "Bahalary döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň çäreleri" baradaky kararyna laýyklykda (№ 4610, 20.03.2001 ýyl) içerki bazar üçin niýetlenen birnäçe harytlaryň bahalary we tarifleri Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklandy. Ol harytlaryň we hyzmatlaryň sanawyna şu aşakdakylar girýär:

1. Ýangyç-energetika önümleri (tebigy gaz, elektroenergiýa, nebit önümleri, benzin, dizel ýangyjy).

2. Oba hojalyk önümleri (bugdaý, pagta, gant şugundyry, şaly).

3. Halkyň sarp edýän harytlary (un, çörek, kerpiç, sement, şifer).

4. Ilata edilýän hyzmatlar (şäher ýolagçy ulaglary, telefon we kommunal hyzmatlary).

5. Limitden (çäkden) artyk ulanylýan suw, gaz we elektroenergiýa üçin tölenýän tölegleriň bahalary.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň kararyna laýyklykda, 2008-nji ýylyň 11-nji fewralyndan başlap Türkmenistanly awtomobil sürüjilere zerur möçberdäki ýangyç (her aýda 120-den 200 litre çenli) mugt goýberilip başlandy. Munuň üçin halkymyz Hormatly Prezidentimize baky minnetdardyr.

Türkmenistanda bahalary düzgünleşdirmek käbir harytlara we hyzmatlara bahalary bellemek, olaryň

aňryçägini we söwda üstegoýmalaryny kesgitlemek arkaly amala aşyrylýar.

Aýratyn durmuş ähmiýetli harytlara düzgünleşdiriji bahalar Türkmenistanyň hökümeti tarapyndan goýulýar. Bu bahalary goýmak we düzgünleşdirmek arkaly döwlet bütin bahalar ulgamyna aýgytlaýjy täsir edýär.

1996-njy ýyldan bäri ykdysadyýetiň hakyky öndürijileriniň ulanan elektroenergiýasy üçin tarifler üýtgedilmedi. Ilatyň mugt ulanýan elektroenergiýasyna kesgitli limit (çäk) goýuldy (bir adama 35 kwt). 1997-nji ýyldan bäri içerki bazaryň öndürijilerine satylýan gazyň nyrhлары üýtgemeyär. Ilat bolsa gazdan mugt peýdalanýar. Nebit önümlerine bolan bahalar hem öz durnuklylygyny saklaýar.

Oba hojalyk önümleriniň birnäçesiniň (mysal üçin, bugdaý, pagta, gant şugundyry, şaly) satyn alnys bahalary döwletiň gözegçiliginde saklanýar.

Satyn alnys bahalary – bu daýhanlaryň we aýry-aýry hususy öndürijileriň oba hojalyk önümlerini döwlete satýan bahalarydyr (lomaý bahalar). Biziň Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistan döwletimiz oba hojalyk önümlerini öndürýänlere özüniň ykdysady we durmuş goldawyny ýetirip durýar. Muňa ýeňillikli karzlar, maddy-tehniki serişdeler bilen üpjün etmek we başgalar degişlidir. Haryt alyş-çalşygynda oba bilen şäheriň arasyndaky baha ekwiwalentini (deňagramlylygyny) üpjün etmek biziň döwletimiziň bahalar barada alyp barýan syýasatynyň esasy ugurlarynyň biri bolup durýar.

Bahalary düzgünleşdirmegi we olara gözegçilik etmegi amala aşyran döwlet guramasy Maliýe ministrligi we onuň ýerlerdäki guramalarydyr.

Bahalaryň emele geliş ulgamyny döwletiň düzgünleşdirmegi, şeýle hem Türkmenistanyň Merkezi banky-

nyň dolanysykdaky pul toplumlaryna berk gözegçilik etmegi hümmetsizlenmäniň önüni almaga mümkinçilik berýär.

MALIÝE, KARZ WE BANKLAR NAZARYÝETI

1. Maliýe, onuň mazmuny we wezipeleri

Adatça maliye diýip pul serişdelerine düşünilýär. Emma pul öz-özünden maliýe bolup bilmeýär. Maliýe ykdysady kategoriýadyr, önümçilik gatnaşyklarynyň düzüm bölegidir.

Pul serişdeleriniň gaznasyny döretmek, paýlamak we peýdalanmak boýunça emele gelýän ykdysady gatnaşyklaryň jemine *maliýe* diýilýär.

Hemme pul gatnaşyklary maliýe gatnaşyklary däldir. Pul gatnaşyklary puluň öz wezipelerini ýerine ýetirmegi bilen baglanyşykly ykdysady gatnaşyklary öz içine alýar. Maliýe gatnaşyklary bolsa pul gatnaşyklarynyň bir bölegidir, olar pul gaznasyny döretmek, paýlamak we peýdalanmak bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin, şahsy sarp etmäge we alyş-çalsa hyzmat edýän pul serişdeleri, ýagny bölek-satuw söwdasynda, ulag, durmuş we beýleki hyzmatlar üçin tölemekde peýdalanylýan pul serişdeleri maliýe gatnaşyklaryna girmeyär. Şeýle hem bu gatnaşyklara aýry-aýry adamlaryň arasynda satmak we satyn almak boýunça peýdalanylýan, pesgeş berlen we miras galan pul serişdeleri hem girmeyär.

Maliýe gatnaşyklarynyň ulgamyna şu aşakdakylar girýär:

1) döwlet bilen kärhanalaryň arasyndaky maliýe gatnaşyklary. Bu gatnaşyklar kärhanalaryň döwlet

býujetine töleglerini öz içine alýar. Kärhanalar hem öz gezeginde belli bir şertlerde ykdysady ýeňillikler görnüşinde döwletiň maliýe goldawyny alyp bilerler;

2) satmak we satyn almak boýunça kärhanalaryň arasynda döreýän maliýe gatnaşyklary;

3) karz-pul gaznasyny peýdalanmak boýunça kärhanalaryň we banklaryň arasyndaky maliýe gatnaşyklary. Bu gaznanyň düzümine kärhanalaryň wagtlaýyn boş pul serişdeleri hem girýär;

4) zähmete görä hak tölemek boýunça kärhanalaryň we olaryň işgärleriniň arasyndaky maliýe gatnaşyklary;

5) pensiýalary, kömek pullaryny bermek, salgytlary, ýasaýys jaý üçin tölegleri, ätiýaçlyk töleglerini tölemek we başgalar boýunça döwletiň we ilatyň arasyndaky maliýe gatnaşyklary.

Maliýe aşakdaky ýaly özara baglanysykly 4 wezipäni ýerine ýetirýär:

1. *Üznüksiz önümçiligi pul serişdeleri bilen üpjün etmek.* Bu maliýäniň esasy wezipesidir;

2. *Paýlamak.* Döwletiň, kärhanalaryň we ilatyň pul serişdeleriniň gaznasyny we girdejilerini emele getirmegini we peýdalanmagyň üsti bilen jemi önümi paýlamak we gaýtadan paýlamak maliýäniň paýlamak wezipesine girýär;

3. *Höweslendirmek.* Maliýe önümçiligi ösdürmegi, onuň netijeliligini ýokarlandyrmagy, ylmy-tehniki ösüşi ornaşdyrmagy, işçi güýjüni we önümçilik serişdelerini netijeli peýdalanmagy höweslendirýär;

4. *Gözegçilik etmek.* Maliýäniň kömegi bilen ähli kärhanalaryň işine gözegçilik edilýär. Bu gözegçilik kärhanalaryň maliýe düzgünini berjaý etmekde maddy jogäpkärçiliginiň üsti bilen manat gözegçiligi görnüşinde amala aşyrylýar.

1-nji tablisa

Maliýe gatnaşyklarynyň ulgamy	
1. Döwlet bilen kärhanalaryň arasyndaky maliýe gatnaşyklary	
2. Aýry-aýry kärhanalaryň arasyndaky döreýän maliýe gatnaşyklary	
3. Karz gaznasyny peýdalanmak boýunça kärhanalaryň we banklaryň arasyndaky maliýe gatnaşyklary	
4. Kärhanalaryň we olaryň işgärleriniň arasyndaky maliýe gatnaşyklary	
5. Döwletiň we ilatyň arasyndaky maliýe gatnaşyklary	

2-nji tablisa

Maliýäniň wezipeleri	
1. Üznüksiz önümçiligi pul serişdeleri bilen üpjün etmek	
2. Paýlamak	
3. Höweslendirmek	
4. Gözegçilik etmek	

2. Maliýe ulgamy

Jemgyýetde pul serişdeleriniň hereketi olaryň belli bir görnüşde emele gelmegini, ýagny jemgyýetiň maliýe ulgamyny göz önünde tutýar. Jemgyýetiň maliýe ulgamy özara baglanysykly 3 sany bölekden durýar: döwletiň maliýesi; kärhanalaryň maliýesi; ilatyň maliýesi. Bulardan başga-da, maliýe ulgamyna dürli görnüşdäki hojalyk birleşmeleriniň, assosiasialaryň, konsernleriniň we ş.m. maliýesi, pudaklaryň – senagatyň, gurluşygyň, söwdanyň, önümçilik däl pudaklaryň we ş.m. maliýesi hem girýär. Jemgyýetçilik guramalarynyň maliýesi hem jemgyýetiň maliýe ulgamynyň düzümine girýär.

Döwletiň maliýesi – munuň özi döwletiň wezipelerini (halk hojalygyny dolandyrmak, goranyş, kanunçylygy we hukuk düzgünlerini berjaý etmek, durmuş kepillendirmelerini üpjün etmek we ş.m.) maliýe bilen üpjün etmäge niýetlenen onuň ygtyýaryndaky pul gaznalarynyň ulgamydyr. Pul serişdelerini döwletiň elinde jemlemegiň usullaryny hem döwletiň maliýesi öz içine alýar.

Kärhanalaryň maliýesi diýip ykdysadyýetiň ilkinji şahalarynyň çäginde önümçiligiň üznüksizligini üpjün edýän pul gaznalarynyň ulgamyna aýdylýar. Ol gaznalary döretmegiň we peýdalanmagyň görnüşleri we usullary hem kärhananyň maliýesine girýär.

Ýurdumyzyň ýaşajýylarynyň zähmeti, hojalyk we beýleki işleri netijesinde alýan girdejileriniň hasabyna emele gelýän pul gaznalaryna *ilatyň maliýesi* diýilýär. Bu pul gaznalaryny ilat öz eýeçiligini artdyrmaga, hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga peýdalanýar.

Kärhanalaryň we ilatyň maliýesi döwletiň maliýesi bilen özara baglanyşyklydyr. Döwletiň maliýesinde jemlenýän pul serişdeleri kärhanalaryň we ilatyň maliýesinden alynýar. Döwletiň maliýesinde pul serişdelerini jemlemegiň çesmesi bolup salgyt ulgamy, ätiýaçlyk we pension tutumlar, gümrük we beýleki tölegler çykyş edýär. Döwletiň maliýesinde jemlenen pul serişdeleri halk hojalygyna maýa goýumlaryny amala aşyrmaga, kärhanalara pul kömeklerini bermäge, şeýle hem ilat üçin dürli durmuş çärelerini geçirmäge peýdalanylýar. Başgaça aýdylanda, döwletiň maliýesiniň pul serişdeleri halk hojalygyna, kärhanalara we ilata gaýtarylyp berilýär.

Kärhanalaryň we ilatyň maliýesi diňe bir döwletiň maliýesi bilen baglanyşykda bolman, eýsem olar öz aralarynda hem baglanyşyklydyr. Ol baglanyşygyň mysaly hökmünde ilatyň öz maliýe serişdeleriniň esasy bölegini kärhanalarda işläp alýandygyny bellemek bolar.

3. Döwlet býujeti, onuň durmuş-ykdysady ähmiýeti

Jemgyýetiň maliýe ulgamynda döwletiň maliýesine aýratyn orun degişlidir. Ykdysadyýetiň umumy ýagdaýy gös-göni döwletiň maliýesine baglydyr. Döwletiň maliýesi ykdysadyýeti ösdürmegiň kuwwatly çesmesidir.

Döwletiň maliýesi – onuň býujetini, döwletiň durmuş-egläk we şahsy ätiýaçlandyrmalaryny öz içine alýar.

Jemgyýetiň maliýe ulgamynyň esasy bölegi bolup döwlet býujeti çykyş edýär. Döwletiň öz wezipelerini

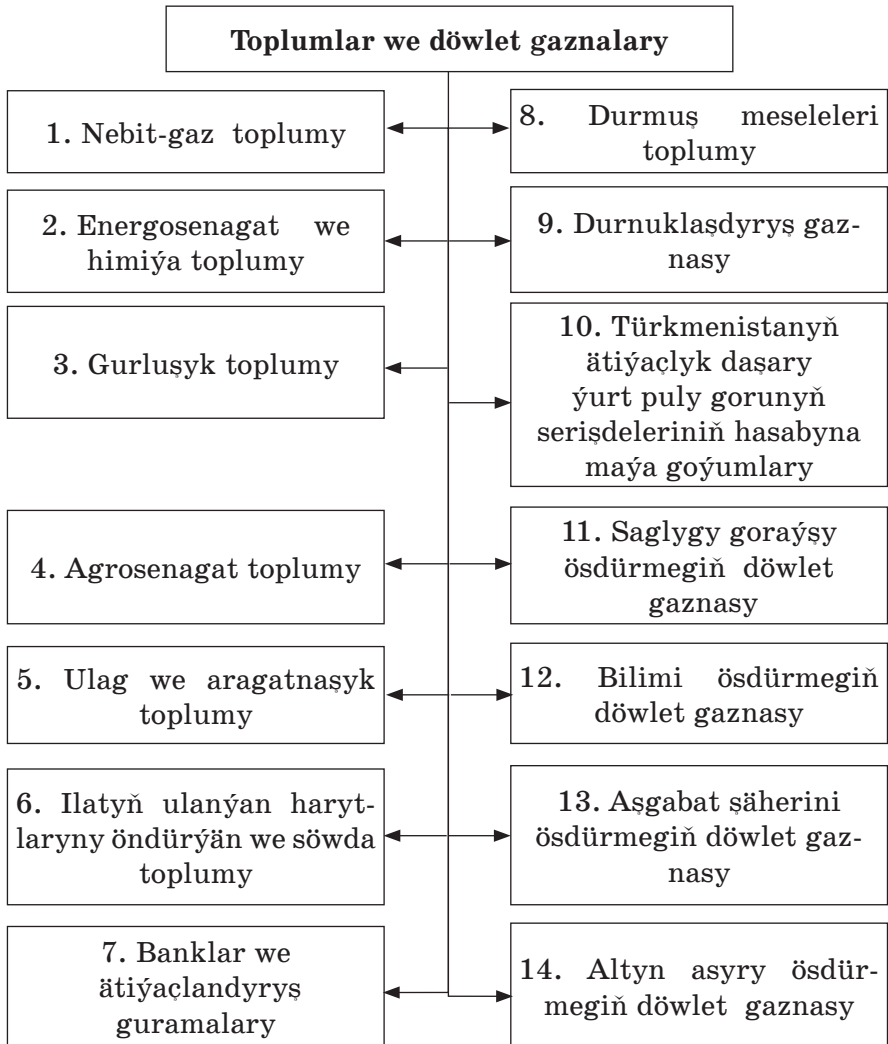
ýerine ýetirmegi üçin onuň ýeterlik pul serişdeleri bolmalydyr. Şol pul serişdelerini döretmek, paýlamak we peýdalanmak döwlet býujetiniň kömegi bilen amala aşyrylýar. Döwlet býujeti merkezleşdirilen umumy-döwlet pul serişdeleriniň gaznasydyr.

Döwlet býujeti ykdysady kategoriýadyr. Ol pul serişdeleriniň merkezleşdirilen gaznasyny döretmek we peýdalanmak boýunça döwletiň, kärhanalaryň we ilatyň arasynda ýüze çykýan ykdysady gatnaşyklary aňladýar. Döwlet býujeti döwletiň girdejiler we çykda-jylar balansydyr.

Döwlet býujetiniň girdejileri 2 bölekden: *birin-jiden*, birinji derejeli býujet – salgytlardan we beýleki býujet töleglerinden, *ikinjiden*, ikinji derejeli býujet – döwlet gaznalarynyň we toplumlarynyň serişdelerinden emele gelýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň kararyna laýyklykda 2009-njy ýyldan başlap Türkmenistanyň Döwlet býujetinde Durnuklaşdyrys gaznasy döredildi. Onuň maliýe serişdeleri merkezleşdirilen býujetiň profisitinden, gaznany dolandyrmakdan alynýan maýa goýumlaryndan, girdejilerden we beýlekilerden ybarat bolar. Bu gazna milli ykdysadyýetimizi dünýä maliýe çökgünliginden goramak, onuň durnukly ösmegini üpjün etmek, halkymyzy abadançylykda ýaşatmak maksady bilen döredildi.

**Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň ikinji derejeli
girdejileriniň düzümi**

Biziň döwletimiziň býujetiniň serişdeleri halk hojalygynyň pudaklarynyň ygtybarly işlemegini we ösdürilmegini üpjün etmäge, ylmy-tehnikany maliýeleşdirmäge, durmuş meselelerini çözmäge, maliýe

gorlaryny döretmäge we beýleki çykdaýylara gönükdirilýär.

Zähmet haky, pensiýalar, hemaýat pullary we talyp haklary Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň çykdaýylarynyň goralan maddalarydyr.

Döwlet býujetiniň çykdaýylary onuň girdejilerinden köp bolmaly däldir. Eger-de şu talap ýerine ýetirilmese, onda döwlet býujetiniň balanslylygy bozulýar, býujet ýetmezçiligi (defisiti) emele gelýär.

Býujetiň ýetmezçiligi karz almagyň hasabyna (Merkezi bankyň karz serişdeleriniň bir bölegi) ýa-da haryt bilen üpjün edilmedik pul serişdeleriniň goşmaça goýberilmeginiň hasabyna wagtlaýyn ýapylyp bilner. Emma meseläniň şeýle "çözülmegi" býujetiň ýetmezçiligini ýapmak üçin hakyky çeşmeleriň ýoklugyna görä, ýagdaýy diňe çylşyrymlaşdyryp biler.

Döwlet öz býujetiniň balanslylygyny üpjün etmek üçin, bir tarapdan, girdejilerini köpeltmegiň ýollaryny tapmaly, beýleki tarapdan bolsa, onuň çykdaýylaryny azaltmaly.

4. Salgytlar, olaryň durmuş-ykdysady ähmiýeti

Döwlet işini maliýe taýdan üpjün etmek maksady bilen, döwlet tarapyndan bellenýän, hukuk we şahsy taraplardan alynýan hökmany töleglere *salgytlar* diýilýär. Salgytlar maliýe gatnaşyklarynyň bir görnüşidir. Olar jemi önümiň bir bölegini döwlet býujetine geçirmek barada döreýän ykdysady gatnaşyklary aňladýar.

Her bir döwletde öz salgyt ulgamy hereket edýär. Salgyt ulgamy – bu kanun çykaryjy gurama tarapyndan bellenilen we ýerine ýetiriji guramalar tarapyndan

ýygnaýan salgytlaryň jemidir. Bu ulgama salgytlary guramagyň usullary we ýörelgeleri hem girýär.

Bazar ykdysadyýetine geçiş döwrüniň talaplaryna laýyklykda Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň salgyt ulgamy hem kämilleşdirilýär. 2004-nji ýylyň 23-25-nji oktýabrynda bolan XV Halk Maslahatynda "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň Bitewi kanuny kabul edildi. 2005-nji ýylyň 24-25-nji oktýabryndaky XVI Halk Maslahatynda bolsa oňa goşmaçalar we üýtgetmeler girizildi. Bu kanun salgyt salmagyň ýörelgelerini, Türkmenistanyň döwlet býujetine alynýan salgytlaryň ulgamyny, salgyt töleýjileriň hukuklaryny we borçlaryny, salgyt gözegçiliginiň görnüşlerini we usullaryny, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň bozulmalary üçin jogapkärçiligi anyk kesgitledi. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň Bitewi kanunynyň kabul edilmegi bilen ýurdumyzyň ykdysady ösüşini çaltlandyrmaga, kärhanalaryň we telekeçileriň önümçiliginiň netijeliligini ýokarlandyrmaga oňaly şertler döredildi.

"Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň Bitewi kanuny boýunça ýurdumyzyň salgyt ulgamynda düýpli özgerişlikler amala aşyryldy. Şu kanuna laýyklykda salgytlaryň sany azaldyldy. Häzirki wagtda Türkmenistanda 4 sany esasy salgytlar hereket edýär. Olara goşulan baha üçin salgyt; emläk üçin salgyt; peýda salynýan salgyt; şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy degişlidir.

Esasy salgytlardan başga-da, olaryň goşmaça töleg we ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt ýaly görnüşleri hem bar. Bitewi kanunda ýerli ýygymlar hem kesgitlenipdir. Olara mahabatlandyрма üçin ýy-

gym, şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin belli bir maksada gönükdirilen ýygym, awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygym, awtomobilleriň ýerlenilmegi üçin ýygym, itleriň eýelerinden alynýan ýygym girýär.

Salgytlaryň görnüşleri:

1. Goşulan baha üçin salgyt;
2. Goşmaça töleg;
3. Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt;
4. Emläk üçin salgyt;
5. Edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgyt;
6. Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy;
7. Ýerli ýygymlar:
  - a) mahabatlandyрма üçin ýygym;
  - b) şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin belli bir maksada gönükdirilen ýygym;
  - c) awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygym;
  - d) awtomobilleriň ýerlenilmegi üçin ýygym;
  - e) itleriň eýelerinden alynýan ýygym.

"Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň Bitewi kanuny salgytlaryň möçberini hem kesgitledi. Olaryň möçberi ep-esli azaldyldy.

Goşulan baha üçin salgydyň möçberi ozal 20 göterim bolan bolsa, indi ol 15 göterime çenli peseldildi.

Döwlet we hususy eýeçiliginde bolmadyk, Türkmenistana dahylly bolup durýan edara görnüşli tarap üçin peýdadan alynýan salgydyň möçberi 8 göterim; beýleki edara görnüşli taraplar üçin (döwlet eýeçiligindäki edara görnüşli taraplar üçin) peýdadan alynýan salgydyň möçberi 20 göterim ölçege bellendi.

Bitewi kanun kabul edilmezinden öň peýdadan alynýan salgydyň möçberi eýeçiligiň hemme görnüşindäki kärhanalar üçin 25 göterime, banklar üçin – 30 göterime, Türkmenistanyň Döwlet haryt – çig mal biržasy üçin bolsa 35 göterime deňdi.

Täze salgyt ulgamy hususy telekeçileriň we beýleki işewür adamlaryň maliýe ýagdaýlaryny gowulandyrmaga oňaýly şertleri döredýär. Kanun boýunça telekeçilik işinden alnan girdeji salgydynyň möçberi (goşmaça patent tölegi) umumy girdejiniň 2 göterimi möçberinde belenildi. Hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar üçin girdeji salgydynyň möçberi bolsa 8 göterimden 2 göterime çenli peseldildi .

Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy hemmeler üçin deň möçberde – 10 göterim derejede kesgitlenildi.

Ýurdumyzda hereket edýän salgytlar iki sany topara bölünýär. Onuň birinjisine göni salgytlar, ikinjisine bolsa gyýtaklaýyn salgytlar girýär. *Göni salgytlar* girdejiilere we emläge salynýar. Şunda döwlet bilen salgyt töleýjiniň arasynda göni gatnaşyk ýüze çykýar. Göni salgytlaryň binýady bolup girdeji (iş haky, peýda, göterim we başgalar) ýa-da salgyt töleýäniň emläginiň gymmaty çykyş edýär. Girdeji salgydynyň möçberi alynýan girdejiden göterim bilen kesgitlenýär.

Gyýtaklaýyn salgytlar harytlara we hyzmatlara salynýar we olaryň bahalaryna ýa-da hyzmat töleglerine girýär. Gyýtaklaýyn salgytlaryň töleýjileri bolup alyjylar-sarp edijiler çykyş edýär. Şunda döwlet bilen salgyt töleýjiniň arasyndaky gatnaşyk gyýtaklaýyn, ýagny salgydyň binýadynyň üsti bilen ýüze çykýar. Şonuň üçin bu salgyda gyýtaklaýyn salgyt diýilýär.

Gyýtaklaýyn salgytlar üç görnüsde çykys edýär: goşmaça tölegler; goşulan baha üçin salgyt; gümrük tölegleri.

Goşmaça tölegler – munuň özi ýokary islegli harytlara salynýan gyýtaklaýyn salgytdyr. Goşmaça tölegleriň salynýan binýady bolup satylýan harytlaryň möçberi çykys edýär. Goşmaça tölegler ýygnaýan harytlaryň sanawy we tölegleriň möçberi Türkmenistanyň hökümeti tarapyndan belenýär. Goşmaça tölegleriň möçberi harytlaryň lomaý-goýberiş bahalaryndan göterim bilen kesgitlenýär.

Goşulan baha üçin salgyt goşulan bahany (gymmaty) döwlet býujetine alamagyň usuly bolup çykys edýär. Goşulan baha üçin salgydyň binýatlary bolup, Türkmenistanyň çäginde harytlary ýerlemekde, işleri, hyzmatlary ýerine ýetirmekde amala aşyrylýan dolanysyklar çykys edýär.

Goşulan baha üçin salgydyň derejesi 15 göterim möçberinde belenilýär. Harytlar (işler, hyzmatlar) goşulan baha salnan salgydy hem öz içine alýan bahalar bilen satylýar.

Gümrük tölegleri – bu ýurdumyza getirilýän, ondan çykarylýan, şeýle hem onuň üstünden geçirilýän harytlara salynýan gyýtaklaýyn salgytlardyr. Bu tölegler döwletiň býujetiniň girdejileriniň bir bölegidir.

Salgytlar iki sany esasy wezipäni ýerine ýetirýär:

Birinjiden, salgytlaryň kömegi bilen döwlet býujetiniň girdejileri emele gelýär.

Ikinjiden, salgytlar ykdysadyýeti kadalaşdyrmaga uly täsir edýär. Önümçiligi höweslendirmekde, kapitaly toplamakda, ilatyň tölege ukyplylygyny ýokarlandyrmakda salgytlaryň ähmiýeti uludyr.

5. Karz, onuň mazmuny we guramagyň ýörelgeleri

Pul serişdeleriniň gaznasynyň hereketiniň dowamynda maliýe bilen bir hatarda karz gatnaşyklary hem döreýär. Karz – ykdysady kategoriýa hökmünde, wagtlaýyn boş pul serişdelerini jemlemek we peýdalanmak boýunça emele gelýän ykdysady gatnaşyklary aňladýar. Ol gatnaşyklaryň taraplary bolup döwlet, kärhanalar we raýatlar çykyş edýär.

Wagtlaýyn harajatlaryň çeşmesi hökmünde karz üçin hojalyk dolanysygyndan pul serişdeleriniň boşamagy zerurdyr. Emma boş pullary jemlemezden, karzyň hereket etmegi mümkin däldir.

Kärhanalarda wagtlaýyn boş pul serişdeleri öňi bilen olaryň serişdeleriniň hereketinde emele gelýär. Harytlary satmakdan we hyzmatlary etmekden gazan puluny kärhana dessine täze serişdeleri satyn almaga we iş hakyny tölemäge harçlamaýar. Şonuň üçin hem serişdeleriň bir bölegi wagtlaýyn boş pul serişdesi görnüşinde onuň hasaplaşyk hasabynda saklanýar.

Kärhanalaryň peýdasynyň olaryň ygtyýarynda galýan bölegi hem karz serişdeleriniň çeşmesidir. Peýdanyň bu bölegini kärhana dessine peýdalanmaýar we ol wagtlaýyn boşdur.

Karzyň çeşmesi bolup diňe kärhanalaryň wagtlaýyn boş pul serişdeleri çykyş etmeýär. Onuň gorlarynyň çeşmesi hökmünde döwlet býujetiniň hem uly ähmiýeti bardyr. Býujetiň serişdeleriniň oňa gelýän we harçlanýan wagtlyary biri-birine gabat gelmeýär. Şonuň üçin döwlet býujetiniň serişdeleriniň bir bölegi hemişe wagtlaýyn boşdur we karzyň çeşmesidir.

Karzyň gorlarynyň çeşmesi bolup durmuş ätiýaçlyk gaznasynyň pul serişdeleri, jemgyýetçilik gura-

malarynyň puly, ilatyň banklardaky goýumlary we başgalar çykys edýär.

Halk hojalygynda dörän wagtlaýyn boş pul serişdeleriniň umumy jemi karz gaznasyny emele getirýär. Şu gaznanyň hereketiniň görnüşi bolup karz çykys edýär.

Wagtlaýyn boş pul serişdelerini jemlemek karz gatnasyklarynyň birinji wezipesidir. Karzyň ikinji wezipesi bolsa jemlenen pul serişdelerini karza isleg bildiren kärhanalara tölegli, yzyna gaýtarmak şerti bilen bermekdir.

Karza belli bir derejede hemme kärhanalar isleg bildirýärler. Sebäbi olaryň harajatlara bolan islegleri öz serişdeleriniň hasabyna hemişe ýapylmaýar. Şonuň üçin kärhanalaryň goşmaça pul serişdelerine bolan islegleri karzyň hasabyna kanagatlandyrylýar.

Karz möhletine we näme maksada niýetlenýändigine baglylykda gysga, orta we uzak möhletleýin bolup biler.

Gysga möhletleýin karz bir ýyla çenli wagt bilen berilýär we kärhanalaryň aýlanma serişdeleriniň hereketi bilen baglanysyklydyr. Her bir kärhananyň belli bir möçberde öz aýlanma serişdeleri bolýar. Olara bolan goşmaça isleglerini bolsa gysga möhletleýin karzyň hasabyna kanagatlandyrylýar. Gysga möhletli karzyň hasabyna aýlanma serişdeleriniň üstüniň ýetirilmegi önümçiligiň üznüksizligini üpjün edýär.

Orta möhletli karzlar baş ýyla çenli berilýär we esasy serişdeleriň hereketi bilen baglanysykly bolýar. Olar bar bolan esasy serişdeleriň giňeldilen üznüksiz önümçiligine hyzmat edýär.

Uzak möhletleýin karzlar bolsa baş ýyldan köp wagta berilýär. Bu karzlar täze gurluşyga maýa goýumlaryny goýmagyň, kärhanalary abadanlaşdyrmagyň we tehniki taýdan kämilleşdirmegiň çeşmeleriniň biridir.

Karz şu aşakdaky esasy ýörelgelerde gurulýar :

1. *Belli bir maksatlylygy.* Karz belli bir maksat üçin berilýär. Karz haýsy maksatlar üçin berlen bolsa, kärhana ony diňe şol maksatlar üçin hem peýdalanmalydyr;

2. *Möhletliligi we yzyna gaýtarylyp berilmegi.* Karz berk kesgitli möhlete berilýär. Şol möhlet geçensoň, ol gaýtarylyp berilmelidir;

3. *Karzyň üpjünçiligi.* Karz almak üçin kärhananyň maddy gymmatlyklarynyň bolmagy we öz serişdeleri bilen ýapyp bolmaýan önümçilik harajatlarynyň bolmagy zerurdyr;

4. *Tölegliligi.* Karz tölegli berilýär. Karzdan peýdalanandyklary üçin kärhanalar belli bir göterim töleýärler. Göterim alynmagy kärhanalary öz serişdelerini go-wy peýdalanmaga we artykmaç puly karz almazlyga mejbur edýär, çünki göterim kärhananyň peýdasynyň hasabyna tölenýär.

Jemgyýetçilik önümçiliginde karzyň orny uludyr.

Birinjiden, karz üznüksiz önümçiligiň yzygiderligini üpjün edýär we onuň ösüşini çaltlandyrmaga hyzmat edýär.

Ikinjiden, jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeliligini ýokarlandyrmaga ýardam edýär. Sebäbi ol önümçiligiň we dolanysygyň wagtyny azaltmaga, pul serişdelerini tygсыtlamaga mümkinçilik döredýär. Karzyň möhletliligi, yzyna gaýtaryp berilmeliligi we tölegliligi bolsa kärhanany karz alan pul serişdelerini netijeli peýdalanmaga höweslendirýär.

Üçünjiden, karz kārhanalaryň işine, olaryň özleri-
niň we karz alan serişdeleriniň peýdalanyşyna bank
tarapyndan gözegçilik etmegiň ygtybarly serişdesidir.

4-nji tablisa

Karzyň çeşmeleri	
1. Kārhanalaryň wagtlaýyn boş pul serişdeleri	
2. Döwlet býujetiniň pul serişdeleri	
3. Durmus ätiýaçlyk gaznasynyň, jemgyýetçilik guramalarynyň pul serişdeleri	
4. Ilatyň banklardaky goýumlary	
5. Banklaryň pul serişdeleri we ş.m.	

5-nji tablisa

Karzyň ýörelgeleri	
1. Belli bir maksatlylygy	
2. Möhletliligi we yzyna gaýtarylyp berilmegi	
3. Karzyň üpjünçiligi	
4. Tölegliligi	

Karz möhletine we maksadyna baglylykda	
1. Gysga möhletleýin (1 ýyla çenli)	
2. Orta möhletleýin (1 ýyldan 5 ýyla çenli)	
3. Uzak möhletleýin (5 ýyldan köp wagta) berilýär	

6. Banklar, olaryň wezipeleri we görnüşleri

Halk hojalygynda karz gatnaşyklary ýörite edaralar - banklar tarapyndan amala aşyrylýar. *Banklar* – bu goýum, karz we hasaplaşyk amallaryny geçirýän karz edaralarydyr. Banklar üç sany wezipäni ýerine ýetirýär:

1. Hasaplaşyk.
2. Karz.
3. Goýum.

Hasaplaşyk wezipesinde banklar hojalyk taraplarynyň arasynda dürli hasaplaşyklary amala aşyrýar. *Karz* bermekde bolsa banklar wagtlaýyn boş pul serişdelerini jemlemek bilen halk hojalygynyň dürli pudaklaryny karz bilen üpjün edýär. Bankyň peýdasynyň esasy bölegi berlen karzlardan alynýan göterimlerden ybaratdyr.

Goýum (depozit) – munuň özi puluň eýesiniň banka belli bir şertlerde saklap bermegi üçin tabşyryýan pul serişdeleridir (nagt we nagt däl, milli manatda we daşary ýurt pulunda). Pul serişdelerini goýuma çekmek

bilen baglanyşykly geçirilýän amallar *depozit* diýlip atlandyrylýar.

Türkmenistan Garassyzlygyny alandan soň biziň ýurdumyzda ilkinji gezek iki derejeli bank ulgamy emele geldi.

I derejeli – Türkmenistanyň Merkezi banky.

II derejeli – Türkmenistanyň täjirçilik banklary.

Ýurdumyzyň baş banky bolup Türkmenistanyň Merkezi banky çykyş edýär. Ol Türkmenistan döwletiniň adyndan hem-de onuň tabsyrygy boýunça halkara derejesinde hereket edýär, ýurduň içinde pul-karz gatnasyklaryny kadalaşdyrýar. Dolanysyga pul goýbermäge we ony dolanysykdan aýyrmaga onuň aýratyn hukugy bardyr.

Türkmenistanyň Merkezi banky hökümetiň maliýe geňeşçisidir. Ol ýurduň pul – karz syýasatyny işläp düzýär we durmuşa geçirýär, döwlet býujetiniň kassasynyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär.

Türkmenistanyň Merkezi banky müşderilere hyzmat etmän, banklara dürli bank hyzmatlaryny edýär, olary hasaba alýar, bank amallaryny ýerine ýetirmäge ygtyýarnama (lisenziýa) berýär, işiniň üstünden gözegçilik edýär. Ol bankara karz bazarlaryny emele getirýär.

Merkezi bankyň serişdeleri, emlägi, girdejileri we amallary ähli salgytlardan, ýygymlardan, döwlet paçalaryndan boşadylýar.

Halk hojalygynyň pudaklaryna we ilata bank hyzmatlaryny Türkmenistanyň täjirçilik banklary ýerine ýetirýär. Täjirçilik banklary öz guralysy boýunça 2 görnüşe bölünýär:

1. Türkmenistan Döwlet täjirçilik banklary – esaslyk maýalary (ustaw kapitaly) banklaryň hususy

serişdeleriniň we döwlet işleşdeleriniň hasabyna döredilýär. Şonuň üçin bu banklar, esasan, döwlet eýeçiligindeki kärhanalara hasap, kassa, karz, walýuta we beýleki bank hyzmatlaryny we amallaryny ýerine ýetirýär.

2. Türkmenistanyň paýdarlar-täjirçilik banklary – eýeçiligiň dürli görnüşlerine esaslanýar. Olaryň esasylyk maýalary edara görnüşli we şahsy taraplaryň işleşdeleriniň hasabyna döredilýär. Bu banklaryň esasy wezipesi – ýurdumyzda hususy eýeçiligi we telekeçiligi ösdürmekden ybaratdyr.

Banklaryň ýerine ýetirýän amallary iki topara bölünýär:

1. Bankyň passiw amallary – haçan-da bankda bankyň erkin işleşdeleri emele getirilende ýerine ýetirilýär.

2. Türkmenistanyň täjirçilik banklarynyň aktiw amallary bolsa bankyň işleşdeleriniň halk hojalygynyň pudaklaryna ýerleşdirmekden we müşderilere bank amallaryny we hyzmatlaryny ýerine ýetirip, peýda gazanmakdan ybaratdyr. Täjirçilik banklarynyň ýerine ýetirýän aktiw amallarynyň arasynda esasy orny karz amallary tutýar.

Türkmenistanyň bank ulgamyna şu aşakdaky banklar girýär:

I derejeli bank:

1. *Türkmenistanyň Merkezi banky.*

II derejeli banklar:

a) Türkmenistanyň döwlet täjirçilik banklary:

2. Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady işler banky;

3. Halk banky;

4. "Türkmenbaşy" döwlet- täjirçilik banky;

5. "Daýhanbank" döwlet- täjirçilik banky;
6. "Türkmenistan" döwlet- täjirçilik banky;
7. "Prezidentbank" banky.

b) Türkmenistanyň paýdarlar - täjirçilik banklary:

8. "Senagat" paýdarlar- täjirçilik banky;
9. "Garagum" halkara paýdarlar banky.

Eger-de Türkmenistanyň Merkezi bankynyň ygtyýarnamasy bolsa, daşary ýurt banklarynyň we olaryň bölümleriniň işine hem Türkmenistanyň çäginde rugsat berilýär. Biziň ýurdumyzda 1995-nji ýyla çenli ýeke-täk bilelikdäki Türkmen-türk banky işleýärdi. Ol Türkmenistanyň kärhanalary bilen hyzmatdaslyk edýän Türkiýäniň firmalaryna hyzmat edýärdi.

Biziň ýurdumyzda Türkmen-türk bankyndan başgada, Päkistanyň Milli bankynyň we "Saderat Eýran" bankynyň Aşgabat şäherindäki bölümleri hem işleýär.

Banklar hojalyk hasaplaşygy esasynda işleýär. Olar öz işiniň netijesinde peýda alýar. Bankyň peýdasyny onuň alýan göterimi bilen harajatlarynyň aratapawudyna deňdir. Bankyň harajatlaryna goýumlar boýunça tölenen göterimler we bankyň özüni saklamak üçin eden çykdajylary girýär. Bankyň peýdasynyň çeşmesi bolup, önümçilikde döredilen goşmaça gymmat çykyş edýär.

Bankyň peýdasynyň onuň öz kapitalyna göterim hasabyndaky gatnaşygy bankyň peýdasynyň derejesini emele getirýär. Bu dereje aşakdaky görnüşde kesgitlenýär :

$$\text{Bankyň peýdasynyň derejesi} = \frac{\text{Bankyň peýdasyny}}{\text{Bankyň öz kapitaly}} \times 100\% .$$

Türkmenistanda hereket edýän banklar

1. Türkmenistanyň Merkezi banky.

2. Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady işler banky.

3. Halk banky.

4. "Türkmenbaşy" döwlet-täjirçilik banky.

5. "Daýhanbank" döwlet-täjirçilik banky.

6. "Türkmenistan" döwlet-täjirçilik banky.

7. "Prezidentbank" banky.

8. "Senagat" paýdarlar-täjirçilik banky.

9. "Garagum" halkara paýdarlar banky.

10. Türkmen-türk täjirçilik banky.

11. Päkistanyň Milli bankynyň Aşgabat şäherindäki bölümi.

12. "Saderat Eýran" bankynyň Aşgabat bölümi.

AGRAR GATNAŞYKLAR NAZARYÝETI

1. Agrar gatnaşyklary, olaryň aýratynlyklary

Oba hojalygy Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň möhüm bölegidir. Onuň üstünlikli ösmeginiň uly ähmiýeti bardyr, sebäbi ýurdumyzyň ilatynyň ýarysyndan köpüsi (58 göterimi) oba ýerlerinde ýaşaýar we işçi güýjüniň 40 göteriminden hem köpüsi şu pudakda işleýär. Bu ýerde ilat üçin azyk önümleri, senagatyň köp pudaklary üçin bolsa çig mal öndürilýär. Halk hojalygynyň hemme pudaklarynyň netijeli ösmegi oba hojalygynyň ösüş derejesine gös-göni baglydyr.

Oba hojalygynda önümçiligi alyp barmagyň öz aýratynlyklary bar. Bu aýratynlyklar bolsa agrar (ýer) gatnaşyklarynda ýüze çykýar.

Agrar gatnaşyklary ykdysady gatnaşyklaryň düzüm bölegidir. Oba hojalygynda önümçiligiň esasy serti

bolup çykys edýän ýere eýelik etmek we ondan peýdalanmak boýunça emele gelýän ykdysady gatnasyklara *agrar gatnasyklary* diýilýär. Agrar gatnasyklaryň esasynda ýere bolan eýeçilik durýar. Oba hojalygynda önümçilik gös-göni ýer bilen, onuň hasyllylygy bilen baglanysyklydyr.

Ýer beýleki önümçilik serişdelerinden şu aşakdakylar bilen tapawutlanýar:

Birinjiden, ýer zähmetiň önümi bolman, tebigatyň önümidir, ol zähmetden ön döräpdir.

Ikinjiden, ýeriň meýdany çäkli, ony islendik möçberde täzededen öndürip bolmaýar.

Üçünjiden, ýeri başga önümçilik serişdeleri bilen çalşyryp bolmaýar.

Dördünjiden, ýer hemişe bir ýerde ýerleşýär, ony göçürip bolmaýar.

Bäsinjiden, ýer bölekleri hili we ýerleşiş boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar.

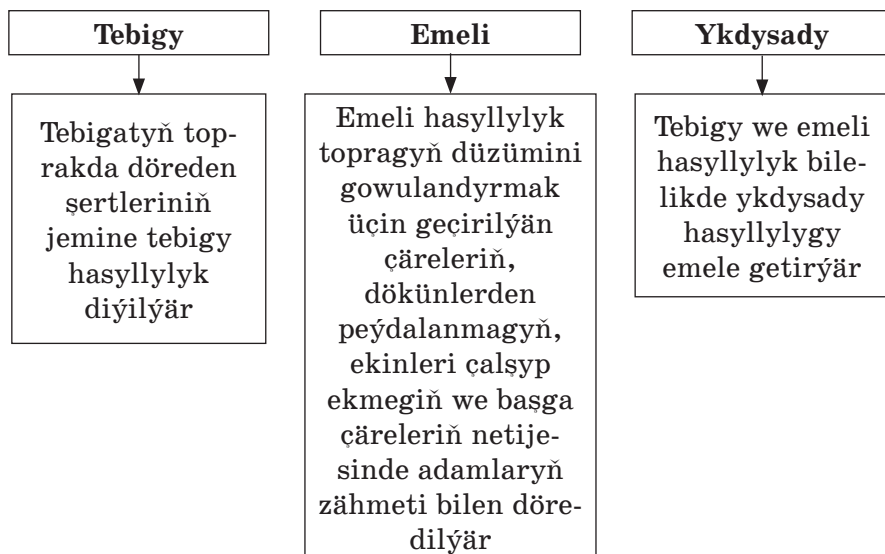
Altynjydan, beýleki önümçilik serişdeleriniň ulanylmagynyň netijesinde könelýän we önümçilikden aýrylýan bolsa, ýer, munuň tersine, hemişelik önümçilik serişdesidir. Ol agrotehnikanyň talaplaryna laýyklykda peýdalanylsa, könelmeýär, gaýtam öz hasyllylygyny artdyrýar.

Ýeriň tebigy, emeli we ykdysady hasyllylygyny tapawutlandyrmak gerek. Tebigatyň ýere beren gudratyna, onuň toprakda döreden şertleriniň jemine *tebigy hasyllylyk* diýilýär. Emeli hasyllylyk bolsa topragyň düzümini gowulandyrmak üçin geçirilýän çäreleriň, dökünlerden peýdalanmagyň, ekinleri çalsyp ekmegiň we başga çäreleriň netijesi bolýar. Başgaça aýdylanda, *emeli hasyllylyk* adamlaryň zähmeti bilen döredilýär.

Tebigy we emeli hasyllylyk bilelikde ykdysady hasyllylygy emele getirýär (1-nji tablisa).

1-nji tablisa

Ýeriň hasyllylygynyň görnüşleri

Türkmenistanyň tebigy sertlerinde diňe suwarymly ekerançylyk mümkindir. Şonuň üçin bu ýerde agrar gatnaşyklarynyň düzüm bölekleriniň biri bolup suw gatnaşyklary, suw resurslaryny peýdalanmak boýunça emele gelýän ykdysady gatnaşyklar hem çykyş edýär. Suwarymly ekerançylykda ýer-suw resurslaryny tyg-sytly peýdalanmagyň ähmiýeti uludyr, sebäbi suw tyg-sytly peýdalanylmasa, ýerleriň şorlamagy, hiliniň peselmegi, hatardan çykmagy mümkindir.

Türkmenistanda agrar gatnaşyklaryň taraplary bolup döwlet, daýhan birleşikleri, daýhan hojalyklary, hususy eýeçiler, kärendeçiler, mülkdarlar, fermerler çykyş edýärler. Oba hojalyk önümçiliginiň jemi möçbe-

rinde hususy öndürijileriň paýy barha köpeliýär, biziň sacagymyzy doldurýan azyk önümlerimizi hususyýetçiler öndüriýär. Oba hojalyk önümleriniň jemi möçberinde hususy hojalyklaryň paýy 2005-nji ýylda 86 göterime ýetdi. Maldarçylykda bu görkeziji 94 göterime barabar boldy.

2. Oba hojalygynda ykdysady gatnaşyklaryň kämilleşmegi

Ýurdumyzyň oba hojalygynda hem bütin ykdysadyýetimizde bolşy ýaly düýpli özgertmeler, önümçilik gatnaşyklaryny kämilleşdirmek amala asyrylýar. Daýhany ýeriň hakyky eýesi etmek bu özgertmeleriň esasy wezipesi bolup durýar.

Ata-babalarymyz "Zeri ýokdan zergär bolmaz, ýeri ýokdan daýhan" diýip, bilip aýdypdyrlar. Daýhany hakyky daýhan etmek üçin oňa ýere, suwa, tehnika, döküne, öz öndüren önümüne eýelik etmäge mümkinçilik bermeli. Başgaça aýdanyňda, ýer bilen daýhan biri-birine keseki ýaly bolman, tersine, ýer daýhanyňky bolmaly, daýhan ýere eýelik etmeli. Daýhan ýeri kärendesine alansoň, ýa-da oňa eýe bolansoň ekiniň bitmän galmagyna, ýeriň zaýalanmagyna ýol bermez. Öz yerinden peýdalanýan daýhanda "Özüň üçin, öz bähbidim üçin, öz baýamagym üçin" diýlen ýaly duýgular emele gelýär.

Türkmenistanda agrar özgertmeleri çuňňur oýlansykly, tapgyрма-tapgyr we meýilnamaly amala asyrylýar, ilki bilen uzak möhletleýin kärendesine berlen yerleriň meýdany artdyrylýar, şondan soňra hojalyk

işleriniň netijelerinden ugur alyp, hususy ýer eýeleriniň sany köpeldilýär.

Oba hojalygynda ykdysady özgertmeleri üstünlikli durmuşa geçirmek maksady bilen, döwletimiz daýhanlara giňden kömek berýär, olary hemişe goldaýar. Daýhanlar öz öndüren pagta, galla hasyllaryny döwlete durnukly satyn alyş bahalary bilen satyp bilýärler, olar bolsa ýyl geçdigice dünýä bahalaryna golaýlap barýar.

Oba zähmetkeşleri salgytlardan doly boşadyldy. Şeýle hem, döwlet daýhanlara tohumyň, mineral dökünleriň, tehniki hyzmatlaryň bahasynyň ýarysyny özi töläp berýär, geljekki hasylyň hasabyndan pes göterim bilen karz hem berýär. Bu zatlar oba zähmetkeşlerini maddy taýdan goldamagyň kuwwatly çeşmeleridir.

Oba zähmetkeşlerine biziň döwletimiziň berýän kömegi ýaly kömek dünýäniň hiç bir döwletinde berilmeýär. Şu ýerde bir zady bellemeli, ol hem Türkmenistanyň dünýäde oba hojalygyndan, daýhanlardan salgyt ýygnamaýan ýeke-täk döwlet bolmagydyr. Munuň üstesine-de senagatyň pudaklary oba hojalygyny ösdürmek üçin ýörite bellenen gazna özleriniň peýdalarynyň 3 göterimini geçirýärler.

Ýurdumyzyň oba hojalygynda ykdysady gatnaşyklaryň kämilleşmeginde Türkmenistanyň XV Halk Maslahatynda (2004-nji ýylyň oktýabr aýynyň 23-25-ne) kabul edilen "Ýer hakynda" we "Suw hakynda" Türkmenistanyň Bitewi kanunlarynyň uly ähmiýeti bardyr. Bu kanunlaryň kabul edilmegi bilen oba hojalygynda ýerden we suwdan peýdalanmagyň kämil kanunçylyk esaslary döredildi.

"Ýer hakynda" Türkmenistanyň Bitewi kanunynyň 1-nji maddasynda şeýle diýilýär: "Türkmenistanda ýer türkmen halkynyň baýlygydyr, döwlet goragy astynda

durýar, ol rejeli we netijeli peýdalanylmaga degişlidir". Bu bolsa ýer eýelerini, ýerden peýdalanyjylary, kärendçileri bütin türkmen halkynyň baýlygy bolup durýan ene topragy netijeli ulanmaklyga kanun taýdan borçly edýär. Şu kanun boýunça Türkmenistanda ýer böleklerinden peýdalanmagyň aşaky görnüşleri ykrar edilýär:

1. Ýer bölekleri eýecilige, peýdalanmaga we kärendä berlip bilner.

2. Ýer bölegi eýecilige Türkmenistanyň raýatlaryna berlip bilner.

3. Ýer bölegi hemişelik ýa-da wagtlaýyn peýdalanmaga Türkmenistanyň raýatlaryna we edara görnüşindäki taraplaryna berlip bilner.

4. Ýer bölegi kärendesine şahsy adamlara, Türkmenistanyň we daşary ýurt döwletleriniň edara görnüşindäki taraplaryna, şeýle hem daşary ýurt döwletlerine we halkara guramalaryna berlip bilner.

Şeýle hem "Ýer hakynda" kanunda Türkmenistanyň raýatlaryna eýecilige berlen ýerlerden başga, Türkmenistanyň ähli ýerleri döwletiň eýeciliginde durýar, diýlip bellenipdir.

Ýer bölekleri Türkmenistanyň raýatlaryna şu aşakdaky maksatlar üçin hususy eýecilige berlip bilner:

1. Oba ýerlerinde şahsy kömekçi hojalygyny alyp barmak – mellek ýeri;

2. Şäherlerde we şäherçelerde özbaşdak ýasaýys jaý gurlusygy;

3. Oba hojalyk önümini öndürmek, Türkmenistanyň Prezidentiniň kararlaryna laýyklykda – daýhan birleşikleriniň we beýleki oba hojalyk kärhanalarynyň, öň uzak möhletli kärende şertlerinde peýdalanylýan ýerlerinden.

Türkmenistanyň şertlerinde ýer we suw gatnaşyklary özara aýrylmaz baglanysyklydyr. Biziň şertlerimizde suw diňe adamlaryň ýaşaýsynyň gözbaşy bolman, eýsem ol bütin oba hojalyk önümçiliginiň esasy şertidir. Şonuň üçin suwdan rejeli we netijeli peýdalanmak üçin berk kanunçylygyň bolmagy, onuň döwlet tarapyndan goralmagy gerekdir. "Suw hakynda" Türkmenistanyň Bitewi kanunynyň 4-nji maddasynda "Türkmenistanyň Döwlet suw gaznasy diňe döwletin eýeçiligi bolup durýar" diýlip nygtalýar.

Bu Bitewi kanunynyň esasy aýratynlyklarynyň biri suwdan peýdalanylyşynyň döwlet tarapyndan berk gözegçilikde saklanmagydyr. Şeýle hem bu kanunda suwdan peýdalanyjylaryň hukuklary we borçlary aýdyň görkezilipdir. Bu bolsa oba hojalyk önümçiliginde suwdan peýdalanmakda emele gelýän ykdysady gatnaşyklary kämilleşdirmegiň kanunçylyk esaslarynyň berkidilendigini aňladýar.

3. Täze Galkynyşlar we özgertmeler eýýamynda oba hojalygynyň düýpli özgerdilmegi

Ýurdumyzda Garassyzlyk ýyllarynda oba hojalyk pudagyny ösdürmekde köp işler bitirildi, olaryň in esasy bolup doly azyk garassyzlygynyň gazanylmagy çykys edýär. Geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda bary-ýogy 70 müň tonna däne öndürilen bolsa, häzir bugdaýyň öndürilişi onlarça esse artdy. Indi, biz halkymyzy öz çöregimiz bilen doly üpjün edip bilýäris.

Şeýle ýokary netijeleri gazanmak üçin köp möçberde serişdeler harçlandy, önüm öndürijilere oba hojalyk tehnikasynyň her ýyl getirilmegi ýola goýuldy, dökün

öndürýän täze zawodlar guruldy we öňki zawodlaryň durky täzelendi.

Ekerançylary suw bilen üpjün etmek üçin hem köp işler geçirildi. Garassyzlyk ýyllary içinde ençeme iri taslamalar durmuşa geçirildi. Suw howdanlarynyň onlarçasý, şol sanda türkmen – eýran serhetinde bina edilen Dostluk suw howdany guruldy, Altyn asyryň iri suw gurluşyk desgasy bolan Türkmen kölüniň gurluşygy dowam etdirilýär.

Garassyzlyk ýyllarynda oba hojalyk önümleriniň öndürilişini artdyrmakda uly üstünlikler gazanylan hem bolsa, heniz ýerlerimizi netijeli peýdalanmak käbir ýagdaýlarda başartmaýar. Biziň oba hojalygyny dolandyrmakda öňki ulanýan usullarymyz, bar bolan kanunçylyk esaslarymyz we önümçilik gatnasyklarymyz indi könelip, öňe okgunly hereket etmäge päsgel berýändigini Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynda belledi.

2007-nji ýylyň 30-njy martynda ýurdumyzyň oba hojalygynyň meselelerine bagyşlanyp Türkmenistanyň XX Halk Maslahaty geçirildi.

Ählihalk forumynda milli ykdysadyýetimiziň örän möhüm pudagy bolan oba hojalygyny Täze Galkynys eýýamynda mundan beýläk hem ösdürmek we düýpli özgertmek boýunça wajyp ähmiýetli kanunlar we kararlar kabul edildi. Olardan "Arçynlar hakyn-da", "Daýhan birleşikleri hakynda" we "Daýhan hojalygy hakynda" Türkmenistanyň kanunlaryny görkezmek bolar. Bu kanunlaryň kabul edilmegi bilen ýurdumyzyň oba hojalygynda bazar özgertmelerini geçirmegi çaltlandyrmagyň, obada täze ykdysady

gatnasyklaryny kemala getirmegiň, daýhanlaryň işini höweslendirmegiň wajyp hukuk binýady döredildi.

Halk Maslahatynda döwlet tabşyryklary boýunca öndürilýän esasy oba hojalyk önümleri bolan pagtanyň we dänäniň döwlet satyn alnys bahalary ýokarlandyryldy. Bu çäreler Türkmenistanyň oba hojalygynyň ösüşine, daýhan birleşikleriň maliýe-hojalyk ýagdaýynyň gowulanmagyna, daýhanlaryň girdejileriniň artmagyna oňaly täsirini ýetirýär.

2009-njy ýylyň 6-njy martynda Türkmenabatda bolup geçen Ýaşulularyň maslahaty ýurdumyzyň oba hojalygyny düýpli özgertmegiň ikinji tapgyryny başlady. Maslahatda XX Halk Maslahatyndan soň geçen iki ýylyň içinde oba hojalyk özgertmeleriniň gidisi düýpli seljerildi we bu pudakda öňegidishlikleriň başlanandygy belenildi.

Ýaşulularyň maslahatynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen obasynyň durmuşyny galkyndyrmak, ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň esasy pudaklarynyň biri bolan oba hojalygyny mundan beýläk-de özgertmegiň täze strategiýasy bilen tanyşdyrdy.

Hormatly Prezidentimiziň oba hojalyk syýasatynyň baş maksady – Türkmenistanda azyk bolçulygyny döretmekden we oba hojalyk önümleri bilen bazarlarymyzy doly üpjün etmekden ybaratdyr. Ýer we suw serişdelerinden rejeli peýdalanmak, obada bazar gatnasyklaryny ösdürmek, hususy telekeçiligi giňden ornaşdyrmak, pudagyň düşewüntliligini, ekinleriň hasyllylygyny, mallaryň önümliligini ýokarlandyrmak, ekinleri toprak-howa şertlerine laýyklykda ýerleşdirmek, oba ilatynyň durmuş-ýasaýys şertlerini gowulandyrmak we başgalar ýurdumyzyň oba hojalyk pudagynyň önünde duran möhüm wezipelerdir.

4. Obasenagat utgaşmasy we obasenagat toplumy

Öndüriji güýçleriň ösmegi, jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň çuňlaşmagy we önümçiligiň ýöriteleşmegi netijesinde oba hojalygynyň beýleki pudaklar bilen baglanysygy güýçlenýär. Bu baglanysygyň güýçlenmegi, şeýle hem oba hojalygynyň oňa hyzmat edýän we önümini sarp edijä ýetirýän pudaklar bilen özara utgaşmagy netijesinde *obasenagat toplumy* emele gelýär.

Oba hojalyk önümini öndürmek, saklamak, gaýtadan işlemek we sarp edijä ýetirmek bilen meşgul bolýan pudaklaryň jemine *obasenagat toplumy* diýilýär. Obasenagat toplumy özüne 4 sany bölegi birleşdirýär (*257-nji sahypadaky 2-nji tablisa*). Onuň birinji bölegine senagatyň oba hojalygyny önümçilik serişdeleri bilen üpjün edýän pudaklary, şeýle hem oňa önümçilik-tehniki hyzmatlary edýän pudaklar girýär. Ikinji bölegine oba hojalygynyň hut özi girýär. Üçünji bölegine oba hojalygynyň önümini gaýtadan işleýän we sarp edijä ýetirýän pudaklar girýär. Olara oba hojalyk önümlerini gaýtadan işlemek, saklamak, daşamak, satmak ýaly işleri ýerine ýetirýän pudaklar degişlidir. Dördünji bölegine infrastruktura, ýagny ýol-ulag hojalygy, aragatnasyk, maddy-tehniki hyzmatlar, önümi saklamak ulgamy, ammar we gap hojalygy, önümçilik däl pudaklar we başgalar girýär. Görşümüz ýaly, infrastrukturany obasenagat ulgamynyň ýokarda agzalan üç böleginiň hiç birine hem doly degişli edip bolmaýar. Onuň degişli bölümleri ähli böleklerde bar.

Infrastruktura öz gezeginde önümçilik we durmuş infrastrukturasyňa bölünýär. Önümçilige hyzmat

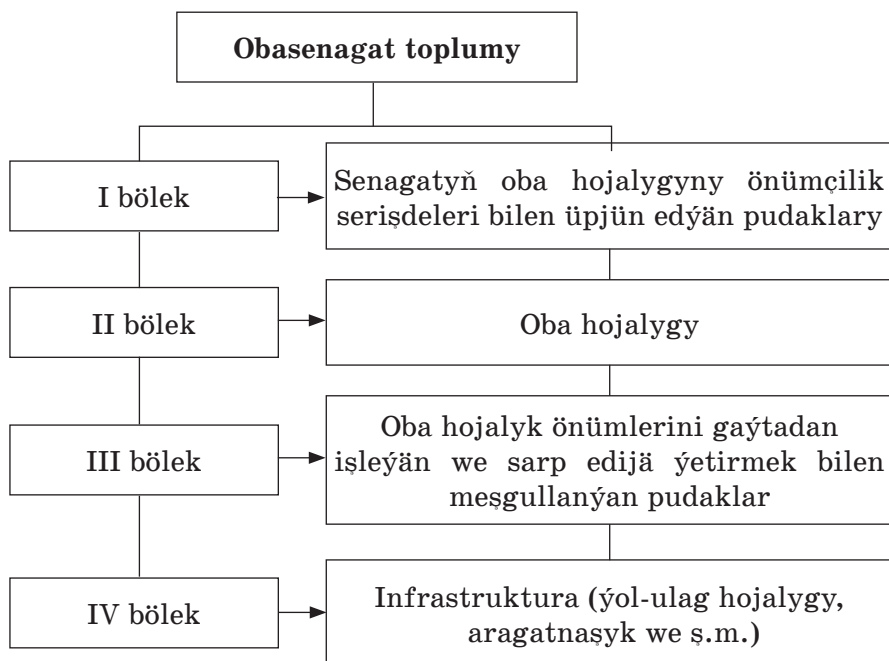
edýän pudaklar önümçilik infrastrukturasyny emele getirýär. Durmuş infrastrukturasyna bolsa adamlaryň ýaşaýsynyň umumy şertlerini üpjün edýän pudaklar girýär. Olara ýaşaýs jaýlary, medeni-durmuş hyzmatlary, söwda, jemgyýetçilik iýmiti we başgalar degişlidir.

Obasenagat toplumynyň düzüminde esasy bölek bolup oba hojalygy çykyş edýär. Bu pudagyň önümini üzül-kesil artdyrmak häzirki wagtda biziň ýurdumyzyň önünde durýan esasy meseleleriň biridir.

Ilatyň azyk önümlerine bolan isleglerini kanagatlandyrmak üçin obasenagat toplumynyň üçünji böleginiň, ýagny oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän we olary ahyrky sarp edijä ýetirýän pudaklaryň çalt ösmeginiň hem ähmiýeti uludyr.

Oba hojalygyny senagatyň gaýtadan işleýän pudaklary bilen utgaşdyryp ösdürmegiň mysaly hökmünde ýurdumyzyň etraplarynda pagtany gaýtadan işleýän zawodlary, halkymyzy öz çöregimiz bilen doly üpjün edýän un degirmenleri we beýleki kärhanalary görkezmek bolar.

Täze Galkynyşlar we özgertmeler eýýamynda obasenagat toplumynyň durmuş infrastrukturasyny ösdürmäge aýratyn ähmiýet berilýär. Munuň aýdyň saýady bolup hormatly Prezidentimiziň aladalary netijesinde "Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýs şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli Maksatnamasynyň" işlenip düzülmegi we iş ýüzünde durmuşa geçirilip başlanmagy çykyş edýär.

Häzirki wagtda Türkmenistanyň oba ýerleriniň keşbini düýpgöter özgertmek we olaryň ilatynyň durmuş derejesini ýokarlandyrmak hormatly Prezidentimiziň baş maksatlarynyň birine öwrüldi. Özüniň möçberleri we ähmiýeti boýunça deňi-taýy bolmadyk bu Maksatnamanyň ýerine ýetirilmegi üçin döwletimiz tarapyndan 14,5 million manat maliýe serişdeleri goýberilýär. Milli Maksatnama boýunça gurulýan desgalaryň we binalaryň gurluşyklary 3 tapgyrda amala aşyrylyp, bu 2008-2010-njy ýyllary, 2011-2015-nji ýyllary we 2016-2020-nji ýyllary öz içine alýar.

5. Ýer rentasy, onuň görnüşleri

Ýer bilen baglanyşykly ykdysady gatnaşyklaryň aýratynlyklarynyň biri ýer rentasynyň hereket etmegidir. Öz ýerinden peýdalanmaga rugsat bereni üçin ýer eýesine tölenýän tölege *ýer rentasy* diýilýär. Renta ýerden gelýän girdejidir. Ýer rentasy ýere eýeçiligiň durmuşa geçirilmeginiň ykdysady görnüşidir.

Ýer rentasynyň hereket etmegi üçin esasy şert bolup ýeriň kärendesine berilmegi çykyş edýär. *Ýer kärendesi* – munuň özi ýerden peýdalanmagyň görnüş-i bolmak bilen ýer eýesiniň öz ýerini belli bir wagtyň dowamynda başga birine, ýagny kärendeçä hojalygy alyp barmak üçin tölegli bermegini aňladýar. Kärendäniň şertleri taraplaryň arasynda baglaşylan şertnamada görkezilýär. Kärende şertnamasynda kärende tölegi hem kesgitlenilýär. Eger kärendä berlen ýerde hiç hili gurluşyk geçirilmedik bolsa, onda kärende töleginiň möçberi rentanyň möçberine deň bolýar. Eger-de kärendä berlen ýerde hojalyk gurluşygy geçirilen bolsa, mysal üçin, suwaryş ulgamy, önüm saklanýan ammarlar we ş.m., onda kärende tölegi: a) ýer rentasyny; b) esasy kapitalyň ulanyş tutumyny; c) ýere goýulan kapital üçin göterimi öz içine alýar.

Türkmenistan garassyzlygyny alandan soň ýurtda ýerlerden kärende şertlerinde peýdalanmak giňden ýaýrap başlady. Daýhanlar kärendesine alan ýerleri üçin hiç bir töleg tölemeýär. Şonuň üçin biziň ýurdumyzda kärendeçiler ýer rentasyny tölemeýärler. Biziň ýurdu-myzdan tapawutlylykda bazar gatnaşyklarynyň ösen döwletlerinde renta gatnaşyklary emele gelýär. Ol döwletlerde ýer rentasynyň üç sany görnüş-i bar. Olaryň birinjisi differensial renta, ikinjisi absolýut renta,

üçünjisi bolsa monopoliýa rentasydyr. Rentanyň bu görnüşleriniň üstünde durup geçeliň.

Differensial renta. Oba hojalygynda peýdalanylýan ýer bölekleri özleriniň mesligi we bazardan uzaklygy bilen tapawutlanýarlar. Ol ýerlerde oba hojalyk önümlerini öndürmegiň şertleri birmeňzeş bolmaýar. Hili boýunça gowy ýerlerde hojalygy alyp barmak üçin amatly şertler emele gelýär. Bu bolsa ol ýerlerden alynýan önümleriň arzan düşmegine we goşmaça peýdanyň alynmagyna getirýär. Senagatdan tapawutlylykda oba hojalygynda emele gelýän bu goşmaça peýdanyň hemişelik häsiýeti bar. Ol goşmaça peýda ýer eýesine berlenden soň differensial renta öwrülýär.

Differensial rentanyň emele gelmeginiň sebäbi hojalygy alyp barmagyň şerti hökmünde ýere bolan monopoliýadyr. Bu monopoliýa şol ýerde hojalygy alyp barýan tarapa degişlidir.

Ýeriň meýdany we onuň hili tebigat tarapyndan çäklendirilendir. Gowy hilli ýerler hem çäklidir. Şonuň üçin jemgyýetiň oba hojalyk önümlerine bolan islegini kanagatlandyrmak üçin pes hilli ýerleri hem peýdalanmaly bolýar. Hili pes ýerleri peýdalanýan hojalyklar öz harajatlaryny ödäp, onuň daşyndan peýda hem almalydyrlar. Şundan bolsa oba hojalygynda önümleriň bahasynyň emele gelsiniň aýratynlygy gelip çykýar. Ol baha, senagatdakydan tapawutlylykda, pes hilli ýerleriň şertleri esasynda emele gelýär.

Gowy hilli ýerlerde önümiň birligine düşýän harajatlar pes hilli ýerlerdäkiden az bolýar. Şonuň üçin hem ol ýerlerde goşmaça peýda emele gelýär. Ine, şu goşmaça peýda ýer eýesiniň ygtyýaryna geçenden soň I differensial rentany emele getirýär. I differensial

rentanyň iki görnüşi bar: onuň birinjisi ýeriň mesligi boýunça, ikinjisi bolsa onuň ýerleşişini boýunça.

Oba hojalygynda ýerler diňe tebigy hasyllylygy boýunça tapawutlanman, eýsem olar emeli hasyllylygy boýunça hem tapawutlanýarlar. Ýerden peýdalanýan hojalyklar onuň hasyllylygyny ýokarlandyrmak maksady bilen goşmaça zähmet sarp edýärler. Olar ylmyň we tehnikaň gazananlaryndan, öňde baryjy tejribeden we ş.m. peýdalanýarlar. Netijede, ýeriň hasyllylygy ýokarlanýar. Başgaça aýdylanda, olar intensiw hojalygy alyp barýarlar. Bu bolsa önümleriň köp öndürilmegine we olaryň özüne düşýän gymmatynyň peselmegine getirýär. Ýere täze kapitalyň goýulmagy netijesinde emele gelýän goşmaça peýda ýer eýesiniň ygtyýaryna geçenden soň II differensial renta öwrülýär.

Absolýut renta. Ýer rentasynyň ikinji bir görnüşi absolýut rentadyr. Bu renta ýere hususy eýeçiligiň agalyk edýän ýurtlarynda emele gelýär. Ýere bolan hususy eýeçilik monopoliýasy absolýut rentanyň emele gelmeginiň sebäbi bolup çykyş edýär. Bu monopoliýa kapitalyň senagatdan oba hojalygyna erkin geçmegine ýol bermeýär. Absolýut rentany ýer bölekleriniň hiline garamazdan hemme ýer eýeleri alýarlar. Sebäbi ýere bolan hususy eýeçilik ýeri mugtuna peýdalanmak mümkinçiligini aradan aýyrýar.

Oba hojalygynda önümçiligiň tehniki gurluşy senagatdakydan pesdir. Munuň özi deň kapitala alynýan peýdanyň oba hojalygynda senagatdakydan köp bolýandygyny aňladýar. Ine, oba hojalygynda alynýan şu goşmaça peýda ýer eýesine berlenden soň absolýut renta öwrülýär.

Monopoliýa rentasy. Oba hojalygynda emele gelýän rentanyň ýene-de bir görnüşi monopoliýa rentasydyr. Bu renta aýratyn amatly tebigy, howa şertleri bolan ýerlerde emele gelýär. Ol ýerler seýrek duş gelýän oba hojalyk önümlerini, mysal üçin, sitruslary, çaýy we ş.m. öndürmek üçin peýdalanylýar. Şeýle önümler monopoliýa bahalary boýunça satylýar. Monopoliýa bahasy monopoliýa rentasynyň döremeginiň sebäbi bolup çykyş edýär. Monopoliýa bahasy önümleriň indiividual gymmatyndan has ýokary bolýar. Bu bolsa ýer eýesiniň monopoliýa rentasyny almagyna mümkinçilik berýär.

Gazyp alýan senagatdaky renta. Goşmaça peýda diňe bir oba hojalygynda döremän, eýsem ol gazyp alýan senagatda hem emele gelýär. Gazylýp alynýan peýdaly magdan känleriniň biri-birinden özleriniň ýerleşiş boýunça, şeýle hem magdan ýataklarynyň baýlygy boýunça tapawutlary uludyr. Oba hojalygynyda bolsy ýaly magdana baý ýataklarda işleýän kärhanalar goşmaça peýda alýarlar we ony ýer eýesine renta görnüşinde töleýärler.

6. Ýeriň bahasy we onuň emele gelmeginiň aýratynlyklary

Türkmenistanda bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe daýhanlar ýerden mugtuna peýdalanýar, oňa tölegsiz eýelik edýär. Biziň ýurdumyzdan tapawutlylykda bazar ykdysadyýetiniň ösen ýurtlarynda ýer satylýar we satyn alynýar, onuň bahasy bar.

Ýer adam zähmetiniň önümi däl, onuň gymmaty ýokdur. Emma ol girdeji getirýär. Ýer eýesi öz ýerine belli bir girdejiň, rentanyň çeşmesi hökmünde ga-

raýar. Şonuň üçin ýer eýesi öz ýeriniň bahasyny kesgitlände onuň getirýän girdejisinden, rentasyndan ugur alýar. Hakykatdan hem ýer eýesi öz ýerini şeýle baha, ýagny ony satmakdan alan puluny banka goýanda göterim görnüşinde aljak girdejisi onuň şol ýerden alýan rentasyndan az bolmasa satýar. Diýmek, ýeriň bahasy kapitallasdyrylan rentadyr, ýagny göterim görnüşinde girdeji getirýän kapitalla öwrülen rentadyr. Ýeriň bahasy iki ýagdaýa: birinjiden, onuň her ýylda öz eýesine getirýän rentasyňa we ikinjiden, bankyň göteriminiň derejesine bagly bolýar. Rentanyň möçberi näçe köp bolsa we bank göteriminiň derejesi näçe az bolsa, sonçada ýeriň bahasy ýokary bolýar. Başgaça aýdylanda, ýeriň bahasy rentanyň möçberine göni proporsionaldyr, bank göteriminiň derejesine bolsa ters proporsionaldyr.

Ýeriň bahasy rentanyň bank göterimine bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär:

$$\text{Ýeriň bahasy} = \frac{\text{renta}}{\text{bank göterimi}} \times 100\%.$$

Mysal üçin, bir ýylky renta 10 müň manat, goýumlar boýunça bankyň töleýäni 5 göterimi bolsa, onda ýeriň bahasy

$$200 \text{ müň manat bolar} = \frac{10 \text{ müň} \times 100}{5}.$$

Ýer eýesi öz ýerini hut şu baha satyp biler, çünki şeýle ululykdaky kapitalla tölenýän göterim öňki alýan rentasyňa barabar bolan ýyllyk girdejinini bankdan almaga oňa mümkinçilik berýär.

IV BÖLÜM BÜTINDÜNYÄ HOJALYGY

DÜNYÄ HOJALYGY NAZARYÝETI

1. Dünyä hojalygy we onuň ösüşiniň esasy döwürleri

Dünyäde häzirki wagtda 230-dan gowrak özbaşdak ýurt bar. Açyk gapylar syýasatyna laýyklykda Türkmenistan bilen gatnaşýan, hyzmatdaşlyk edýän döwletler barha köpeliýär.

Bütindünyä hojalygy – bu dünýäniň ýurtlarynyň milli ykdysadyýetleriniň we olaryň arasyndaky halkara zähmet bölünişiginiň esasynda ýüze çykýan hojalyk gatnaşyklarynyň, ýagny halkara ykdysady gatnaşyklaryň jemidir.

Dünyä hojalyk ulgamynyň emele gelmek mümkinçiligi ilki bilen öndüriji güýçleriň ösüşiniň öz döwründe ýokary derejä ýeten wagty bolan kapitalizmde ýüze çykýar.

Dünyä kapitalistik ulgamynyň emele gelmeginiň esasy şertleri şu aşakdakylardan ybarat:

1. Halkara zähmet bölünişigi;
2. Halkara ulagyň we aragatnaşygyň ösmegi;
3. Kapitalyň dünýä bazarynyň döremegi;
4. Işçi güýjüniň dünýä bazarynyň döremegi.

Dünýäniň ykdysady we syýasy kartasy – eýýamýň özbolusly aýnasydyr. Ol hemişe üýtgäp durýar. Emma ol XX asyrdan şundan ozalky adamzat taryhyndakysyndand-da güýçli üýtgedi. Bu zatlara döwürleýin garap geçeliň.

Birinji döwri. XIX asyryň ortalarynda ýurtlaryň ykdysadyýetiniň esasy pudaklarynyň manufaktura-dan masyn önümçiligine geçmeginiň tamamlanmagy bilen başlanýar. Öňki ýapyk milli hojalyklaryň ornuna täze, hemmetaraplaýyn özara baglanysykly halkara gatnasyklary kemala geldi. Bu ýerde söwda gatnasyklary agdyklyk edýärdi. Halkara zähmet bölünişigi cuňlaşyp, dünýä hojalygy giň gerim aldy.

Dünýä bazarynyň emele gelmegi senagat kapitalynyň erkin başleşik döwründe gazanan in ýokary üstünligidir. Bu ýerde dünýä hojalygynyň ösüşiniň *ikinji döwri* başlanýar. Ýagny XIX asyryň ahyrynda, XX asyryň başynda monopolistik kapitalizme geçilmegi bütindünýä hojalyk ulgamynyň ýüze çykmagyna getirýär. Harytlaryň däl-de kapitalyň daşary ýurtlara çykaryl-magyna has giň şert döreýär. Halkara monopoliýalary ýüze çykyp, dünýäniň ykdysady taýdan paýlaşylmagy bolup geçýär. Yzysüre bolsa dünýäniň territoriýa taýdan paýlaşylmagy tamamlanýar. Oňa tapgyrlyýyn se-retsek, *birinjiden*, feodalizmiň dargamagy, sol döwürde Ýüpek ýolunyň ýüze çykmagy we söwda kapitalynyň ösmegi bolsa, *ikinjiden*, monopoliýalaryň emele gelme-gi we daşary ýurtlara kapital çykarmak oňa esas bolýar. Şu hadysalardan soňra häzire çenli dünýä hojalygynyň ösüşiniň çalt üýtgeşmeleri başyndan geçirýän, *üçünji döwri* başlanýar.

Halkara zähmet bölünişiginiň cuňlaşmagy bilen kapitalistik hojalyklarynda dünýä bazarynyň düzümi

kämillesip başlady. Uly orny ssudalaýyn we hereket edýän kapitalyň özara utgasmagynyň esasynda millet-ara gelim-gidim (migrasiýa) eýeledi. Dünýä bazarynda erkin bäsleşik monopoliýalaryň dürli görnüşleri bilen çalşyryldy.

Sosialistik ulgamyň emele gelmegi bilen dünýä biri-birine garsy iki bölege bölündi. Bu ulgamyň dar-gamagy bilen bolsa öňki sosialistik ýurtlar önümçilik gatnasyklarynyň esasy bolan jemgyýetçilik eýeçiliginiň agalyk edijiliginden ýüz öwürdiler. Bazar gatnasyklaryna esaslanýan ulgamyň agdyklyk ediji orny ýüze çykdy. Bir ýagdaý, ýagny, hiç bir ýurduň ýa-da ulgamyň dünýä hojalyk gatnasyklaryndan üzňelikde hereket edip bilmejekdigi belli boldy.

Häzirki dünýä hojalygy çylşyrymly durmuş-ykdysady ulgamdyr. Onuň mazmunyny birnäçe ykdysady kategoriýalaryň üsti bilen açyp görkezip bolar.

Dünýäniň ýurtlary durmuş-ykdysady ösüşi boýunça birmeňzeş däldir. Ykdysadyýetiniň ösüş derejesi boýunça olary 3 sany deň bolmadyk topara bölmek bolar.

1. Ösen ýurtlar;
2. Ösüp barýan ýurtlar;
3. Geçiş döwründäki ýurtlar.

Ösen ýurtlaryň ykdysadyýeti öndebaryjy maglumatlar ulgamyna esaslanýar. Senagat taýdan ösen bu ýurtlarda manufaktura esaslanan ýönekeý industriýa eýýamy geçilen döwür bolup galdy. Ösen toparda öňdäki orunlary ABŞ, Ýaponiýa we Ýewropanyň ösen ýurtlary eýeleýär. Olar dünýäniň jemi içerki we senagat önüminiň ýarysyndan hem köpräginini öndürýärler.

Dünýäniň *ösüp barýan döwletlerine* pes derejede ösen ýurtlar girýär. Olara "haýal ykdysadyýetli" ýurt-

lar hem diýilýär. Serişde tygşytlaýjy tehnologiýalaryň (tilsimatlaryň) we ýokary derejeli intellektual zähmetiň ýetmezçiligi, bu ýurtlary yza galdyryp, olary halkara bäsleşik ukybyndan mahrum etdi.

Dünýä ykdysadyýetinde agzalan iki topara girmeyän ýurtlar hem bar. Olarda döwre görä aýakdaş gitmek bilen bir hatarda yzagalaklyk alamatlary hem utgaşýar. Olaryň ykdysadyýeti industrial häsiýetde bolsa-da, alnyp barylýşy dürli-dürlidir. Olara asgyn gelýän öňki sosialistik, ýagny geçiş döwründäki ýurtlaryň köpüsi, täze industrial döwletler degişlidir.

Netijede, ösüp barýan ýurtlar agrar eýýamy bolan köne industrial, ösen ýurtlar bolsa şu günki öňdebaryjy industrial ýa-da maglumat eýýamyny alamatlandyrýar.

2. Halkara zähmet bölünişi

Dünýä hojalygynyň maddy esasy bolup halkara zähmet bölünişi çykyş edýär. *Halkara zähmet bölünişi* – munuň özi aýry-aýry ýurtlaryň dünýä hojalygynyň çäklerinde harytlaryň (hyzmatlaryň) belli bir görnüşlerini öndürmäge ýöriteleşmegidir. Öz tebigaty boýunça halkara zähmet bölünişi obýektiw häsiýetde bolup, jemgyýetiň öndüriji güýçleriniň ösüşine täsir edýär we zähmetiň umumylaşdyrylmagyny aňladýar. Ol ykdysady kategoriýadyr.

Jemgyýetiň öndüriji güýçleri belli bir jemgyýetçilik-ykdysady döwrüň çäklerinde ösýär. Jemgyýetçilik önümçiliginiň häsiýeti eýeçiligiň görnüşini bilen kesgitlenýär. Şonuň üçin hem halkara zähmet bölünişiginde ony belli bir jemgyýetçilik-ykdysady döwrüň çäginde öwrenmek maksada laýykdyr.

Eger-de kapitalizmiň ösüşinde emele gelen dünýä bazary halkara zähmet bölünişiginiň ýüze çykmagynyň netijesi bolýan bolsa, onda bu ýagdaýyň mazmuny bolup ýurtlaryň ykdysady taýdan ösen we ösmäge çalyşýan döwletlere bölünmegi çykyş edýär.

Deňhukuklylyk, bähbitleriň hasaba alynmagy, halkara zähmet bölünişigine gatnaşýan milli hojalyklaryň ösüşiniň utgaşmagy we ş.m. halkara zähmet bölünişiginiň ýörelgeleri bolup çykyş edýär. Ýöne durmuşda halkara zähmet bölünişiginiň ýörelgeleriniň doly derejede berjaý edilmeýän wagtlaryna hem duş gelinýär.

Halkara zähmet bölünişigine üç sany şert saldamly täsir edýär: a) ýurtlaryň arasyndaky tebigy resurslaryň birsydyrgyn ösmezligi; b) ilatyň san taýdan tapawutlylygy; c) tebigy-howa şertler.

Öndüriji güýçleriň hakyky ýagdaýyny görkezmek bilen, jemgyýetçilik ösüşiniň aýry-aýry döwürlerinde halkara zähmet bölünişigi uzak taryhy ösüş ýoluny geçdi.

Kapitalizmden öňki döwürlerde natural hojalygyň agdyklyk edip, haryt-pul gatnaşyklarynyň gowsak ösändigine garamazdan, halkara zähmet bölünişiginiň käbir alamatlarynyň ýüze çykmagyna duş gelýäris. Ýagny aýry-aýry ýurtlaryň tebigy aýratynlyklary olarda öndürilmeýän önümleriň alyş-çalşy bilen çäklendirilýärdi.

Halkara zähmet bölünişiginiň ösmegine senagat kapitalizmi hem öz täsirini ýetiripdir. Muňa şol döwürde senagat taýdan ösen ýurtlaryň şu şertleri täsir edipdir: 1) olaryň çig-mala bolan isleginiň artmagy; 2) azyk önümlerine bolan isleginiň we olary gaýtadan işlemäge mümkinçilikleriniň has güýçlenmegi we ş.m.

Şeýlelikde: a) sol ýurtlardaky oba hojalygy bilen meşgul bolýan ilatyň belli bir bölegi senagat kärhanalaryna çekilýär; b) şäher ilaty san taýdan köpeliýär; c) ýurduň oba hojalygy olary öz önümleri bilen doly üpjün edip bilmeýär. Gysgaça aýdylanda, ýurtlaryň arasynda ol ýa-da beýleki önümleri öndürmekde belli bir önümçilik kooperasiýasy emele gelipdir.

Häzirki döwürde ýurtlaryň aglaba böleginiň halkara zähmet bölünişigine gatnaşygy örän ýaýbaňlanan-dyr. Çünki olar dünýä ykdysadyýetiniň ösüşine uýgunlaşmak bilen hiç bir ýitgisiz özbaşdak ösüp bilmeýärler. Haýsy hem bolsa bir ýurt üçin ýetmeýän resurslaryň öwezini dolmak halkara zähmet bölünişigine bagly bolup durýar. Sonuň üçin hem halkara zähmet bölünişigi ýer ýüzündäki ýurtlaryň ählisiniň önümçilik, söwda-ykdysady, ylmy-tehniki gatnaşyklarynyň obýektiw esasydyr. Ol bütindünýä bazarynyň emele gelmeginiň we ösmeginiň aýgytlaýjy şertidir. Şu ýerden ähli ýurtlara mahsus bolan ýagdaý gelip çykýar, ýagny halkara zähmet bölünişigine gatnaşmakda olaryň ykdysady taýdan amatly şertlere ymtylmaklarydyr. Ykdysady taýdan amatly şertler umumy görnüşde wagt tygşytlamak ýa-da jemgyýetçilik zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmak kanunynda aňladylýar. Bu bolsa bazar şertlerinde gymmat kanunyň ulanylmagynda öz beýanyny tapýar. Sebäbi gymmat kanuny milli we internasional gymmatlaryň aratapawudyny görkezmek bilen birlikde, dünýä zähmet bölünişiginiň hereketlendiriji güýji bolup çykyş edýär.

Önümçiligiň we hojalyk işleriniň dünýä möçberindäki ösüşi adamlaryň belli bir islegini kanagatlandyryýan diňe taýýar önümleriň halkara alyş-çalşy bilen çäklenmän, eýsem-de bolsa, kapitaly we önümçilik

serişdelerini, işçi güýjüni hem öz içine alýar. Şeýle hem ylmy-tehniki öňe gidisligiň we jemgyýetçilik-ykdysady ösüşiň ýokary basgançagynda bilimleriň we tilsimatlaryň halkara alyş-çalşy uly ähmiýete eýe bolýar. Şunuň bilen birlikde, halkara ykdysady alyş-çalşyna bagly bolan hyzmatlaryň örüsi barha giň gerim alýar. Öz gezeginde bu köp ýurtlaryň arasynda maliýe gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyna getirýär. Halkara walýuta gatnaşyklary emele gelýär. Ykdysady işleriň dürli halkara görnüşleriniň ösmegi bilen halkara häsiýetli kärhanalar we guramalar ýüze çykýar. Iki we köptaraply döwletara ykdysady ylalaşyklar uly ähmiýete eýe bolup, döwletara ykdysady guramalar döräp başlaýar.

Halkara möçberinde ykdysady we maliýe meseleleri BMG-niň Baş Assambleýasynda saldamly orny eýeleýär. Muňa onuň ýöriteleşdirilen halkara zähmet guramasy, halkara walýuta gaznasy, täzeleniş we ösüşiň halkara banky we başga-da dünýäniň dürli sebitleriniň, ykdysady guramalaryň alyp barýan işleri mysal bolup biler.

3. İşçi güýjüniň we kapitalyň halkara hereketi.

Köpmilletli korporasiýalar

Halkara ykdysady gatnaşyklarynyň ýene bir görnüşü işçi güýjüniň iş gözläp bir ýurtdan başga bir ýurtlara gitmegidir. Oňa migrasiýa diýilýär, ol iki görnüşde bolup biler: 1) emigrasiýa, ýagny zähmete ukyply ilatyň daşary ýurda gitmegi; 2) immigrasiýa, ýagny zähmete ukyply ilatyň daşary ýurtdan gelmegi.

Işçi güýjüniň halkara hereketiniň zerurlygyna şu ýagdaýlar sebäp bolýar: 1) kapitalyň endigansyz top-

lanmagy; 2) bir ýurtda işçi güýjüniň otnositel köp bolmagy; 3) beýleki bir ýurtda bolsa, onuň ýetmezçilik etmegi.

Işçi güýjüniň daşary ýurda gitmeginiň netijeleri dürli-dürli bolup biler: a) aşa köp ilatly ýurtlar üçin emigrasiýa adamlaryň ep-esli bölegini iş bilen üpjün etmek mümkinçiligini artdyrýar; b) ýurda emigrantlaryň aýlyklarynyň belli bir böleginiň geçirilmegi bilen daşary ýurt walýutalarynyň akymy artýar; c) daşary ýurt bergileriniň has çuňlaşan şertlerinde, birnäçe ösüp gelyän ýurtlar, işçi güýjüniň başga ýurda gitmegini walýuta gelmesiniň wajyp çeşmesi hasaplaýar; d) emma emigrasiýanyň köpçülikleýin bolup geçýän ýurtlary özleriniň ýokary hünärli hünärmenlerini, adatça, ömürlük ýitirýärler.

Häzirki döwürde halkara ykdysady gatnaşyklaryň ösüşinde wajyp orun kapitalyň daşary ýurtlara çykarylmagyna degişlidir. Ol monopoliýalaryň we döwletleriň daşary ýurtlara pul we maddy gymmatlyklary görnüşinde yzygiderli peýda hem-de ykdysady, syýasy we başga bähbitleri gazanmak maksady bilen çykarylýar.

Häzirkizaman şertlerinde daşary ýurda kapital çykarylmagy, käbir has ösen ýurtlarda, döwlet-monopolistik kapitalizmi häsiýetine eýedir. Hususy monopoliýa we döwlet kapitallarynyň eksporty – munuň özi iki sany bir bitewi döwlet-monopolistik akymynyň kapitaly bolmak bilen üç görnüşde bolýar: a) göni (öndürjilikli); b) portfel goýumlary; c) karz (ssuda) görnüşinde. Göni goýumlar – hereket edýän senagat, söwda we beýleki daşary ýurt kapitallarynyň goýumlary bolup, eksport edijä doly eýeçiligi ýa-da onuň üstünden doly gözegçiligi üpjün edýär. Portfel goýumlar doly eýeçiligi ýa-da doly gözegçiligi üpjün etmeýärler. Telekeçi

kapitaly eksport etmek bilen bäsdeş ýurtlarda önümçilik filiallaryny döredip, ABŞ-nyň, Germaniýanyň, Ýaponiýanyň we beýleki ösen döwletleriň harytlarynyň çykarylyşyny tizleşdirmäge mümkinçilik alýarlar. Olar gümrük, walýuta we beýleki päsgelçilikleri üstünlikli ýeňip, has arzan daşary ýurt işçilerini we tutumly daşary ýurt bazarlaryny ulanýarlar.

Emma soňky wagtlarda daşary ýurda kapitaly çykarmaklygyň endigansyzlygy güýçlendi. Maýa goýmaklygyň çäkleri boýunça bäsleşik ýitileşdi. Kapitaly eksport etmekde döwletleriň goldawyny peýdalanmak mese-mälim ýokarlandy.

Eksportyň ýaýrawy düýpli özgerdi: XX asyryň birinji ýarymynda monopoliýalaryň esasy obýektleriniň ýaýradylmagyna koloniýalar we garaşly ýurtlar degişli bolan bolsa, häzir onuň agramly bölegi (göni hususy daşary ýurt investisiýalarynyň 70-75%) senagat taýdan ösen döwletlere düşýär.

Soňky döwürde dünýä ykdysadyýetinde başga hadysalar hem ýüze çykyp başlady. Käbir ösüp gelýän ýurtlardan, ilki bilen nebiti gazyp alyjy ýurtlardan, kapital köp eksport edilip başlandy.

Şeýlelik bilen, kapitalyň eksporty ösen ýurtlaryň halkara ykdysady gatnaşyklarynyň esasyny düzýär. Kapitalyň daşary döwletlere "hüjüminiň" (ekspansiýasynyň) bu alamaty häzirki zaman dünýä hojalyk gatnaşyklarynyň ähli görnüşlerinde aýdyň şöhlelenýär.

Häzirki döwürde dünýä hojalyk prosesleriniň internasionallaşmagy köpmilletli (transmilli) korporasiýalaryň (halkara monopoliýalaryň) üsti bilen amala aşyrylýar.

Köpmilletli korporasiýalar ykdysadyýetiň internasionallaşmagynyň jemlenen görnüşinde ýüze çykma-
gydyr. Köpmilletli korporasiýalaryň esasy ösen
ýurtlaryň milli kapitallaryndan düzülip, olar ähli
ýurtlaryň halk hojalyk komplekslerine, önümçilige
giňişleýin ornaşdyrylýar. Köpmilletli korporasiýalar
özleriniň filiallaryny senagat, marketing we söwda
firmalary görnüşlerinde döredýärler hem-de olar mil-
li kompaniýalaryň aksiýalaryny satyn almak bilen öz
hereket edýän ýurtlaryndaky senagat pudaklaryna
gözegçiligi ýola goýýarlar. Köpmilletli korporasiýalar
(halkara monopoliýalar) XX asyryň 60-njy ýyllarynyň
ahyrynda ýüze çykyp başlady. Häzirki wagtda köpmil-
letli korporasiýalar şu döwrüň monopolistik kapitaly-
nyň agalyk edýän görnüşleriniň biridir. Munuň hem
özüne ýeterlik sebäbi bardyr. Ilkinji sebäpleriniň biri –
önümçiligiň konsentrasiýalaşmagynyň milli çäklerden
çykyp, onuň internasionallaşmagydyr. Beýleki bir se-
bäbi, häzirki zaman tehnikasy bir korporasiýanyň
içinde kärhanalaryň önümçilik kooperasiýasynyň kö-
megi bilen önümleriň dürli görnüşlerini öndürmek-
lige mümkinçilik döredýär. Eger-de öň şeýle kärhana-
lar dürli firmalara degişli bolup, özbaşdak kommersiýa
birlikleri hökmünde çykyş eden bolsalar, indi olar şol
bir köpmilletli korporasiýalara degişli bolmak bilen
internasionallasyp, umumy önümçilik kompleksiniň
düzümi hökmünde çykyş edýärler. Üçünji bir sebäbi bol-
sa häzirkizaman informasion tehnikalarynyň derejesi
internetiň kömegi bilen dürli ýurtlardaky kärhanalary
bir merkezden dolandyrmaklyga doly derejede müm-
kinçilik döredýär.

Bularyň hemmesi köpmilletli korporasiýalaryň öz
maksatlaryna ýetmekleri üçin hil taýdan täze müm-

kinçilikleriň döreyändigini görkezýär. Köpmilletli korporasiýalar önümçiligi islän ýurtlarynda gurap bilýärler. Olaryň milli çäklerden daşary çykmaklaryna birnäçe ýagdaýlar sebäp bolýar. Käbir ýagdaýlarda olary senagat taýdan ösen ýurtlaryň ýokary hünärli işçi güýji gyzyklandyrýar.

Munuň tersine, başga bir ýagdaýlarda olary ösüp gelýän ýurtlardaky hünäri pes işçi güýjüniň barlygy gyzyklandyrýar. Üçünji bir ýagdaýda, aýgytlaýjy roly çig malyň ýakynlygy, şol sanda olary daşamagyň arzan düşmegi özüne çekýän bolsa, onda dördünjiden, önümi ýerleşdirmeklige doly mümkinçilik döredýän bazaryň ýakyn bolmagydyr.

Häzirki döwürde köpmilletli korporasiýalaryň hereket etmegi olaryň dünýä hojalygyndaky ylmy-tehniki öwrülişigiň şertlerinde hereket edýän kuwwatly integrasion birleşikleri bilen bäsleşiginiň ýitileşmegine getirdi.

4. Döwletleriň ykdysady taýdan utgaşmasy.

Halkara ykdysady guramalar.

Türkmenistanyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň aýratynlyklary

Dünýä döwletleriniň häzirkizaman ykdysady utgaşmasy örän çylsyrly bolup köpsanly guramalardan we bileleşiklerden ybaratdyr.

Döwletleriň ykdysady utgaşmasy köpugurly bolup, ol ýurtlaryň ösüşiniň ilerlemegine oňaly netijelerini berýär. Emma döwletleriň ykdysady utgaşmasyna ters täsirini ýetirýän ýagdaýlar hem dünýä hojalygynyň taryhynda bolupdy. Oňa, mysal üçin, demping syýasatyny görkezmek bolar. Onda ykdysady kuwwaty berk

bolan döwlet ösüp baryan ýurda öz täsirini nähili ýetirip bilýär. Ösýän ýurda öz harytlaryny örän pes bahadan satmak bilen ol döwlet wagtlaýynça zyýan çekýär. Ýokary hilli we arzan harydyň gelmegi bu ýurduň içindäki öndürilýän önümleriň satyn alynmazlygyna getirýär. Netijede, ony öndürýän kärhana peýda alyp bilmeýär. Onda zähmet hakyny tölemäge we çig maly, materiallary we ş.m. satyn almaga serişdesi ýetmeýär, kärhana ýapylýar. Haryt getirýän ýurt bolsa wagtlaýynça çeken zyýanyň öwezini şeýle dolýar. Ýagny şol ýurtda satýan önümleriniň bahasyny birnäçe esse ýokarlandyrýar.

Ösýän ýurt bu demping syýasatynyň garsysyna proteksionizm çärelerini geçirmäge mejbur bilýär. Ýagny bu çäreler şu aşakdakylardan ybarat:

1) gaýry döwletlerden gelýän harytlara gümrük paclaryny ýokarlandyrmak;

2) milli senagaty kem-kemden aýaga galdyrmak. Şeýlelik bilen, proteksionizm syýasaty demping usulyny derbi-dagyn edýär.

Ýer ýüzüniň dürli sebitlerinde 30-a golaý halkara integrasion toparlar emele geldi we hereket edýär.

Döwletara ykdysady goşulýşmanyň taryhy ilkinji we has ösen görnüşi bolup "Ýewropa Ykdysady Bileleşigi" (ÝYB) çykys edýär. Ol 1957-nji ýylda emele geldi. Onuň düzümine ilkibaşda 6 sany Günbatar Ýewropa döwletleri – Belgiýa, Gollandiýa, Italiýa, Luksemburg, Fransiýa, GFR girdi. Soňra Ýewropa Bileleşigine Angliýa, Daniýa, Irlandiýa (1973-nji ýyl), Gresiýa (1981-nji ýyl), Ispaniýa we Portugaliýa (1986-njy ýyl) goşuldylar. 1995-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda bolsa onuň düzümine Awstriýa, Finlandiýa we Şwesiýa girdiler.

2004-nji ýylyň 1-nji maýynda Ýewropa Bileleşigiň düzümine ýene-de 10 sany döwlet goşuldy. Olar şu aşakdakylardyr: Litwa, Latwiýa, Estoniýa, Polşa, Wengriýa, Çehiýa, Slowakiýa, Sloweniýa, Malta, Kipr (greklere degişli).

2007-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap Ýewropa Bileleşiginiň agzalygyna Bolgariýa we Ruminiýa hem saýlandy. Netijede, bu bileleşigiň agzalarynyň sany 27-ä ýetdi. Onuň düzümine girýän ýurtlarda 500 mln. adam ýaşaýar, tutýan ýeriniň meýdany bolsa 4 mln. inedördil km-e barabardyr.

Ýewropa Ykdysady Bileleşiginiň esasy wezipesi oňa gatnaşýan döwletleriň umumy bazaryny döretmekdi. Şonuň üçin hem Ýewropa Ykdysady Bileleşigi "Umumy bazar" ady bilen hem bellidir. Bileleşige girýän döwletler özleriniň bitewi konstitusiýasyny hem kabul etdiler.

Ýewropa Bileleşigine gatnasyjy ýurtlaryň arasyn-da milli walýutanyň erkin çalsylmagy ýola goýuldy we ýewrowalýuta ulgamy döredildi. Kollektiwleýin walýuta birligi Ýewropa ykdysady bileleşiginde 1978-nji ýyldan bäri hereket edip başlady. Ol walýuta "EKÝU" ady bilen belli boldy. Häzir ol "Ýewro" çalsyldy we 2002-nji ýyldan Ýewrosoýuzyň durmuşynda täze döwür başlandy. Goşulýşmanyň has ösen basgançagyna geçildi. Täze bir bitewi umumy walýuta bolan "Ýewro" pul birligine 2002-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda agza döwletleriň 12-si geçdi. Birnäçe wagtdan soň "Ýewro" amerikanyň dollary bilen bir hatarda dünýä walýuta birligine öwrüldi.

Garassyzlyk ýoluna düşenden soň Türkmenistan hem dünýädäki bolup geýän integrasion proseslere işjeň goşulyp başlady. Türkmenistan Merkezi Aziýa

sebitinde 1985-nji ýyldan bäri hereket edýän "Ykdysady Hyzmatdaslyk Guramasynyň" agzalarynyň biri-dir. Bu gurama "EKO" ady bilen tanalýar. Onuň düzüminde 10 sany döwlet bardyr. Olar – Owganystan, Azerbaýjan, Eýran, Päkistan, Gazagystan, Täjigistan, Gyrgyzystan, Özbegistan, Türkmenistan, Türkiýe. Bu ýurtlaryň arasyndaky ykdysady gatnaşyklar barha ösýär. Bu guramanyň çäklerinde dürli meseleler çözü-lýär, ykdysady hyzmatdaslyk amala aşyrylýar.

Ol gatnaşyklar dürli-dürlidir. Onuň esasy ugurla-ry – söwda gatnaşyklary, tebigy baýlyklary bilelikde özleşdirmek we peýdalanmak, ulag infrastrukturasyny ösdürmek, teleýaýlym ulgamyny kämilleşdirmek we ş.m. Alnyp barylýan ykdysady hyzmatdaslyk her bir ýurduň ykdysady bähbitlerine laýyk gelýär, olary bir-birleri bilen ýakynlaşdyrýar.

Häzirki wagtda EKO-nyň aýry-aýry ýurtlarynyň ykdysady ösüşinde tapawutlar bardyr. Eger-de Türkiýe ykdysady taýdan ösen bolsa, Owganystanyň ykdysadyýetiniň öz kynçylyklary bardyr. Türkme-nistanyň, Özbegistanyň, Gazagystanyň, Gyrgyzysta-nyň, Azerbaýjanyň ykdysadyýetleri geçiş döwrüni başyndan geçirýärler. Olar bazar gatnaşyklaryna geçmekligi amala aşyrýarlar. Şeýle ýagdaýda bu ýurtlaryň arasynda geçirilýän ykdysady hyzmatdaslygyň hem öz aýratynlyklary bardyr. Emma oňa garamazdan EKO-nyň agzalarynyň arasyndaky hyzmatdaslyk ýyl-ýyldan güýçlenýär. Bu döwletler bileleşip, umumy ykdysady meseleleri çözmekligi maksat edinýärler. Geljekde EKO Merkezi Aziýanyň umumy bazary görnüşinde göz önüne getirilýär.

Türkmenistan EKO-nyň düzüminde ykdysady hyzmatdaslygy amala aşyrmakda işjeň hereket edýän döw-

letleriň biri bolup çykys edýär. Biziň ýurdumyz EKO ýurtlary üçin üstasyr döwlet bolup durýar. Onuň gara hem, demir ýollary arkaly goňsy döwletleriň ýükleri daşalýar, ýurtda öndürilýän elektrik energiýasynyň bir bölegi Türkiýa, Owganystana we Eýrana eksport edilýär. Şeýle hem tebigy gazyň we nebit önümleriniň belli bir bölegi goňsy döwletlere ugradylýar. Ol ýurtlar bilen ykdysady hyzmatdaşlyk ýyl-ýyldan çuňlaşýar.

Şeýle hem Türkmenistan GDA-nyň çäklerinde ýüze çykýan integrasion ýagdaýlardan çetde durmaýar. Onda ýurdumyz erkin hukukly agzalaryň biri bolup meselelere diňleýji hökmünde gatnaşýar. Esasanam Russiýa, Ukraina we beýleki döwletler bilen ykdysady hyzmatdaşlygy barada köp zatlary aýtmak bolar.

Soňky wagtlarda Türkmenistanyň dünýädäki goşulyşma ýagdaýlaryna girişmeginde üns bermeli zatlaryň ýüze çykyp başlandygyny bellemek gerek. Integrasion meselelere gatnaşmakda Türkmenistanyň öz garaýşy bar. Bu ugurda Türkmenistan iki taraplaýyn hyzmatdaşlyklara has uly ähmiýet berýär. Emma GDA çäklerinde şertnamalaryň ýerine ýetirilişi mäkäm bolmany sebäpli ýurtlar öz aralarynda gös-göni ylalaşyklar baglaşýarlar (mysal üçin, iki döwlet bolup). Ol ylalaşyklara hem doly kepil geçip bolmaýar.

Daşary ykdysady gatnaşyklary alyp barmakda Türkmenistanyň özboluşly syýasaty – "Açyk gapylar" syýasaty bardyr.

Türkmenler goňsy we alyslardaky ýurtlar bilen özara gatnaşyklaryň iki tarap üçin-de bähbitli bolmasyna hemişe uly ähmiýet berýär. Biziň ata-babalarymyz iki döwletiň arasynda baglaşylan şertnamalary birkemsiz berjaý edipdir.

Hormatly Prezidentimiziň akyly-başly, öňdengörüjülikli, çuň oýlanyşykly, ylmy taýdan esaslandyrylan syýasatynyň netijesinde Täze Galkynyşlar we özgertmeler eýýamynda Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ýagdaýlarynyň ähli ugurlarynda uly öňe gidişlikler bolup geçýär. Şu günki gün Türkmenistan halkara hukugynyň we halkara gatnaşyklaryň deňhukukly agzalarynyň birine öwrüldi. Ol dünýäniň 129 döwleti bilen diplomatik gatnaşyklary alyp barýar we 40-dan gowrak halkara guramalaryň agzasydyr.

Yzygiderli ykdysady ösüşi üpjün etmegiň möhüm sertleriniň biri – ýurduň ykdysadyýetiniň dünýä hojalygyna goşulmagydyr. Dünýä ykdysadyýetine goşulmaklyk daşary söwdanyň, halkara ykdysady gatnaşyklarynyň ösmeginiň, daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmekligiň, halkara guramalaryň işine hem-de walýuta-maliýe we karz meselelerine girişmekligiň üsti arkaly durmuşa geçirilýär.

Türkmenistanyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň ösmegi we ýurdumyzyň dünýä hojalygyna goşulmagy döwletimiziň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan işlenilip düzülen daşary ykdysady syýasatyň üsti arkaly amala aşyrylýar. Ol syýasat ýurdumyzyň ägirt uly tebigy-resurs mümkinçiliklerini peýdalanmaklyga, türkmen energiýa görterijilerini dünýä bazaryna çykarmaga, milli ykdysadyýetde düýpli hil özgerişlikleri we beýleki çäreleri alyp barmaklyga gönükdirilendir.

Türkmenistanyň dünýä ykdysadyýetine goşulmagynyň esasy ugurlarynyň biri – ýurdumyzyň daşary söwda gatnaşyklaryny hemmetaraplaýyn ösdürmektir. Täze Galkynyşlar we özgertmeler eýýamynda bu ugurda uly öňegidişlikler bolup geçdi.

Daşary ykdysady gatnaşyklarda ileri tutulýan ugurlaryň biri türkmen energiýa göterijilerini dünýä bazaryna çykarmak meselesidir. Bu işde uly çäreleri amala aşyrmaklyk göz önünde tutulýar. Russiýa Federasiýasy bilen gaz pudagynda hyzmatdaşlyk etmek boýunça täze ädim ädildi. Türkmenistanyň we Russiýa Federasiýasynyň arasynda baglaşylan ylalaşyga laýyklykda 2010-njy ýyldan başlap her ýylda Türkmenistandan Russiýa Federasiýasyna 30 milliard kub metr gaz satylar.

Türkmenistanyň ykdysadyýetini ösdürmekde maýa goýum syýasatynyň, şol sanda daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmekligiň uly ähmiýeti bardyr. "Açyk gapylar" syýasaty özüniň oňyn netijelerini berýär. Häzirki wagtda bu ugurda uly işler amala asyryldy. Daşary ýurt maýadarlarynyň gatnaşmagynda ýurdumyzyň nebit-gaz we dokma toplumynda düýpli özgertmeler bolup geçdi. Munuň özi ýurdumyzyň eksport mümkinçiliklerini has-da ýokarlandyrýar. Awaza milli syýahatçylyk zolagy hem daşary ýurt maýasyny çekmäge örän ygtybarlydyr.

Türkmenistanda daşary ýurt maýa goýumlary üçin ileri tutulýan ugurlar: ýangyç-energetika toplumu, dokma senagaty, oba hojalygy, ulag we aragatnaşykdyr. Häzirki wagta çenli daşary ýurt maýadarlarynyň gatnaşmagynda müňden gowrak häzirki zaman kärhanalary işe girizildi. Ýurdumyzyň ykdysadyýetine goýlan maýa goýumlaryň umumy möçberi 65 milliard dollardan hem geçdi. Dürli ýutlaryň kompaniýalary täze obýektleriň gurluşygyny dowam etdirýärler. Olaryň hataryna Fransiýanyň, Türkiýäniň, Russiýanyň kompaniýalaryny goşmak bolar.

Türk kompaniýalarynyň gatnaşmagynda Aşgabat şäherinde häzirkizaman dokma toplumynyň işe girizilmegi ýurdumyzyň ykdysady kuwwatyny has-da ýokarlandyrdy.

Umuman, maýa goýum babatynda alnyp barylýan işler, bir tarapdan, Türkmenistanyň ykdysadyýetini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berse, beýleki tarapdan, ýurdumyzyň dünýä ykdysadyýetine goşulmagynyň çaltlandyryýar.

HALKARA YKDYSADY GATNAŞYKLAR NAZARYÝETI

1. Dünýä bazarynyň emele gelmegi we halkara söwdasy

Halkara ykdysady gatnaşyklaryň esasy görnüşleri bolup şu aşakdakylar çykyş edýär:

1. Halkara söwda gatnaşyklary;
2. Kapitallyň we daşary ýurt maýa goýumlarynyň halkara hereketi;
3. Işçi güýjüniň halkara hereketi;
4. Halkara walýuta, maliýe – karz gatnaşyklary;
5. Halkara ylmy- tehniki alyş-çalşygy;
6. Halkara ykdysady goşulysma.

Dünýä ýurtlarynyň arasyndaky ykdysady gatnaşyklaryň in gadymy we çalt ösýän görnüşleriniň biri bolup söwda gatnaşyklary çykyş edýär.

Dünýä söwdasynyň XX asyryň ikinji ýarymyndan başlap, has çalt ösýändigini bellemek gerek. Häzirki zaman halkara söwdasy ýokary depginlerde ösýär. 2008-nji ýylda Türkmenistanyň daşary ýurtlara çykan harytlary 11944,7 mln. dollara deň boldy. Daşary

ýurtlardan getirilen harytlar 5707,2 million amerikan dollaryna barabar boldy. Daşary söwda dolanysygynyň oňyn tapawudy 6237,5 million dollara barabar boldy.

Halkara söwdasynyň ösüşi ozaly bilen kapitalistik önümçilik usulynyň ýüze çykmagy we ösüşi bilen berk baglanysyklydyr. Umuman, kapitalizmi dünýä söwdasyz göz önüne getirip bolmaz.

Halkara söwdasy ähli ýurtlaryň daşary söwdasyn-dan ybarat bolup, harytlaryň getirilmegini (importy) we daşyna çykarylmagyny (eksporty) öz içine alýar. Başgaça aýdylanda, ol halkara haryt-pul gatnaşyklaryny aňladýan ykdysady düşünjeleriň biri bolmak bilen, ähli ýurtlaryň daşary söwdasynyň jemini görkezýär. Özüniň ähmiýeti we maksady boýunça halkara söwdasy dünýä hojalyk gatnaşyklarynyň umumy toplumynda möhüm orny eýeleýär.

Halkara söwdanyň zerurlygy jemgyýetçilik önümçiliginiň aýry-aýry pudaklarynyň endigan ösmeýändigine baglydyr. Önümleriň aglaba bölegini öndürmäge esaslanýan ykdysady taýdan ösen ýurtlar hemişe daşary bazaryň gözlegindedirler.

Halkara söwdasynyň geografiki paýlanylmasynda ösen bazar ykdysadyýetli ýurtlar agdyklyk edýärler. Soňky 25 ýylyň içinde olaryň paýyna harytlaryň dünýä eksportynyň takmynan 70-75 % düşýär. Bu paýdan eksportyň 75 % golaýy ösen ýurtlaryň öz aralaryndaky ykdysady gatnaşyklarynda ýerleşdirilýär. Harytlaryň takmynan 20 % golaýy ösüp gelýän ýurtlara, 5 % bolsa GDA ýurtlaryna düşýär.

Harytlaryň dünýä eksportynyň we importynyň has köp bölegi Günbatar Ýewropanyň ýurtlarynyň paýyna düşýär. Olaryň paýy 40 göterime deňdir. Beýleki sebitleriňki aşakdaky ýalydyr: Demirgazyk Amerika –

20 göterim, Aziýa – 20 göterim, Latyn Amerika – 5 göterim, Orta Gündogar – 5 göterim, Afrika – 3-4 göterim.

1960-njy ýyldan başlap 2000-nji ýylyň başyna çenli bolan döwürde ösüp gelýän ýurtlaryň halkara söwdasyndaky paýy az möçberde artdy, 21 göterim bolandygyndan 24 göterime ýetdi. Harytlaryň 70 göterimi ykdysady taýdan ösen ýurtlara eksport edilýär, 20 göterimi ösüp gelýän ýurtlaryň özara söwdasynda ýerlenilýär, 5 göterimi bolsa GDA ýurtlarynyň paýyna düşýär.

Halkara zähmet bölünişiginde bolup geçýän özgermeler döwletleriň arasyndaky ýüze çykyan ykdysady gatnaşyklara düýpli täsir edýär. Şoňa görä-de dünýä söwdasynyň haryt düzüminde belli bir üýtgeşmeler bolup geçýär. Çig mal söwdasynyň möçberi azalýar, senagat harytlary we taýýar önümleri bolsa köpeliýär.

Eger-de Ikinji jahan urşuna çenli dünýä haryt dolanysygynyň 2/3 bölegi azyk önümleriniň, çig malyň we ýangyjyň paýyna düşen bolsa, häzirki wagtda olaryň paýyna onuň diňe 1/3 bölegi düşýär. Işläp bejerýän senagatyň önümleriniň paýy 1/3-den 2/3 çenli artdy. Häzirki döwürde ösen industrial ýurtlaryň dünýä bazaryna masynlary, enjamlary we gurallary eksport etmegi has giň gerime eýe boldy. Tehniki taýdan çylşyrymly enjamlaryň ýokarlanmagy käbir ýurtlaryň ykdysady ýagdaýyna gös-göni täsir edýär, esasan hem, ösüp gelýän döwletleriň dünýä bazaryndaky paýynyň kemelmegine getirýär.

Dünýä bazarynda ösüp gelýän ýurtlaryň eksport edýän harytlarynyň bahalarynyň peselmegi ýa-da ösen döwletleriň eksportynyň bahalarynyň ýokarlanmagy adaty hadysadyr. Satylmaly harytlaryň bahalarynyň

internasional gymmatdan gysarmaklygynda dünýä bazarynda halkara monopoliýalaryň agalyk etmegi aýgylaýjy orun tutýar.

Soňky ýyllarda hyzmat ediş bazarynyň ähmiýeti artyp, onuň umumy ösüş depgini halkara söwdasyna garanyňda has ýokarydyr. Hyzmat edişiň halkara söwdasy aragatnaşykda, harytlaryň ätiýaçlandyrylmagyn-da, harytlaryň satylanyndan soňky hyzmatlarda, maha-batlarda, daşary ýurt syýahatçylygynda, önümçilikde, ylymda we tehnikada, maglumatda, söwda we maliýe-karz işlerinde, önümçiligi guramakdaky we dolandyr-makdaky meseleler boýunça maslahatlaşmakda we ş.m. amala aşyrylýan hyzmatlary özünde jemleýär.

Dünýä bazaryndaky gatnaşyklar gymmat kanuny-nyň esasynda guralýar. Halkara söwdasynda gymmat boýunça alys-çalyş edilmegi, haryt öndürijileriň inter-nasional gerimde jemgyýetçilik zerur zähmetiň sarp edilisine gönükdirilişini aňladýar. Internasional gym-mata gönükdirilen bahalaryň alys-çalsyna ekwiwalent hökmünde seredip bolar. Eger-de aýratyn bir ýurduň harajatlarynyň derejesi, internasional harajatlardan ýokary bolsa, onda ol dünýä bazarynda satyjy hökmün-de utulyp, alyjy hökmünde bolsa utuşa eýe bolup bi-ler. Her bir aýry ýurduň zähmet harajatlary ýekebara harajatlar hökmünde çykys edýär. Ýöne gymmat ka-nuny dürli ýekebara harajatlaryň jemgyýetçilik hara-jatlara deňlenilmegini talap edýär. Şonuň üçin hem dünýä bazarynda halkara alys-çalsynyň esasynda milli gymmat däl-de, internasional gymmat ýatandyr. El-betde, harydyň internasional gymmatyna hyrydarlyk bilen hödürlemegiň arasyndaky baglanyşyk hem belli bir derejede täsir edýändir.

Soňky onýyllyklarda halkara ykdysady gatnaşyklary haryt dolanysygyna aýratyn bir harydyň girmegi bilen, ýagny ylmy-tehniki işleriň alys-çalyş edilmegi bilen häsiýetlendirilýär. Ol kommersiýa we kommersiýa däl esaslarda durmuşa ornaşdyrylýar. Häzirki zaman ylmy-tehniki gatnaşyklaryň kommersiýa däl görnüşlerine şu aşakdakylar degişlidir: ylmy-tehniki neşirler (publikasiýalar), sergileriň, simpoziumlaryň geçirilmegi, delegasiýalaryň alys-çalyş edilmegi, alymlaryň we inženerleriň duşuşyklary we ş.m.

Tehnologiki alys-çalyşyň kommersiýa görnüşleri özara ylalaşyklar esasynda ylmy açyslary, tehniki resminamalary ulanmaga bolan hukuklary, hünärmenleriň taýýarlansyyny we ş.m. göz önünde tutýar.

Garassyz Türkmenistan dünýä döwletleri bilen ikitaraplaýyn özara bähbitli ykdysady gatnaşyklary alyp barýar. Uly döwletler, kiçi döwletler, goňsy döwletler bilen hemme meseleler, şol sanda ykdysady gatnaşyklar boýunça agzybirlikli, deňhukukly gatnaşyklar ýola goýuldy. Häzir biz dünýäniň 95-den hem gowrak döwletleri bilen söwda gatnaşyklaryny edýäris. Daşary ýurtlar bilen edýän ykdysady gatnaşyklarymyz ýyl-ýyldan giňelýär. Türkmenistan boýunça ykdysady ösüş, ýagny içerki öndüryän önümimizi 2007-nji ýylda 21 göterim, jemi içerki önümiň ösüşini bolsa 16 göterim artdyrdyk. Munuň özi bize daşary ýurtlar bilen 2007-nji ýylda 13,4 milliard dollarlyk söwda etmäge mümkinçilik berdi, özem eksportyň möçberi importyň möçberinden 2 esseden hem köp artdy. Galyberse-de, ýurduň importynyň 70 göteriminden gowragy önümçilik-tehniki maksatly önümler, olaryň aglabasy bolsa, düýpli maýa goýumlary özleşdirmekde ulanylýar.

2. Halkara walýuta gatnasyklary

Walýuta ozaly bilen dewizler diýen latyn sözünden emele gelip, şaýy pullarynyň ýüzündäki şekili aňladydyr. Halkara söwdasynda hasaplaşyklary geçirmek üçin saýlanyp alnan pul serişdelerine *dewizler* ýa-da *walýuta* diýilýär. Ýuridiki tarapdan seredilende ol dürli walýutalarda ýerine ýetirilýän halkara tölege bolan hukugy aňladýar. Başga bir ýerde bolsa daşary söwda hasaplaşyklarynda ulanylýan töleg serişdelerine we bergi borçnama walýuta diýilýär. Ýene-de bir ýerde dünýä pulunyň hereket etmegi bilen baglanysykly ykdysady gatnasyklara *walýuta gatnasyklary* diýilýär.

Şeýlelik bilen, walýuta – döwletara hasaplaşyk töleg serişdesidir.

Halkara walýuta gatnasyklaryny guramagyň görnüşi bolup dünýä walýuta ulgamy çykyş edýär. Walýutalary alyş-çalyş etmek bilen baglanysykly durnukly gatnasyklaryň emele gelmegi we olaryň hukuk tarapyndan berkidilmegi, taryhda ilki milli, soň dünýä walýuta ulgamynyň döremegine getirdi.

Daşary ýurtlar bilen ýerine ýetirilýän halkara hasaplaşyklar boýunça ýurtda kabul edilen düzgün-terti-biň jemine *milli walýuta ulgamy* diýilýär. Milli walýuta ulgamy taryhy taýdan ilki emele gelipdir. Ol ýurduň ykdysadyýetiniň we daşary ýurtlar bilen ykdysady gatnasyklarynyň ösüş derejesine bagly bolýar.

Milli walýuta ulgamy bilen dünýä walýuta ulgamy aýrylmaz baglydyr. Dünýä walýuta ulgamy XIX asyryň ortalarynda peýda boldy. Bu ulgamyň işi global dünýä hojalyk maksatlary bilen baglydyr.

Sebitara walýuta ulgamy, döwletara ylalaşyklaryň netijesinde meýletin döredilýär. Beýle ulgam dünýäniň

dürli sebitleriniň ýurtlarynyň önünde goýlan syýasy we ykdysady maksatlaryna hyzmat edýär. Olaryň käbiri dünýäde örän güýçli we ýokary derejede ösen birleşikler hasaplanylýar. Meselem, Ýewropa walýuta birleşmesi (walýutasy – ýewro), OPEK-nebiti eksport edýän döwletleriň guramasy (walýutasy arap dinary).

Şeýlelik bilen, dünýä walýuta ulgamyny walýutalaryň hereket etmegi, görnüşi we olaryň guralysy bilen baglanyşykly ykdysady gatnaşyklaryň jemi hökmünde kesgitlemek bolar.

Birinji dünýä walýuta ulgamy özakymlaýyn XIX asyryň ahryna çenli altyn ölçeğiň esasynda emele gelipdir. Şonda dünýä pulunyň ornuny altyn ýerine ýetiripdir. Walýutalaryň alyş-çalsygy ýurtlaryň pul birliginiň altyn hümmeti esasynda amala aşyrylypdyr. Meselem, 1 amerikan dollarynyň altyn hümmeti 0,888671 grama, Angliýanyň funt sterlingi bolsa 2,132810 grama deň bolupdyr. Bu ulgam 1867-nji ýylda Pariž halkara maslahatynda döwletara ylalaşykda kabul edilip, ýuridiki tarapdan güýje giripdir. Altyn ýeke-täk dünýä puly diýlip yglan edilipdir.

Ikinji Genuýa dünýä walýuta ulgamy altyn-dewiz ölçegine esaslanýar. Bu ulgam 1922-nji ýylda Genuýa ykdysady maslahatynda kabul edildi. Altyn-dewiz ölçeği altyna we altyna aňsatlyk bilen öwrülip bilýän öndebaryjy ýurtlaryň walýutalaryna esaslanýar. Daşary söwda hasaplaşyklarynda töleg serişdesi hökmünde ulanylýan daşary ýurt walýutalaryna dewizler diýilýär. Genuýa walýuta ulgamynyň binýady bolup 30 döwletiň pul birlikleri kabul edilipdir. Şol döwürden başlap, ABŞ dollaryny in güýçli walýuta öwürmek syýasaty başlanýar.

Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan 1944-nji ýylda ABS-nyň Bretton-Wuds şäherinde geçirilen halkara maliýe maslahatynda 44 ýurduň wekilleriniň gatnaşmagynda üçünji dünýä walýuta ulgamy kabul edilip, onuň düzgünnamasy 1945-nji ýylda güýje giripdir.

Maslahatyň karary bilen Halkara walýuta gaznasy (HWG) döredildi. Ol Birleşen Milletler Guramasynyň ýöriteleşdirilen guramasy hökmünde döwletleriň arasyndaky walýuta gatnaşyklaryny sazlaşdyrmak bilen meşgul bolýar.

Halkara walýuta gaznasy 1947-nji ýylyň 1-nji martyndan öz işine başlady. Bu gurama walýuta syýasatyna degişli täze halkara ýörelgeleri kabul etdi. Ol walýuta kynçylyklary ýüze çykan ýagdaýlarynda berilýän gysga we orta möhletli karzlar üçin niýetlenendir. Onuň esasy maksady – walýuta-maliýe ulgamynyň durnuklylygyny gazanmakdyr. ABS-nyň Halkara walýuta gaznasynda has uly orny bolansoň, ol onuň ýolbaşçy guramalarynda "Kontrol paketine" eýedir.

Bretton – Wuds dünýä walýuta ulgamy altyn-de-wizler ölçeği hökmünde çykyş edýärdi. Altyn halkara töleg we ätiýaçlyk serişdesi hökmünde ulanylýardy. Ýöne altyna ýeke-täk öwrülip bilýän walýuta bolup dollar ölçeği girizilipdi. Galan hemme ýurtlaryň walýutalary öz kursuny dollara esaslanyp kesgitlemelidiler. Bu döwrüň ahyrlarynda ähli walýutalaryň arasynda esasy orun Amerikanyň dollaryna degişlidi. Bu maslahatda taryhda birinji gezek Halkara walýuta karz guramasy we Dünýä banky döredildi.

1976-njy ýylda Ýamaýkanyň Kingston şäherinde HWG-nyň agzalary tarapyndan IV walýuta ulgamy kabul edilýär. Bu ulgamyň ýeke-täk ölçeği ýok diýen

ýalydy. Altyn-dewiz ölçeğiñ dereğine SDR ölçeği girizilýär. Altyn dünýä puly bolmak wezipesini ýitirýär. SDR – Spesial Draiwng Ridht ölçeği – terjime edilende karz almagyñ hukuklary diýen manyny aňladýar. Bu HWG-yñ hasaplama walýuta birligi diýip düşünilýär. Ol 1970-nji ýylda birinji gezek dolanyşyga goýberilýär. Onuñ hümmeti dollardan ýokary bolsa-da, halkara walýuta ätiýaçlyk gorlarynyñ arasynda tutýan orny ýokary bolmaýar, bary-ýogy 10 göterim, dollaryñ orny 60 % -me deñ bolýar. SDR emeli walýuta hasaplanylýar. Sebäbi onuñ esasynda milli ykdysadyýet ýok. Bu ölçeğ puluñ wezipelerini hem doly derejede ýerine ýetirip bilmeýär. Ony dünýä puluna öwürmek başartmady.

Häzirkizaman walýuta ulgamynda dünýä pulunyñ wezipesini has ösen ýurtlaryñ walýutalary ýerine ýetirýär. ABŞ-nyñ dollary öndebaryjy orny eýeleýär.

Döwletara hasaplaşyklar walýuta kursy esasynda amala aşyrylýar. *Walýuta kursy* diýip, bir ýurduñ pul birliginiñ beýleki ýurduñ pul birliginiñ üsti bilen aňladylan bahasyna aýdylýar. Her bir ýurduñ milli walýutasy daşary ýurtlaryñ walýutasy bilen hasaplanylýar. Walýuta kursy berk bellenen we üýtgeýän bolup biler. Üýtgeýän walýuta kursy walýuta bazarlarynda ol ýa-da başga walýuta bolan hyrydarlygyñ we hödürlemegiñ täsiri bilen kesgitlenilýär. Walýutalar, adatça, ýokary baha bilen satylyp (satyjynyñ kursy), onuñ tersine satyn alnanda pes baha (alyjynyñ kursy) bilen amala aşyrylýar.

Walýuta kursunda bahalar, zähmet öndürijiligi, iş haky, önümçilik harajatlary, ykdysady ösüş ýaly ykdysady düşüňjeler has doly öz beýanyny tapýar.

Häzirkizaman halkara walýuta ulgamynyñ durnuksyzlygy walýuta garsylyklarynyñ hemişelik çeşme-

sidir we bütindünýä hojalygynyň has ýiti meseleleriniň biridir.

1-nji tablisa

Dünýä walýuta ulgamy

I

Altyn ölçeği.
Dünýä pulunyň wezipesini
altyn ýerine ýetiripdir.

II

Altyn – dewiz ölçeği.
Dünýä pulunyň wezipesini
altyn we altyna çalsylp
bilinýän walýutalar ýerine
ýetiripdir.

III

Altyn – walýuta ölçeği.
Dünýä pulunyň wezipesini
altyn bilen bir hatarda
Amerikanyň dollary ýerine
ýetiripdir.

IV

Häzirki zaman dünýä
walýuta ulgamy. Ýeke-täk
ölçeği ýok. Altyn dünýä
pulunyň wezipesini
ýerine ýetirmeýär. Dünýä
puly hökmünde has ösen
döwletleriň walýutalary
peýdalanylýar.

3. Halkara karz gatnaşyklary

XX asyrda halkara karz gatnaşyklary emele gelip, karz pullary umumy milli çäklerden çykyp, dünýä pulunyň ornunda çykyş edip başlady. Halkara töleglerinde karz pullary weksel we milli walýuta görnüşlerinde çykyş edýärler.

Halkara karzy pul kapitalynyň hereketi esasynda halkara ykdysady gatnaşyklarynyň çäginde ýüze çykýar. Daşary ýurtlara kapital öndürijilikli we ssuda (pul) görnüşlerde çykarylýar. Pul kapitalynyň eksporty bolsa halkara karz görnüşinde amala aşyrylýar. Halkara karzy bu ýurtlaryň wagtlaýynça ulanmaýan

pul serişdelerini belli bir möhletli we tölegli beýleki döwletlere peýdalanmaga karzyna berilmegini aňladýar. Bu karz döwletleriň özara pul hasaplaşygyny ýeňilleşdirmäge mümkinçilik berýär. Halkara karzy daşary ykdysady gatnaşyklaryň çäginde aşakdaky wezipeleri ýerine ýetirýär:

Birinjiden, ýurtlaryň arasynda maliýe we maddy baýlyklaryň täzedan paýlanylmagyny üpjün edip, karz alnan serişdeleriň ýokary netijelilik bilen ulanylmagyna ýa-da has zerur islegleri kanagatlandyrmaga gönükdirýär.

Ikinjiden, halkara karzy dünýä hojalygynyň çäklerinde maýa toplaşyşy güýçlendirip, bir ýurduň wagtlaýynça ulanmaýan pul serişdelerini başga bir ýurduň maýa goýumlarynyň maliýeleşdirilmegine gönükdirýär.

Üçünjiden, halkara karzy giňeldilen üznüksiz önümçiligiň çäklerinde ýerleşdirmek meselelerini бүтindүнýä möçberinde güýçlendirýär.

Halkara karz gatnaşyklarynda algydarlar we karz berijiler hökmünde banklar, monopoliýalar, hususy telekeçiler, döwlet guramalary, hökümet hem-de halkara we sebitara guramalar çykyş edýärler. Ykdysady mazmuny boýunça karzlar söwda amallary bilen bagly bolan täjirçilik karzlaryna hem-de islendik maksatlar üçin bolýan bergileri üzmeklige, gymmat bahaly kagyzlary dolanyşyga goýbermäge, göni maýa goýumlaryna we ş.m. ulanyp biliniňän maliýe karzlaryna bölünýär.

Möhletli boýunça halkara karzlary 1 ýyla çenli bolan – gysga möhletli, bir ýyldan 5 ýyla çenli bolan – orta möhletli we 5 ýyldan ýokary bolan – uzak möhletli görnüşlere bölünýär.

Karzyň töleginiň möçberi göterimde aňladylýar. Häzirki döwürde ykdysady taýdan ösen ýurtlar hem algydar, hem bergidar hökmünde çykyş edýän bolsa-lar, onuň tersine, ösüp gelýän ýurtlaryň aglaba kö-püsi bergidar hökmünde bellidir. Olaryň daşary ýurt bergileriniň jemi häzir trillion dollardan hem agdyk-dyr. Garassyzlygyny alanlaryndan soň, ýaş döwletleriň köpüsiniň ykdysadyýetini özbaşdak ösdürmek maksady bilen, karzlary almaga we ulanmaga höwesleri güýç-lenipdi. Bu ýagdaý ösüp gelýän ýurtlaryň bergileriniň örän uly möçberlerde artmagyna getirdi. Bergileri tölemekligiň möçberi täzedan alynýan karzlaryň möç-berinden agdyk bolup başlady. Şeýlelikde, daşary ber-gileriň üsti bilen ösen döwletleriň yza galan ýurtlar-dan maliýe resurslaryny sorup almak pursaty başlady. Meselem, häzir ösüp gelýän ýurtlaryň Günbatar döw-letlerine gaýtaryp bermeli bergisiniň jemi Aziýada, Afrikada we Latyn Amerikasynda öndürilýän jemi içerki önümiň 40 göteriminden hem köpdür. Beýle howply ýagdaý birnäçe şertleriň netijesi bolup, olaryň garşysyna häzire çenli ösüp gelýän ýurtlar hiç hili de-gerli täsir edip bilmeýärler.

Döwletara bergidarlyk meselesi öz çözgüdine ga-raşýan bütindünýä meseleleriň biridir.

Garassyzlygyny alandan soň Türkmenistan daşary ýurt kapitalyny ykdysadyýetimize karz almagyň üsti bilen däl-de, göni maýa goýumlary görnüşinde çek-mäge uly ähmiýet berýär. Bu syýasat bolsa özüniň gowy netijesini berýär. Türkmenistanyň daşary ýurt-lara bergisi ýok diýsek ýalňyşmarys.

Halkara karz gatnaşyklary bilen baglanyşykly çöz-mesi kyn bütindünýä meseleleriniň ýene-de biri bo-lup dünýä maliýe çökgünligi çykyş edýär. Bütindünýä

maliýe çökgünligi dünýäniň maliýe bazarynyň merkezi hasaplanýan ABS-da ipoteka bazaryndan başlady. Banklaryň karzyna beren pul serişdeleriniň möhletinde yzyna gaýdyp gelmezligi bu çökgünligiň esasy sebäpleriniň biri hasaplanylýar. Wagtynda öňi alynmadyk çökgünlik çuňlaşyp, bütindünýä maliýe ulgamyny öz içine aldy.

Dünýä maliýe çökgünligi ýurtlaryň ykdysady ösüşiniň haýallamagyna, ilatyň durmuşynyň ýaramazlaşmagyna, halkara söwdasynyň pese düşmegine alyp barýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň geçirýän düýpli özgertmeleri – öňüni alyş çäreleri dünýä maliýe çökgünliginiň biziň ykdysadyýetimize uly bir täsir edip bilmezligini üpjün edýär. Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň esasy pudaklaryna döwlet eýeçilik edýär. Maliýe serişdeleriniň hem esasy gollary döwletiň eýeçiligindedir. Gaýtadan paýlamagyň üsti bilen döwlet öz serişdelerini kyncylyk çekýän pudaklara gönükdirýär we kyncylygyň öňüni alýar.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. –Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garassyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek bagtdyr. –Aşgabat, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhybelentligiň ýurdy. –Aşgabat, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. –Aşgabat, 2007.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, I tom. –Aşgabat, 2008.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, II tom. –Aşgabat, 2009.
7. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. –Aşgabat, 2008.
8. "Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry" Milli Maksatnamasy. – "Türkmenistan" gazetini, 2003-nji ýylyň, 27-nji awgusty.
9. "Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli Maksatnamasy". –Aşgabat, 2007.
10. Türkmenistanda nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin baş ugry Milli Maksatnamasy. –Aşgabat, 2006.
11. Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynyň mejlisi. – "Türkmenistan" gazetini, 2007-nji ýylyň 31-nji marty.
12. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulularynyň masla-

hatynda sözlän sözi (Türkmenabat, 2009-njy ýylyň 6-njy marty).– "Türkmenistan" gazet, 2009-njy ýylyň 9-njy marty.

13. *Saparmyrat Türkmenbaşy*. Ruhnama.–Aşgabat, 2001.

14. *Saparmyrat Türkmenbaşy*. Ruhnama, ikinji kitap.–Aşgabat, 2004.

15. Türkmenistanyň kanuny. Eýeçilik hakynda.–"Türkmenistan" gazet, 1993-nji ýylyň 22-nji oktyabry.

16. Türkmenistanyň kanuny. Eýeçiligi döwletiň garamagyn-dan aýyrmak we hususlaşdyrmak hakynda (täze redaksiýada).– "Türkmenistan" gazet, 1997-nji ýylyň 30-njy iýuny.

17. Türkmenistanyň kanuny. Kärhanalar hakynda.– "Türkmenistan" gazet, 2000-nji ýylyň 31-nji iýuly.

18. Türkmenistanyň kanuny. Telekeçilik işi hakynda.– "Türkmenistan" gazet, 1993-nji ýylyň 2-nji noýabry.

19. Türkmenistanyň kanuny. Erkin telekeçiligiň ykdysady zonasy hakynda.– "Türkmenistan" gazet, 1993-nji ýylyň 4-nji noýabry.

20. Türkmenistanyň kanuny. Paýdarlar jemgyýetleri hakyn-da.– "Türkmenistan" gazet, 1999-njy ýylyň 26-njy noýabry.

21. Türkmenistanyň kanuny. Haryt-çig mal biržalary hakyn-da.– "Türkmenistan" gazet, 1994-nji ýylyň 29-njy sentýabry.

22. Türkmenistanyň kanuny. Türkmenistanda gymmatly kagyzzar we fond biržalary hakynda.– "Türkmenistan" gazet, 1994-nji ýylyň 18-nji ýanwary.

23. Türkmenistanyň kanuny. Walýuta operasiýalaryny düzgünleşdirmek hakynda.– "Türkmenistan" gazet, 1993-nji ýylyň 30-njy oktyabry.

24. Türkmenistanyň kanuny. Býujet sistemasy hakynda.– "Türkmenistan" gazet, 1996-njy ýylyň 11-nji iýuly.

25. Türkmenistanyň kanuny. Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda.– "Türkmenistan" gazet, 1993-nji ýylyň 19-njy noýabry.

26. Türkmenistanyň kanuny. Kommersiýa banklary we bank işi hakynda.– "Türkmenistan" gazet, 1993-nji ýylyň 23-nji noýabry.

27. Türkmenistanyň kanuny. Daýhan hojalygy hakynda (rejelenen görnüşi).—"Türkmenistan" gazet, 2007-nji ýylyň 31-nji marty.

28. Türkmenistanyň kanuny. Daýhan birleşikleri hakynda (rejelenen görnüşi).—"Türkmenistan" gazet, 2007-nji ýylyň 31-nji marty.

29. Türkmenistanyň kanuny. Arcynlar hakynda.—"Türkmenistan" gazet, 2007-nji ýylyň 31-nji marty.

30. "Ýer hakynda" Türkmenistanyň Bitewi Kanuny.—"Türkmenistan" gazet, 2004-nji ýylyň 30-njy oktyabry.

31. "Suw hakynda" Türkmenistanyň Bitewi Kanuny.—"Türkmenistan" gazet, 2004-nji ýylyň 31-nji oktyabry.

32. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň Bitewi Kanuny.—"Türkmenistan" gazet, 2004-nji ýylyň 31-nji oktyabry.

33. Türkmenistanyň Bitewi Kanuny. Durmuş üpjünçiligi hakynda.—"Türkmenistan" gazet, 2007-nji ýylyň 19-njy marty.

34. Türkmenistanyň kanuny. Daşary ýurt maýa goýumlary hakynda (täze redaksiýada).—"Türkmenistan" gazet, 2008-nji ýylyň 18-nji marty.

35. Türkmenistanyň zähmet kodeksi.—"Türkmenistan" gazet, 2009-njy ýylyň 1-nji maýy.

36. Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary. Awaza milli syýahatçylyk zolagy hakynda.—"Türkmenistan" gazet, 2007-nji ýylyň 23-nji iýuly.

37. Türkmenistanda hususlaşdyrmagyň döwlet Maksatnamasy.—"Türkmenistan" gazet, 1994-nji ýylyň 12-nji oktyabry.

38. Bank işi.—Aşgabat, 2001.

39. Halkara ykdysady gatnasyklar.—Aşgabat, 2001.

40. Hususy telekeçilige döwlet hemme taraplaýyn goldaw berer.—"Türkmenistan" gazet, 2008-nji ýylyň 18-nji marty.

41. Milli ykdysadyýetiň modelini döretmegiň strategiýasy boýunça wezipeler kesgitlenildi.—"Türkmenistan" gazet, 2008-nji ýylyň 9-njy fewraly.

42. Pul, karz we banklar.—Aşgabat, 2001.

43. Salgytlar we salgytlaryň salnysy.—Aşgabat, 2001.

44. Türkmenistanyň Prezidentiniň Täze galkynyslar we beýik özgertmeler syýasaty.–"Türkmenistan" gazetini, 2007-nji ýylyň 27-nji iýuny.

45. Türkmenistanyň ylmy özgertmelere we ösüşe hyzmat edýär.–"Türkmenistan" gazetini, 2007-nji ýylyň 13-nji iýuny.

46. Türkmenistanyň ykdysadyýeti.–Aşgabat, 2001.

47. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2006.–Aşgabat, 2007.

48. Umumy ykdysady teoriýa.–Aşgabat, 1996.

49. Ykdysady nazaryýet.–Aşgabat, 2001.

MAZMUNY

I bölüm

Ykdysady nazaryýet dersine giriş. Esasy düşüňjeler

Ykdysady nazaryýet ylym hökmünde

1. Ykdysadyýet barada düşüňje.....	7
2. Ykdysady nazaryýet dersi.....	10
3. Ykdysady kanunlar we kategoriýalar.....	15
4. Durmuş-ykdysady hadysalary öwrenmegiň usullary.....	19
5. Ykdysady nazaryýetiň wezipeleri.....	21
6. Ykdysady nazaryýetiň döremeginiň we ösmeginiň esasy döwürleri.....	22

Eýeçilik nazaryýeti

1. Eýeçiligiň ykdysady mazmuny.....	37
2. Eýeçiligiň görnüşleriniň köp dürlüligi.....	40
3. Türkmenistanda eýeçilik gatnasyklarynyň kämillesmegi.....	44

Haryt nazaryýeti

1. Natural we haryt önümçiligi.....	49
2. Haryt önümçiliginiň umumy esaslary. Ýönekeý we ösen haryt önümçiligi.....	51
3. Haryt we onuň häsiýetleri.....	53
4. Haryda siňdirilen zähmetiň ikiýanlaýyn häsiýeti.....	55
5. Harydyň gymmatynyň ululygy.....	57
6. Gymmat kanuny we onuň wezipeleri.....	59

Pul nazaryýeti

1. Puluň gelip cykysy we mazmuny.....	62

2. Puluň wezipeleri.....	66
3. Pul dolanyşygynyň kanuny.....	69
4. Puluň hümmetsizlenmegi, onuň sebäpleri.....	71
5. Puluň hümmetsizlenmeginiň görnüşleri.....	73
6. Hümmetsizlenmegiň durmuş-ykdysady netijeleri we onuň garşysyna göreşmegiň ýollary.....	76

Ykdysady ösüş nazaryýeti

1. Ykdysady ösüş we onuň görnüşleri.....	78
2. Ykdysady ösüşiň ölçegleri.....	80
3. Ykdysady ösüşiň hereketlendiriji güýçleri.....	85
4. Ykdysady ösüşiň syýasy, hukuk we ruhy güýçleri.....	87
5. Önümçiligiň durmuş-ykdysady netijeliligi, onuň görkezijileri we ony ýokarlandyrmagyň ýollary.....	89

II bölüm

Ýekebara üznüksiz önümçilik nazaryýeti

Kärhana we onuň görnüşleri. Telekeçilik

1. Kärhana barada düşünje.....	93
2. Kärhananyň görnüşleri.....	95
3. Kärhananyň hojalyk hasaplaşyk-täjirçilik işleri we olary guramagyň ýörelgeleri.....	100
4. Önümçiligiň kärende görnüşinde guralyşy.....	103
5. Telekeçilik – hojalygy guramagyň görnüşi hökmünde.....	108
6. Awaza milli syýahatçylyk zolagy, onuň durmuş-ykdysady ähmiýeti.....	113

Kärhananyň serişdeleriniň aýlanyp çykması we aýlanmasy

1. Kärhananyň serişdeleriniň aýlanyp çykması we onuň döwürleri.....	117
2. Kärhananyň serişdeleriniň aýlanmasy.....	120
3. Esasy we aýlanma serişdeleri. Dolanyşyk serişdeleri.....	123
4. Esasy serişdeleriň könelmegi.....	126
5. Ulanýş tutumlary we olaryň amala asyrylyşy.....	127

Önümçilik harajatlary we peýda nazaryýeti

1. Önümçilik harajatlarynyň ykdysady mazmuny.
Jemgyýetiň we kärhananyň harajatlary.....129
2. Önümiň özüne düşýän gymmaty we ony peseltmegiň ýollary.....131
3. Peýda, onuň paýlanylysy we ulanylysy.....135
4. Düşewüntlilik, ony kesgitlemegiň usullary.....140

Is haky nazaryýeti

1. Is haky, onuň mazmuny we görnüşleri. Türkmenistan döwletiniň iş haky baradaky syýasaty.....141
2. Nominal we hakyky iş haky. Türkmenistanyň ilatyny durmuş taýdan goramagyň meseleleri.....146
3. Maşgalanyň girdejileri.....152

III bölüm

Jemgyýetçilik üznüksiz önümçilik nazaryýeti

Jemi önüm nazaryýeti

1. Jemgyýetçilik üznüksiz önümçilik, onuň mazmuny we görnüşleri.....155
2. Jemgyýetçilik üznüksiz önümçiligiň döwürleri.....158
3. Jemi önüm we onuň görnüşleri.....159
4. Jemi içerki önümiň paýlanylysy.....164
5. Jemi içerki önümiň ulanylysy.....165
6. Toplaýyş kanuny. Toplaýsyň netijeliligi.....167

Bazar ykdysadyýetiniň nazaryýeti

1. Bazar, onuň mazmuny we wezipeleri.....169
2. Bazaryň hereket etmeginiň şertleri.....172
3. Bazaryň düzümi we görnüşleri.....174
4. Haryt bazarlary we biržalary.....177
5. Pul, walýuta, gymmatly kagyzlaryň bazarlary we biržalary.....178
6. Işçi güýjüniň bazary we zähmet biržasy.....182
7. Bazar ykdysadyýetiniň nusgalary.....184
8. Bazar ykdysadyýetiniň türkmen milli nusgasy.....188

Hyrydarlyk we hödürleme nazaryýeti

1. Hyrydarlyk we hödürleme kanuny. Bazar deňagramlylygy..191
2. Bazary kadalaşdyrmagyň usullary.....195
3. Marketing, onuň mazmuny we wezipeleri.....197

Bäsleşik nazaryýeti

1. Bäsleşik, onuň mazmuny we görnüşleri.....202
2. Jemgyýetiň ykdysady durmuşynda bäsleşigiň ähmiýeti....205
3. Halkara gatnasyklarynda bäsleşigiň orny.....208
4. Monopoliýa we onuň görnüşleri.....212
5. Monopoliýa agalygyna garsy göreş.....216

Bahalar nazaryýeti

1. Baha we onuň emele gelsi. Bahanyň wezipeleri.....219
2. Bahalaryň görnüşleri, ulgamy we düzümi.....221
3. Garassyz, baky Bitarap Türkmenistanda bahalar syýasaty 223

Maliýe, karz we banklar nazaryýeti

1. Maliýe, onuň mazmuny we wezipeleri.....226
2. Maliýe ulgamy.....229
3. Döwlet býujeti, onuň durmuş-ykdysady ähmiýeti.....230
4. Salgytlar, olaryň durmuş-ykdysady ähmiýeti.....233
5. Karz, onuň mazmuny we guramagyň ýörelgeleri.....238
6. Banklar, olaryň wezipeleri we görnüşleri 242

Agrar gatnasyklar nazaryýeti

1. Agrar gatnasyklary, olaryň aýratynlyklary.....246
2. Oba hojalygynyda ykdysady gatnasyklaryň kämilleşmegi....249
3. Täze Galkynyşlar we özgertmeler eýýamynda oba hojalygynyň düýpli özgerdilmegi.....252
4. Obasenagat utgaşmasy we obasenagat toplumu.....255
5. Ýer rentasy, onuň görnüşleri.....258
6. Ýeriň bahasy we onuň emele gelmeginiň aýratynlyklary....261

IV bölüm

Bütindünýä hojalygy

Dünýä hojalygy nazaryýeti

1. Dünýä hojalygy we onuň ösüşiniň esasy döwürleri.....	263
2. Halkara zähmet bölünişigi.....	266
3. Işçi güýjüniň we kapitalyň halkara hereketi. Köpmilletli korporasiýalar.....	269
4. Döwletleriň ykdysady taýdan utgaşmasy. Halkara ykdysady guramalar. Türkmenistanyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň aýratynlyklary.....	273

Halkara ykdysady gatnaşyklar nazaryýeti

1. Dünýä bazarynyň emele gelmegi we halkara söwdasy.....	280
2. Halkara walýuta gatnaşyklary.....	285
3. Halkara karz gatnaşyklary	289
Peýdalanylan edebiýatlar.....	293

*Allaberdi Sopyýew, Mele Altyýew,
Gurbanberdi Durdyýew, Kakow Sopyýew*

YKDYSADY NAZARYÝET

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

Redaktor	<i>H. Sapargulyýew</i>
Suratçy	<i>A. Sopyýew</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktory	<i>T. Aslanowa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>B. Arbabow</i>

Ýygnamaga berildi 10.02.2010. Çäp etmäge rugsat edildi 15.03.2010.

Möçberi 60x90 1/16. Ofset kagyzy. Mekdep garniturasy.

Ofset çap edilis usuly. Şertli çap listi 19,0. Şertli reňkli ottiski 20,55.

Hasap-nesir listi 12,04. Çap listi 19,0. Sargyt № 676. Sany 4000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Balkan welaýat çaphanasy.
Balkanabat, Magtymguly saýoly, kw. 148, j. 1.